

R A D

J U G O S L A V E N S K E A K A D E M I J E
Z N A N O S T I I U M J E T N O S T I

K N J I G A 2 5 2

U M J E T N I Č K O G A R A Z R E D A I

Z A G R E B

M C M X X X V

S A D R Ź A J

DR. ARTUR SCHNEIDER:

Strossmayer i religiozno slikarstvo njemačkih
nazarenaca 1

VLADIMIR NAZOR:

O hrvatskom jedanaestercu 73

STROSSMAYER I RELIGIOZNO SLIKARSTVO NJEMAČKIH NAZARENACA

*Na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti
i umjetnosti 28. juna 1933. čitao redovni prvi član*

DR. ARTUR SCHNEIDER

Svoje načelno stajalište prema umjetnosti utvrdio je i razložio biskup Strossmayer u besjedi prigodom svečanog otvaranja svoje galerije 9. novembra 1884. Braneći se od prigovora, da je veća čest slika njegove galerije predmeta religioznoga, odgovara on: »Kada bi to, što se veli, zaista i pogrešno bilo, pogreška ne bi bila moja, nego vremena. Svako vrijeme ima svojih vlastitih mana i prednosti. Jedna od tih mana jest, da je moć i čuvstvo religiozno danas u svijetu preveć oslabilo i da je u svijetu danas mnogo i premnogo težnja, koje to čuvstvo od dana do dana više slabe. Ja držim, da je u tom pogledu veliko pomanjkanje, pak ako su danas javne moći i ugledi preveć oslabili, ako se danas posvuda od danas do sutra živi, da je tome ponajviše krivo oslabljenje religioznog čuvstva. S te strane napredniji je bio srednji vijek, u njem je moć i religiozno čuvstvo skroz i skroz probilo cijelo čovječje društvo, ter se je tim i um i srce i volja i mašta toliko uzvisila, otkrijepila, oplemenila i razgolila, da nijedan vijek nije toli divnih spomenika na svakom polju umjetnosti proizveo, koliko srednji... Evo razloga, zašto u našoj zbirci religiozne slike maha preuzimaju. Htio sam ja, da i one čuvstvo religiozno u narodu našem goje i da mlade naše umjetnike opominju, da je Bog i vjera vječito vrela idealnosti i uzvišenosti... Htio sam i to narodu našem i mladeži našoj pred oči staviti, da je i ova naša zbirka ko i sva sredovječna a i današnja umjetnost prava apologija katoličke crkve. Ona s jedne strane divnim naukom svojim čovjeka do samoga bića i srca božjega vodi, ona je s druge strane svojim simbolizmom živa poezija, koja je kadra svaki um i svako srce usplamtiti i u stvaranju lijepih djela u umjetnosti oduševiti. Tomu je sva povijest umjetnosti svoju vjekova živi svjedok.« Ovo se načelno stajalište Strossmayerovo ponavlja mnogoliko varirano prema danim zgodbama, kojima se primjenjuje, u njegovim člancima i govorima, a naročito u njegovoj korespondenciji.

Koliko god, međutim, Strossmayer uvijek izričkom naglašava, da u svim pitanjima umjetničkim sudi jedino po »instinktu, a ne po zakonima artističkim«, koliko god je, dalje, gore izloženo njegovo stajalište prema umjetnosti uopće razumljivo s obzirom na njegov položaj visoka crkvenog dostojanstvenika, ono se ipak ne može objašnjavati samo subjektivno kao intuicija. Hoćemo li, dakle, da to stajalište potpuno shvatimo, treba da razotkrijemo sve one komponente, koje su uvjetovale njegovo formiranje. Kako su dojmovi, što ih primamo u mladosti, najjači, bit će da su se prve osnovice Strossmayerova odnosa prema umjetnosti utvrđivale u ono četiri i po godine, što ih je proveo u Beču od decembra 1840 do aprila 1842 kao pitomac u »Augustineumu« i od septembra 1847 do maja 1850 kao dvorski kapelan i direktor pomenutog zavoda. Općeno stanje bečke umjetnosti potkraj t. zv. »predožuskoj« perioda nije bilo, dašto, izvanredno. Zbog svoje potpune izoliranosti bečka je umjetnost u ovo vrijeme živjela od svojih velikih lokalnih tradicija. Arhitektura se pod birokratizmom Sprengerovim ukrutila u neku reći bi trijeznu stvarnost i svrsishodnost, u slikarstvu su izumirale tradicije Fügera i Lampija, a javljali se pored Waldmüllera u svojim počecima već Steinle, Schwind i Führich. Jedini znatniji spomenik crkvene arhitekture, kojega je nastajanje Strossmayer mogao promatrati svojim očima, bila je crkva sv. Ivana u Leopoldstadtu, djelo mladoga Karla Roesnera, onoga arhitekta, koji će dvadeset godina kasnije osnovati biskupovu katedralu u Đakovu, djelo u svom čudesnom kompromisu romaničkog, gotičkog i renesansnog stila zamisao naskroz romantična. U ovoj je crkvi, upravo pred drugi bečki boravak Strossmayerov 1846, dovršio Führich — »duboki i zaista filozofički Führich«, kako ga biskup naziva — čuvene svoje freske. Nema sumnje, da je Führich, koji je u zajednici sa Overbeckom i Corneliusom bio 1827 slikao freske u rimskoj vili

Massimo, ovim svojim bečkim freskama »Križnoga puta« odlučno utjecao na Strossmayerovo shvaćanje velikog monumentalnog religioznog zidnog slikarstva. Po prvi put ugledao je on ovdje djelo umjetnika onoga umjetničkog smjera, za koji on, kasnije, izrijeком kaže: »... što se tiče pravca Overbeckova i Führichova, rekli umjetnici i kritici što mu drago, to je moj pravac, to je pravac, bez koga nema prave umjetnosti.« Odmah poslije svoje konsekracije, 9. septembra 1850, stvara mladi đakovački biskup sudbonosu i važnu odluku o gradnji svoje nove katedrale, odluku, čije izvođenje ispunja i radošću i žao-bom trideset godina njegova života, period njegove najintenzivnije aktivnosti. Samo je po sebi razumljivo, da ga ova odluka dovodi u najtješnju vezu sa problemima umjetničkim. Prije nego se definitivno odlučio za bilo koji stil, osjećao je potrebu, da upozna najzamašnija djela crkvene arhitekture. Putuje 1853 sa Matom Topalovićem preko Beča i Praga u Dresden, Berlin, Köln, Mainz, Speier, Bamberg i München. Najdublji je dojam proizvela na nj katedrala u Bambergu, spomenik XIII stoljeća, u kojemu su sa starijom prvotnom romaničkom osnovom izmiješani kasniji elementi francuske cistercijsko-burgundijske gotike. U Pragu se ponovo sreo s jednim djelom Roesnerovim, projektom za crkvu sv. Ćirila i Metodija u Karlinu, djelom romantične akademijske romanike, koje je, islikano kistom Manesovim a urešeno skulpturama Levisjevim, trebalo da postane »svjedočanstvom novog probuđenog češkog narodnog osjećanja«. Taj se projekat Strossmayera dojmio tako snažno, da odmah poslije povratka u Đakovo povjerava Karlu Roesneru zadaću, da izradi nacрте i troškovnik za novu katedralu. Godinu dana kasnije projekat je gotov, ali se biskup još konačno ne odlučuje, jer želi, da tek u njemu samom ideja katedrale lagano sazrije, hoće, da prije prouči i sredovječne crkvene spomenike talijanske, te polazi 1859 u Veneciju, Padovu, Firencu i Rim. Vrativši se u Đakovo »srce mu je puno« — kako piše Cepelić — »iskustvom je bogatiji, a u duši mu nikla potpuna slika buduće katedrale«.

U svojoj raspravi »Stolna crkva u Đakovu« (1874) ističe Strossmayer, da mu se pri novoj osnovi za crkvu prije svega valjalo odlučiti za slog, u kojemu da se gradi, ili za gotički ili za stariji romanički. U prilog gotičkomu govorila je činjenica, da je i najstarija katedrala đakovačka dakle građena u tom stilu, u prilog romaničkom činjenica, da su u tom stilu građene

mnoge stare crkve dalmatinske. Da se Strossmayer napokon odlučio za stil romanički (romanički, dašto, tek po akademijском shvaćanju Roesnerovu), bio je pored toga još i razlog taj, što je — kako Strossmayer kaže — »naša domovina po zemljopisnom svom položaju jedan od onih prostora, koji Istok sa Zapadom spaja... Gotički bo slog posve i isključivo je zapadni, dočim se u romanskom slogu dva življa, zapadni i istočni, u skladnu cjelinu spajaju... Đakovačka dakle crkva već i samim svojim vanjskim strojem odgovara posve zemljopisnom položaju našem i opominjat će živo naš narod na onu posebnu uzvišenu svrhu, na koju smo u ovih europskih stranah posebiце pozvani.« Biskup ističe, da su tek jedva tri četiri decenija »otkada su arhitekti misliti počeli, da se u interesu prave umjetnosti povratiti valja u tradiciju srednjega vijeka, ter se reći može, da poleg sve dobre volje i ogromna zaista u tom obziru napretka još se nije otajstveni onaj prsten sa izvjesnošću označiti mogao, koji bi pretrgnutu vjekovima tradicionalnu nit tako nastavio, da se stara čudesa ponoviti mogu«. I upravo ovo »nastavljanje vjekovima pretrgnute tradicionalne niti«, ovo »povraćanje tradiciji srednjega vijeka« ishodna je tačka, sa koje valja promatrati i rasuđivati svakolika umjetnička nastojanja Strossmayerova. Sasvim je prirodno i razumljivo, da se utvrđivanje i formiranje jednog određenog naziranja na umjetnost nije u njega razvijalo isključivo na osnovu vizuelnih dojmova, nego od najveće česti na osnovu produbljenog studija historije umjetnosti same. Bogata biblioteka biskupova posvjedočava nam taj ozbiljni i savjesni studij. Među autorima, koje biskup udiljno spominje i citira, navode se najčešće Kugler, Schnaase i Lübke, a rjeđe Burckhardt. Nije tek slučaj, da se Strossmayer najviše priklonio Schnaaseu, koji u skladu sa idealističkom filozofijom Hegela, a naročito njegovim načelom o »apsolutnom duhu«, prema kojemu je »umjetnost očitovanje božanstva u zoru«, stavlja svoj prikaz razvoja umjetnosti na široko razvedene kulturno-historijske osnovice, rješavajući probleme snošaja umjetnosti prema cjelokupnom duševnom, religioznom i kulturnom životu naroda i rasa. U Lübkea je opet biskup nalazio obilje ikonografskog materijala, osnovice stilske kritike i strogu ma da trijeznu nauku o činjenicama. Manje mu je simpatičan bio Burckhardt, duh gospodstven, epikurejac, kojega njegov stoicizam često dovodi do rezignacije i ironije, a čija formalno-analitička metoda nastoji oko utvrđivanja apso-

lutnih artistskih vrednota umjetnina. Ali djela svih ovih autora služe biskupu samo kao pomoćno sredstvo pri njegovu sustavnom studiju, na ideologiju njegovu utječe odlučno Francuz grof Charles de Montalembert, borac u žestokoj crkveno-političkoj borbi protiv liberalnog doktrinarizma, i prijatelj njegov, autor djela »De l'art chrétien«, A.-F. Rio.

Mladića Montalemberta uvodi u francusku gotiku sam Victor Hugo. U društvu sa Lacordaireom i Lamenaism otkriva on misterije sredovječne umjetnosti talijanske, djela Giotta, Gozzolija i Orcagne. U Rimu se on sa prijateljem Riom buni protiv barokne arhitekture »travestirane na grčku«. U Firenci živi u samostanu sv. Marka u ćeliji Savonarole, »velikog borca protiv koruptivnog klasicizma i paganizma«, potresen do u dno svoje duše umjetnošću Fra Angelica. U Rimu, u razgovoru sa Overbeckom, u Münchenu sa Görresom i Sulpizom Boisseréom prodire on sve dublje u zagonetni simbolizam srednjega vijeka, »te apologije kršćanstva«, i otkriva u njoj zakon jedne religiozne estetike. U umjetnika treba da bude ne samo genija već i dubokog religioznog osjećanja, žarke vjere, koja mora da prožme njegovo djelo. U svom zanosu za takovu kršćansku umjetnost, a u svom ogorčavanju zbog sustavnog razaranja najljepših francuskih sredovječnih crkava piše on svoj plameni članak »Vandalisme en France« (»Revue des Deux-Mondes«, I III 1833), odvajajući u tom modernom vandalizmu dvije kategorije: vandalizam destruktivni i vandalizam reparativni. Utvrdivši Montalembert za ponovnog boravka u Njemačkoj a u tijesnom saobraćaju sa Schellingom, Friedrichom Schlegelom, Görresom, Schnorrom, Corneliusom i Brentanom još jače svoju ideologiju, prekaljenu naskroz romantičnim naziranjem, skuplja on rezultate svoga studija 1837 u raspravama: »De la peinture chrétienne en Italie« i »De l'état actuel de l'art religieux en France«. Oduševljava se za novi njemački slikarski smjer Overbeckov i želi živo, da se mladi francuski slikari povedu za Overbeckom i obrazuju novu francusku kršćansku umjetnost. Pod snažnim dojmom Montalembertove ideologije, objavljuje, najposlije, njegov prijatelj Rio 1841—1844 svoje tako dugo iščekivano djelo »De l'art chrétien«, koje postaje u punom smislu riječi Strossmayerov vademecum. Bjelodane utjecaje ove ideologije nalazimo u mnogim biskupovim pismima, a naročito u nekim člancima štampanim od 1873 do 1875. To su njegovi opisi fresaka Seitza, Aleksandra Ma-

ksimilijana i Ludovika, u đakovačkoj katedrali, rasprave »Stolna crkva u Đakovu«, »Nekoliko riječi o stolnoj crkvi zagrebačkoj« i najposlije »Putopisne crtice«. Umjetnost obojice Seitza Strossmayeru je »vrst klasičnoga naturalizma u najboljem smislu«, a najveća njihova zasluga, »što nastavljaju staru tradiciju, dugovječnom propalosti pretrgnutu«. Overbeck mu je »najveći sljedbenik i drug neumrlih i nedostiživih trecentista i quattrecentista, Giotta, Orcagne i Fra Angelica, koje dan noć učiti i po mogućnosti slijediti ima svaki mladić, koji misli u religioznoj umjetnosti do ikoje znamenitosti dospjeti.« Govoreći u vezi sa svojom katedralom o zagrebačkim crkvama sv. Marka, sv. Marije i sv. Stjepana, ističe: »slične crkve ne dadu se drukčije popraviti nego da se pozove arhitekt, koji staru umjetnost skroz i skroz poznaje, pa da osnovu napravi, kako bi se crkva iz temelja popravila i prvobitnoj ljepoti povratila«. Navodeći Montalembertov »vandalizam destruktivni i konstruktivni« (koji posljednji on pogrešno naziva konstruktivnim umjesto reparativnim) priznaje, da u ovu drugu kategoriju »spadamo žalibože svi mi, a ne može se misliti, koliko je prvi destruktivni vandalizam crkve zagrebačke, a napose pako stolnu crkvu nagrdio«. Barokni oltari u gotičkim crkvama francuskim Montalembertu su »les pastiches d'un paganisme rechauffé et bâ-tard«, a Strossmayeru oni u stolnoj crkvi zagrebačkoj »grdobe i prikrpine« nastale »u vijeku, kad je estetika u grobu ležala i kad je pokvareni ukus najljepše sredovječne zgrade grdno kvario«.

»Putopisne crtice« iznose dojmove biskupove za drugog njegova putovanja po Njemačkoj 1873. Itinerar toga puta bio je isti kao prije dvadeset godina, izuzevši gradove Köln, Mainz i Speier. Sa izvjesnom žaobom ističe biskup na jednom mjestu tih svojih »crtica«, da mu se prigovaralo, što se on kao »stran čovjek« miša u pitanje restauriranja zagrebačke katedrale. (I doista nisu biskupove misli o restauriranju katedrale u Zagrebu odobravane. Pišući o tome Voršak biskupu iz Zagreba 6 IX 1874 dodaje: »Čujem, da nekoji ovdješnji koje u godinama koje u gluposti ostarijeli kanonici kriče: A kaj je njemu do naše crkve, on bi vezda sve van pohital, a ki vrag bi nam dal deset milijonov . . .«). »Upravo to isto«, kaže on, »reklo se prije tridesetak godina slavnomu Montalembertu i njegovu prijatelju Riou i Viollet-le-Ducu i Victoru Hugou . . . Reklo se, velim, to njima, ali glas istine i pravde, ma odakle zamnio, ne ostaje glas vapijućega u pustinji.

I zaista nastojanje tih muževa spasilo je hiljadu spomenika u Francuskoj od propasti, i ako je francuski narod gledom na umjetnost prvak, to ima zahvaliti Montalembertu i Riou.« — Jednako kao što se negda Montalembert bunio protiv baroka, koji crkve »travestira na grčku«, odbija Strossmayera u Berlinu Schinkelov klasicizam, koji mu je dokazom, da se u Berlinu »negda mnogo greciziralo«. Žaobom ga ispunja i moderna Nacionalna Galerija berlinska. »Nigdje prave poezije«, bilježi on, »nigdje pravih ideala, koji bi dušu i srce čovječje u viši i ljepši svijet uznesli. Većom je stranom lakoumnost, da rekнем, frivolnost zavladała. I bih doista o umjetnosti našega vremena zdvojio, da nisam u Monakovu imao prilike viditi slike Corneliusa, Kaulbacha, Hessa, Overbecka i drugih, prem je veliko pitanje, da li će ti doista veliki umjetnici, kojih danas već na ovom svijetu nije, vrijednih i dostojnih nasljednika naći.« Ovu utjehu, koju osjeća Strossmayer gledajući djela pomenutih umjetnika, osjetio je i Montalembert četrdeset godina ranije, ugledavši u rimskom atelijeru Overbeckovu njegove religiozne kartone. U svom dubokom zanosu kliče Montalembert: »Overbeck, to je uskrsnuli Perugino ili, suviše, sinteza onoga, što je najpobožnije i najusrdnije, sinteza Perugina, Fra Angelica, Fra Bartolommea i Lorenza Lotta. Ali je Overbeck podjednako vrijedan udivljenja i kao čovjek. Nikad nije slikao ništa drugo nego slike svete. To je umjetnik, o kojemu sam sanjao ne usuđujući se nigda nadati, da ću ga naći u ovom stoljeću.« A Strossmayer u jednom pismu Overbecku od 11 februara 1869 povodom dovršenih kartona za đakovačku katedralu: »Po svome najboljem uvjerenju Vaša su djela ravnopravna najljepšim i najizvrsnijim radovima kršćanskih vremena. Oh, prijatelju moj, dok će Vaše slike u crkvi biti predmetom propovijedi i utjehe puku a na udivljenje naroda, bit će Vaše djelo ujedno i škola za mlade umjetnike jedne mlade, žive, svježje i za kulturu dozrele nacije. Vi ćete, dakle, ostati udivljenja vrijedan majstor, koji će u povijesti uskrisenja jednog istinskog umjetničkog života zapremiti izvanredan položaj.« Oko takova »uskršavanja istinskog umjetničkog života« uznastojala su ona četvorica mladih slikara, Overbeck, Pforr, Hottinger i Vogel, koji su ljeti 1810 u znak protesta protiv doktrinarnog klasicizma Fügera i Lampija, svojih učitelja, ostavili bečku umjetničku akademiju i zaputili se u Rim. Pod snažnim dojmovima njemačkih romantika, Wackenrodera, koji u svojim »Her-

zensergieungen eines kunstliebenden Klosterbruders« suprotstavlja autoritativnom individualizmu klasicističke umjetnosti sredovječnog umjetnika, koji zaštićen u krilu crkvenom živi tihim životom, stvarajući, pun prostodušne usrdnosti, djela u slavu božju«, — i Novalisa, koji čezne za onim srednjim vijekom, kad je čitava Evropa bila jedno prostrano duhovno carstvo« — udružili su se oni još u Beču u »bratovštinu sv. Luke«, da onda u Rimu, u napuštenom samostanu irskih monaha S. Isidoro, koji im je stavila na raspoloženje francuska okupatorna vlast, osnuju jednu idealnu zajednicu po uzoru prvih kršćana (zbog toga su ih i nazvali »nazarencima«). Svaki je od njih ovdje imao svoju ćeliju, u kojoj je živio i radio preko dana sam, dok bi se navečer sastajali u refektoriju, gdje su jedan drugomu služili kao modeli. Toj prvoj četvorici osnivača pridružuju se doskora još i drugi, Cornelius, braća Veit i braća Schadow. Svi oni slikaju samo slike svetačke i legendarne. U skladu sa svojom ideologijom smatrali su, da su pravi slikari samo oni, koji su djelovali prije Rafaela, dakle niz t. zv. »prerafaelita« od Giotta do Perugina, provodeći u svojim djelima strogost crteža i kompozicije, smatrajući da su slikovite vrednote tek od podređenog značenja. Glavna im je stvar ideja, koju treba objektivirati sasvim u skladu sa nazorom Schellingovim, da su »ideje, ukoliko se realno gledaju, općena i apsolutna materija umjetnosti«. U freskama Case Zuccari i vile Massimo pružila se mladim »nazarencima« zgoda, da se okušaju i u tehnici fresaka, koja je jedva četrdeset godina poslije G. B. Tiepola bila već toliko zaboravljena, da se u Rimu našao samo jedan stari majstor-zidar, negda pomoćnik Rafaela Mengsa, koji je mlade ljude uputio u osnovna načela ove tehnike. Tako nije čudo, da je prvi period ovog smjelog ali bezuspješnog nastojanja oko renesanse monumentalnog zidnog slikarstva u duhu trecenta i quattrocenta ostao samo eksperimenat. Ovo je nastojanje i sad kao i kasnije bilo bezuspješno, jer svi slikari ovoga kruga nisu davali svoje najbolje u konačnoj slikanoj freski, nego tek u crtežu, u kartonima određenim za izvođenje. Ne slikaju »nazarenci« ni sad ni kasnije svoje freske u strasnom zanosu stvaralačkom, kao što su to činili Giotto, Orcagna, Michelangelo i Rafael, jer im je to slikanje samo neugodna dužnost, koju oni od najveće česti prepuštaju pomoćnicima. U krug »nazarenaca« udoše, kasnije, još mnogi njemački slikari, među njima Schnorr, Richter, Hess, Genelli, Führich,

Steinle, Flatz i Kupelwieser; ali je po vremenu, pod utjecajem novih umjetničkih smjerova, ona misao-vodilja, koja ih je bila združila, sve više slabila, tako te joj je ostao do kraja svoga života vjeran samo njezin osnivač Overbeck.

U času, kad Strossmayer 1866 stvara odluku, da svoju crkvu ukrasi »freskama, koje će predstavljati upliv Sv. Stolice od Petra počamši, tj. upliv kršćanstva na razvitak i izobraženost Slavjanstva južnoga«, živjela su od reprezentativnih umjetnika ovoga »nazarenskog« pravca, koji je bio, kako smo vidjeli, »pravac Strossmayerov«, samo četvorica, Overbeck, Cornelius, Schnorr i Führich, sva četvorica u dubokoj starosti. Iz skupovnih se pisama razabira, da je on najprije pomišljao na Talijana Nikolu Consonija, koji je bio izašao iz stroge rimske akademijske škole Minardijeve i islikao, podražavajući Rafaelu, freskama jedno krilo vatikanskih loggia. Da se biskup ipak odlučio za Overbecka unatoč njegovoj starosti, bio je razlog ne samo taj, što ga je biskup visoko cijenio kao osnivača »svoga« pravca, već i najviše zbog toga, što mu njegov savjetnik Voršak, posavjetovavši se sa umjetničkim krugovima rimskim, piše 20 augusta 1866: »Tko je iole u tu lijepu struku umjetnosti zagledao, zna, da je Overbeck umio kako malo tko naše dobe udahnuti religiozni duh u svoje sastavke i s toga je on osnivatelj i da ne rečem uskrisitelj risarije i umjetnosti. Ja umujem, kao da su iznovice oživjeli Giotto i Fiesole, koji su bili koliki umjetnici toliki pobožnjaci, zna se, da je on po svoj prilici prvak sastavljajući...« Ovo je mišljenje bilo za biskupa odlučno, i Overbeck primi nalog, da izradi osnovu za slikarski ures đakovačke katedrale.

Drugoga rješenja u onaj čas i nije moglo biti. Profinjenom svojom intuicijom prozreo je, doduše, Strossmayer uza sve svoje oduševljenje za umjetnost njemačkih »nazarenaca«, da je ipak »francuski narod gledom na umjetnost prvak« (iako on to, dašto, ne zahvaljuje Montalembertu i Riou, kako biskup misli). I doista, ako je oko polovine XIX stoljeća u Evropi bilo uopće monumentalnog religioznog slikarstva, onda ga je bilo upravo u Francuskoj. Učenici velikog Ingres, onoga Ingres, koji je »klečeći kopirao freske Giottove«, Théodore Chassériau, taj Massaccio XIX stoljeća, i Jean-Hippolyte Flandrin, koji je oporost Giottovu sjedinjavao sa »slatkom zrelošću« Rafaelovom, stojeći obojica od česti pod utjecajem Overbeckovim, stvaraju zamašne monumentalne religiozne zidne slike u pariskim crkvama Saint-Severin, St. Germain-des-Près i

St. Vincent-de-Paul. Strossmayer je njihova djela upoznao za svog boravka u Parizu 1867. Ali su i Chassériau i Flandrin u to vrijeme bili već mrtvi, dok je Puvis de Chavannes, najveći monumentalni slikar stoljeća, nastavljajući tradiciju primitivnih Toskanaca, stvarao istom prva svoja znatnija djela u toj oblasti. Bilo je i samom biskupu Strossmayeru i njegovim savjetnicima i prijateljima odmah početka jasno, da onaj veliki projekat, što ga Overbeck šalje biskupu 18 februara 1867, projekat, koji je obuhvatao oko trideset i devet velikih fresaka u glavnom brodu, transeptu, apsidama, kupoli i kripti đakovačke katedrale, ne će moći da do kraja izvede gotovo osamdesetogodišnji starac, pogotovu, kad je i sam umjetnik za njegovo izvođenje predviđao najmanje šest do osam godina. Strossmayer, međutim, kojemu je svaki odlučniji pomak u radovima oko katedrale bio drag, prihvaća odmah osnovu Overbeckovu i pristaje na relativno znatne novčane uslove, stim znatnije, što se, najposlije, ipak radilo tek o osnovnim nacrtima. Ali kao negda kod Michelangelova grobnog spomenika Juliju II počinje (ako je dopuštena poredba) u isti čas sa sklopljenim ugovorom i tragedija toga pothvata. Kasno je bilo Strossmayeru poslije, kad su sve više učestale teškoće i neprilike, uskliknuti: »To su sve stvari, o kojima smo imali prvim početkom misliti, ali mislili nismo, jer nismo stvar poznavali, a nismo tako mudri bili, da smo se potanko propitali.« I ovdje se opet ponovo utvrđivala naprijed istaknuta činjenica, da su slikari »nazarenci« malo marili za izvođenje fresaka samih i da ih je isključivo zanimao crtež, karton. Overbeck je to i sam bolno osjećao. »Dano mi je« — piše on biskupu 15 septembra 1867 — »da te divne predmete izvedem samo na papiru, a ne u boji i na stijeni. Ali je i to dobro, da se pri poslu osjeti neko odricanje, jer bi inače bilo previše sreće na ovoj zemlji, da vidim u dubokoj starosti ispunjene svoje mladenačke sanje.« Sjećao se on tu jedinih fresaka, što ih je uopće sam izveo u Caci Zuccari i vili Massimo pa kapeli sv. Portiunkule u Assisiju. Bilo bi tek pola nevolje, da je Overbeck sad za Đakovo crtao kartone u onoj veličini, u kojoj su u katedrali imale biti izvedene freske. Ali niti je Overbeck, počinjući posao, imao tačne mjere i formate, a niti je on zbog starosti bio uopće podoban, da ih izvodi u velikom mjerilu. Strossmayer se tako zadovoljio njegovim prijedlogom, da crta kompozicije u malom formatu. Po tim malim kompozicijama Overbeckovim trebali su, kasnije, drugi mladi umjetnici, vješti sli-

kanju fresaka, izvoditi velike kartone i prenesti ih na zidove. Međutim se i ovdje pokazala teškoća, koju ispravno predviđa Voršak u svome pismu od 21. januara 1868: »Overbeck nije slikar... Ali nijedan valjan umjetnik ne bi htio baviti se nekoliko godina prostim kopiranjem tuđih slika. Trošak bi se povećao, jer bi morao po naravi studirati, zatim izvesti karton manji pa veći.« — Međutim se prva naveliko zamišljena osnova Overbeckova o cjelokupnom slikovnom ukrasu katedrale doskora napušta i reducira na 12 prizora. Overbeck počinje izrađivati one prizore, do kojih je biskupu najviše stalo, prizore iz života sv. Petra, kojemu je katedrala imala da bude posvećena.

Što je posao oko kartona više iako tegotno napredovao, to se češće javljaju teškoće uvjetovane staračkim iznemaganjem i nesigurnošću, tako te i biskup, najposlije, priznaje: »da sam znao Overbeckove okolnosti, povjerio bih posao Consoniju ili Führichu«. Ali u svom dubokom poštovanju prema Overbecku kao umjetniku, a još više kao čovjeku, nalaže biskup, da mu se pusti »neka radi po volji«. Skora je smrt majstorova, međutim, dokrajčila sve teškoće. Od dovršenih kartona majstorovih poslužila su samo tri za ukras katedrale. Sve ostale freske izveli su po svojim kartonima Aleksandar Maksimilijan Seitz, učenik Corneliusov, koji se došavši 1835 u Rim tijesno pridružio Overbecku i izveo po njegovim kartonima freske u vili Torlonia u Castel Gandolfu, — i njegov sin Ludovik Seitz, učenik Overbeckov, obojica vještaci u tehnici fresaka, kojih umjetnost, međutim, nije beskompromisno nastavljala načela pravca Overbeckova. Izbor je njihov izvršen još u sporazumu sa majstorom.

I u umjetnosti obaju Seitz, kako se ona manifestirala u freskama đakovačkim, cijeni biskup naročito veličajnu tradiciju pravca njemačkih »nazarenaca«. U onoj starijega Aleksandra Maksimilijana nalazi on pored »stare sljedbe« više tragova utjecaja škole velikoga Corneliusa, kojemu se on, doduše, iskreno divi, ali bi, sjećajući se njegova »Posljednjeg suda« u Münchenu, želio, da se »uza svu ljepotu i izvrsnost toga djela« umjetnik manje povodio za sikstinskom freskom Michelangelovom, a više za Fra Angelicom u Orvietu i za Orcagnom u pisan-skom Campo Santu.

Istina je, da Strossmayer sa opravljanjem pono-

som, vanrednom ljubavi i dubokim razumijevanjem opisuje te đakovačke freske, otkrivajući podjednako sve vrline njihove kompozicije kao i sve lijepe detalje. Ali uza sve to, ipak on ne može da preboli činjenicu, da se prvotna zamisao njegova nije mogla ispuniti. Nalazi utjehu u tome, »što Overbeckovi kartoni, ako i ne će žalibože resiti našu stolnu crkvu, resiti će ipak našu narodnu zbirku u Zagrebu i bit će našoj mladeži, koja se umjetnosti posvetila bude, vječitim ogledalom...«

Tako se, evo, Strossmayerov odnošaj prema religioznoj umjetnosti njegova vremena ogleda najzornije u najvećem njegovu umjetničkom pothvatu, slikovnom ukrašavanju đakovačke katedrale. Istaknuo sam, kako se Strossmayerovo naziranje na umjetnost uopće formiralo na osnovu sustavnih njegovih studija, kako je na njegovu ideologiju pored drugoga odlučno utjecao Montalembert. Bilo je sasvim prirodno, da se Strossmayer, koji u sredovječnim crkvama, njihovoj arhitekturi i njihovim freskama, vidi »najtemeljitiiju apologiju katoličke crkve«, kojemu je srednji vijek bio u vjerskom i umjetničkom pogledu »napredniji nego što je današnji«, morao prikloniti onom njemu savremenom umjetničkom smjeru, koji je tradicije toga vijeka poprimao i nastojao ih uskršavati u nov život, da se priklonio novo-romaničkoj akademskoj arhitekturi Roesnerovoj i »nazaren-skom« slikarskom pravcu Overbecka i obaju Seitz, a Overbeckovih što učenika što sljedbenika, Edwarda Steinlea, Leopolda Kupelwiesera i Gebharda Flatza u oblasti sitnijih slika. Koliko god se ovi svi za života protivili, da se njihova umjetnost nazove »romantičnom« umjesto »kršćanskom«, ipak nema nikakove sumnje, da su osnove svekolike njihove umjetnosti, kao što sam gore pokazao, nasprotno romantične. Romantičan je, najposlije, uza sav svoj divni i vitalni pozitivizam, i čitav mecenatski stav Strossmayerov. Gledajući veliki biskup na sve ono, što je svojim naporom i svojim žrtvama stvorio svoje narodu, mogao je reći, da je s onim čednim sredstvima, koja su mu stajala na raspoloženju, učinio dosta i stekao nekim načinom pravo, da domovini svojoj na »Balkanskom poluotoku osobito opredjeljenje pripiše, to jest, da postane to, što Toskana u ljepoj Italiji, da postane osobite vrsti Ateneum, što će reći ognjište i njegovalistište svih naših umnih i moralnih težnja i svrha«.

J. F. OVERBECK: EVANĎELIST MATEJ

JOHANN FRIEDRICH OVERBECK

Johann Friedrich Overbeck rođen je 3 VII 1789 u Lübecku, a umro 12 XI 1869 u Rimu. Odvjetak stare protestantske patricijske porodice prešao je 1813 u Rimu na katoličku vjeru. Prvi presudni dojmovi u ranoj mladosti: Memlingova slika »Raspeća« na oltaru katedrale u Lübecku; 1806 u Hamburgu posjet kod Ph. O. Rungea, pretstavnika njemačkog romantičnog slikarstva, umjetnika duboko religioznog, koji se borio protiv tradicionalnog naziranja; u Hannoveru studij zbirke crteža braće Riepenhausen po djelima starih talijanskih majstora (Giotto, Simone Martini, Masaccio, Ghirlandaio i Perugino). Kažu, da su to vjerojatno bili oni isti crteži, koji su četrdeset godina kasnije potaknuli Dantea Gabrijela Rossettija, W. Holmana Huntu i Johna Everetta Milaisa, da se odreknu akademizma i da osnuju svoju »prerafaelitsku bratovštinu«. 1806 dolazi Overbeck u bečku akademiju, gdje su mu učitelji bili klasicisti Füger, Lampi i Kavčić (Caucig). Nezadovoljan sa ukrućenim akademjskim dok-

trinarizmom svojih učitelja i čitavom organizacijom akademjskom, osniva on sa svojim drugovima Pforrom, Vogelom, Hottingerom, Wintergerstom i Sutterom, a zacijelo pod utjecajem mnogo starijeg Wächtera (koji se bio upravo vratio iz Italije, pričajući mladim ljudima o umjetničkim djelima u Pisi, Firenci i Rimu) »bratovštinu sv. Luke«. Na užas svojih učitelja gledali su mladići svoje uzore u djelima Dürera, ranih Talijana i starih Nizozemaca, u kojima su nalazili »ljepotu i jasnoću nenatrunjenu bilo kakovim pravilima, slobodnu od savremenog ukusa«. Osnivajući svoju bratovštinu kaže Overbeck: »Ropski studij u akademijama ne vodi ni do čega. Ako od vremena Rafaelovih nije više bilo historijskog slikara, onda su tomu krive akademije. Svim novijim slikarima nedostaje srca, duše, osjećaja.« Konačna je posljedica ovog buntovnog naziranja bila, da su mladići ostavili bečku akademiju. 1810 polazi Overbeck sa trojicom svojih prijatelja preko Trsta, Mletaka i

Urbina u Rim, gdje najprije stanuju kod pruskog konzula Wilhelma von Humboldta u Vili Malti (nekadašnjem ljetnikovcu malteških vitezova), da se doskora presele u susjedni napušteni samostan S. Isidoro. U Rimu je Overbeck najprije crtao reljefe Thorwaldsenove (*»Trijumf Aleksandra Velikog«*). Taj je studij, pri kojemu se ponovo sreo sa smjerom klasicističkim, ostavio vidljivih tragova u njegovu kasnijem načinu komponiranja. 1816 radi sa Corneliusom, Schadowom i Ph. Veitom po narudžbi pruskog konzula Salomona Bartholdya u njegovu stanu u Casa Zuccari. Izveo je ovdje freske *»Josipa prodaju njegova braća«* i *»Sedam gladnih godina«* (danas u berlinskoj Nacionalnoj Galeriji). Ovim je freskama bio konačno dostignut cilj nazarenske *»bratovštine sv. Luke«*. Izveden je prvi veći ciklus fresaka, a time postavljen temelj *»novog njemačkog slikarstva«*. 1824 naručuje Marchese Massimo kod mladih umjetnika freske za raskošne oдаje, u kojima su imali biti oevjekovječeni Dante, Ariost i Tasso. Overbeck je naslikao prizore iz Tassova *»Oslobođenog Jerusalisa«*. Iste je godine dogotovio već 1809 u Beču započetu sliku *»Kristov ulaz u Jerusalm«* (danas u Marijinoj crkvi u Lübecku). Pored drugih manje znatnih slika izveo je Overbeck u ovo vrijeme (1829) u S. Maria degli Angeli kraj Assisija fresku *»Čudo ruža sv. Franje«*. 1840 dogotavlja svoju najveću sliku *»Trijumf religije u umjetnostima«* (Frankfurt, Städeler Institut). Pedesetih godina nastaju kartoni za kapelu porodice Torlonia u Castel Gandolfu, mnogobrojne slike i crteži, četrnaest akvarela za *»Križni put«* i stropna slika u Kvirinalu. 1862 dogotavlja on crteže *»Sedam sakramenata«*, na kojima je radio osamnaest godina. Povijest je ovog Overbeckova djela tragična. Prvobitna je umjetnikova namjera bila, da se po crtežima izrade gobelini za katedralu u Orvietu (Cappella del Corporale). Ali se ta namjera izjalovila. Kasnije su takovi gobelini imali biti izvedeni za prezbitერიj bečke katedrale sv. Stjepana. Ali je rat 1859 omeo i ovu zamisao. 1860 zanima se za djelo bavarski kralj Ludvig. Ali do izvođenja nije ni sad došlo. Kasnije se za crteže oduševio ruski grof Orlov-Davidov, čijim su posredstvom bili izloženi u Petrogradu. Ali iako su ondje naišli na najveće priznanje, ipak ih nije nitko kupio. 1866, najposlije, bili su izloženi u međunarodnoj izložbi u Bruxellesu. I ovdje se nastojalo, da budu kao freske izvedeni u jednoj kapeli, koja se imala sagraditi. Ali ni do toga nije došlo. Overbeck je nakon toga izgubio svaku nadu i zadovoljio se

time, da je male akvarelirane skice, koje je izveo po velikim crtežima, dao reproducirati u drvorezima. Poslije smrti Overbeckove ponuđeni su izvorni veliki crteži i biskupu Strossmayeru, ali je cijena bila tako visoka, da biskup ponudu nije mogao prihvatiti.

Upravo u vrijeme duboke žalobe i razočaranja zbog nedaće, koja ga je bila zadesila pri ovom njegovu djelu, obraća se biskup Strossmayer Overbecku i daje mu izvođenje kompozicija za slikovni ukras đakovačke katedrale. Po svom prvobitnom opsegu i po svojoj zamašnosti bila je ova zadaća najznatnija u cjelokupnom životnom djelu umjetnikovu. Uza sav istaknuti religiozni, katolički smjer svoje umjetnosti ostao je Overbeck u Rimu, gdje je proživio gotovo čitav svoj vijek, osamljen i tuđ. Osim freske u S. Maria degli Angeli nije Overbeck izveo ni za jednu rimsku a ni za bilo koju talijansku crkvu nijedno znatnije djelo. Jednako mu nije bilo suđeno, da bilo gdje drugdje zasnuje i izvede koju veću koncepciju u oblasti monumentalnog crkvenog slikarstva. Duboka je tragika u tome, da ga zamašna zadaća, koju mu namjenjuje biskup Strossmayer, stiže u času, kad je njegova stvaralačka i tjelesna snaga bila već na izdanku, u sedamdeset i osmoj godini njegova života.

Vrlo je vjerojatno, da je Strossmayer poznao Overbecka i njegovu umjetnost već prije godine 1866, ako i ne po svom vlastitom iskustvu, a ono po onom panegiriku, što ga je o njemu napisao Montalembert u svojoj knjizi *»De l'état actuel de l'art religieux en France«*. Tješnje veze Strossmayera sa Overbeckom počinju, međutim, tek 1866, kad je Voršak u svom pismu 5 VI upozorio biskupa na zbirku slika kanonika Bertinellija u Rimu, koja se nudala na prodaju za četrdeset hiljada škuda. O njoj je Overbeck još 1862 dao svoje stručno mišljenje profici Terray-Demaistre, kad ju je htjela kupiti. Ovo mišljenje Overbeckovo (koje se u hrvatskom prijevodu Voršakovu sačuvalo kao prilog njegovu pismu od 11 VIII 1866) ističe, kako se u ovoj zbirci nalaze neosporno autentična djela *»vrhovnjaka i prvaka klasične umjetnosti talijanske, po kojima bi svaka zbirka postala čuvenom«*. Navode se, među ostalima, ovi majstori: Giovanni Bellini, Botticelli, Lorenzo di Credi, Crivelli, Gentile da Fabriano, Domenico del Ghirlandajo, Giotto, Filippino Lippi, Pinturicchio i Starnina. Ukratko: *»zbirka je među najzanimljivijim, koje igdje vidjeti i razmatrati može pravi poznavalac umjetnosti«*. Primivši pismo Voršakovo od 5 VI 1866 biskup je u svom

J. F. OVERBECK: EVANDELIST MARKO

odgovoru 13 VII spreman da je kupi, ali traži prije svega mišljenje Overbecka, Minardija, Consonija i Theinera, »koji bi trebali izjaviti, da su slike originalni i zbirka doista vrijedna dvadeset hiljada škuda«. On će tada uzastojati ili da je sam kupi ili da se ona nabavi »za našu novo otvorenu galeriju«. Moglo bi se za nju ponuditi petnaest hiljada škuda, »jer prem su slike krasne, nisu prvih velikana«. U vezi sa gore pomenutom konkretnom ponudom Voršakovom glede nabave Bertinellijeve zbirke mnogo se raspravljalo u Đakovu. To razabiramo iz pisma arhitekta đakovačke katedrale Karla Roesnera upravljenog Overbecku iz Đakova 21 VIII 1866. Pozivajući se na Overbeckovo mišljenje dano grofici Terray-Demaistre, saopćuje Roesner svom prijatelju Overbecku, da biskup »sa naročitom ljubavi kupuje izvrsne stare i nove slike biblijskog sadržaja, ne samo zbog toga, da njima ureši svoj dvor, nego da u svoje vrijeme sve umjetnine, što ih bude sabrao, pokloni umjetničkoj akademiji, koja se osniva u Zagrebu, pa će jugoslavenska umjetnička ustanova potstaći talentirane mladiće ovih krajeva i

pružiti zemlji onu duhovnu hranu, koja im je potrebna prije nego što pođu u inostranstvo«. Biskup želi, da mu Overbeck kaže, da li je zbirka onakova kakova jest podobna, da u talentiranim mladićima probudi duhovno nastojanje oko kršćanske umjetnosti i da ih uputi na pravu stazu, i koja bi se ne pretjerana svota mogla za zbirku dati. Najposlije je biskupova želja, da dobije od majstorske ruke Overbeckove sliku, već gotovu ili novu, kako bi ona, pored ostalih, bila uzorom pri studiju mladom umjetničkom naraštaju i djelovala oplemenjujući i poučavajući na jugoslavenske narode. Biskup namjerava, da u jeseni dođe u Rim i da se ondje sa Overbeckom porazgovori o slikovnom ukrašavanju nove đakovačke katedrale. Ovu svoju namjeru saopćio je biskup, međutim, Voršaku već 20 VIII 1866 riječima: »Mislim ja stolnu crkvu freskama ukrasiti. Slike će predstavljati upliv Sv. Stolice od Petra počamši, to jest upliv kršćanstva na razvitak i izobraženost Slavjanstva južnoga.« Pri tome pomišlja u prvom redu na Consonija. Pa iako on u pismu 2 IX 1866 traži posredstvom Voršakovim savjet Overbeckov u

tom pitanju, ipak ističe izriječno: »najveći ugled u mene će međutim glede toga imati Consoni. Ubrzo ću potanko razviti svoju ideju i pripočeti Vam je.« Pod dojmom jednog pisma Theinerovala javlja se u biskupa neka skepsa o stručnom mišljenju Overbeckovu glede vrijednosti slika u zbirci Bertinellijevoj, jer je »takvih stručnih mišljenja kao što je Overbeckovo u Rimu lako dobiti«.

Overbeck je odmah odgovorio Roesneru, a ovaj obavijestio biskupa. Na osnovi toga obavještenja piše biskup sam Overbecku 5 XI 1866. Zahvaljujući mu za izvanrednu dobrotu i spremnost, da će ga u njegovim nastojanjima potpomoci, nastavlja biskup: »Geniju bi našega naroda veoma odgovarali umjetnički spomenici. Ja ću mu, ako poživim, uz pomoć Božju, u novoj katedrali pružiti nešto, što je dostojno časnog predmeta naše svete vjere i što je u skladu sa njegovim potrebama.« Bit će mu čast, da se u Rimu lično upozna s njim i da čuje njegovo prosvjetljeno mišljenje o svojim odlukama. »Namjeravam«, nastavlja biskup, »da po vremenu saberem malenu zbirku klasičnih slika, starih i novih. Dok budem živ, bit će mi ona na zadovoljstvo i duševnu okrepu. Poslije moje smrti bit će slike vlasništvo moga naroda, da naša domaća mladež ima i u ovom toliko važnom kulturnom području uzore, koje će slijediti.« Pri nabavi umjetnina potrebno mu je, međutim, dvostruko jamstvo, s obzirom na njihovu unutrašnju vrijednost i s obzirom na cijenu. Moli zbog toga Overbecka, da kanoniku Voršaku bude u tom pogledu na pomoći. Veoma ga je obradovalo čuti, da je umjetnik pripravan otpustiti mu jednu svoju sliku, kad bude dovršena. U svom odgovoru 29 XI 1866 zahvaljuje Overbeck biskupu za pismo, koje mu je dalo zgodu, da mu lično izjavi, kojim je živim interesom čuo za biskupova veličajna crkvena preduzeća i koliko ga je oduševila misao, da prema svojim snagama i sam pridonese do što dostojnijeg izvršenja njihovog. »Moglo bi se činiti preuzetno, da u starosti od 77 godina ponudim svoje lično učestvovanje pri tako velikim djelima, ali kako mi je Gospodin sve do danas podario krepčinu rijetku u mojim godinama, prihvatio bih se posla pouzdavajući se u Njegovu pomoć.« Morao bi prije svega savjesno proučiti zamisao čitavo ukrašavanje katedrale, ukoliko se ono tiče historijskog slikarstva, da se odmah početka postigne jedinstvo u cjelini. Zatim bi trebalo izvesti nacрте za slike u osjenjenim kartonima i manjem mjerilu. Ukoliko slike ulaze u nje-

govo naročito područje, tj. u oblast biblijskih predmeta starog i novog zavjeta, izveo bi ih on sam. Misli, da se s pravom može ponuditi za taj posao, pogotovu, kad bi zbog lakoće, koju je stekao dugogodišnjim radom u toj oblasti, biskup prošao u materijalnom pogledu mnogo jevtinije. Posao mogao bi započeti odmah, čim mu bude poslan plan crkve i određenih mjesta, na koja imaju doći slike. Glavno je pri tome »razuman izbor«. Pripravan je, da i u tom bude biskupu savjestan savjetnik. U pitanju Bertinellijeve zbirke bilo bi najbolje, da biskup dođe u Rim i da sam na svoje oči vidi i odluči, da li je zbirka podesna za njegove svrhe, »jer mi se ona čini više zanimljiva čest jedne veće zbirke, a manje sama o sebi dovoljna«. Moli, najposlije, biskupa, da odloži svoju konačnu odluku o nabavi njegove slike »Smrt sv. Josipa«, dok je ne vidi u Rimu, jer bi mu bilo odviše bolno, da bi biskup mogao ikad požaliti, što ju je nabavio.

Biskupa je, međutim, u jeseni 1866 bolest sprečavala, da dođe u Rim. Po želji biskupovoj Voršak je u Rimu raspravljao sa Overbeckom (pismo Voršakovo od 29 XI 1866), »kojega čitava stvar toliko zanima, koliko ga nije odavno nijedna«. Ali je ponovo istaknuo, da se »o djelima ogromnima i važnim... točno i oslonljivo raspravljati može samo usmeno i na žive oči«. Odgovarajući na pitanje biskupovo o Overbeckovoj slici »Smrt Sv. Josipa« piše: »Kakova je? Overbeckova. Tko je iole u tu lijepu struku znanosti zagledao, zna, da je Overbeck umio kao malo tko naše dobe udahnuti religiozni duh u svoje sastavke i stoga je on obnovitelj — da ne rečem uskrisitelj risarije i umjetnosti talijanske. Jer u njem kao da su iznovice oživjeli Giotti, Fiesoli itd., koji su bili koliki umjetnici toliki pobožnjaci, zna se, da je on po svoj prilici prvak sastavljač (compositeur).« Nagovara biskupa, da dođe što prije u Rim, gdje bi on, proboravivši koji mjesec, mogao ugledati svoju crkvu onaku, kakovu je sebi zamišlja. Misli, da je već vrijeme, da se ozbiljno pomišlja i na druge slike za katedralu, »zašto ovdašnji umjetnici čuvena imena, obilujući poslom, polagano djeluju. To pripominjem, jer uhvam, da ćete se, što je svih umjetnih i prenosljivih predmeta, Rima držati, jerbo ovdje i samo ovdje traktira se još slikarija poput umjetnosti, dočim je drugdje prešla u nečast — industriju«.

Pod snažnim dojmom Voršakova mišljenja o Overbecku modificira biskup svoj sud o Consoniju kao jedinom, koji je zvan da ukrasi njegovu katedralu, i piše, spremajući se na put u

J. F. OVERBECK

ODABRANJE PETROVO

Italiju, iz Zagreba Voršaku 30 XII 1866: »Ta dvojica (tj. Consoni i Overbeck) imaju odlučnu riječ glede moje crkve.« Istoga dana piše biskup i Overbecku. Radujući se, da će ga što skorije i lično upoznati, nastavlja: »Kad je čovjek kao što sam ja prisiljen, da se druži sa neukim, a u mnogočem na žalost pokvarenim svijetom, tad on čezne za idealnim smjerovima, da nađe u naziranju uistinu 'dobroga i lijepoga' neku naknadu za muke i borbe, od veće česti bezuspješne, što ih mora voditi protiv 'lažnog i gadnog'.« Javljaajući mu, da će doskora biti u Rimu, gdje će se s njim opširno porazgovoriti o svojim namjerama i osnovama, piše: »Bog Vas je meni dao. Njegovoj ću milosti morati zahvaliti, ako nas obojica poživimo do završetka naših nastojanja. Ja sam doduše mladi, ali sam veoma često bolešljiv i neobično živahnog temperamenta, koji se brže iscrpljuje. Sv. Josip mi je veoma drag. On je moj imenjak.« Došavši u Rim pohodio je biskup Overbecka prvi put i upoznao lično 2 februara 1867 u njegovu

stanu, koji se nalazio u trošnoj i mračnoj kući u Via di S. Niccolò da Tolentino broj 72 u blizini palače Barberini i Germanskog kolegija. Bit će da su poslije ovog prvog pohoda slijedili česti sastanci, u kojima se raspravljalo o utvrđivanju programa za slikovno ukrašavanje đakovačke katedrale. Konačnu redakciju ovih dogovora i rasprava predao je Overbeck biskupu 18 februara. Osnovna misao-vodilja umjetnikova bila je pri tome, da se vjernicima, koji od veće česti nisu vješti čitanju svetoga pisma, predoče u slikanim prikazima najvažniji događaji iz starog i novog zavjeta, da se tako u njima uščuva živa vjera na način, koji će i prosvijetliti njihov duh i zagrijati njihovo srce. Prizori iz života pojedinih svetaca staviti će se u naročite kapele. U skladu sa starom tradicijom i sa osnovnim nacrtom za katedralu stavlja najvažnije prizore iz staroga zavjeta u glavni crkveni brod kao neki uvod u ono, što će slijediti u unakrsnici glavnog i poprečnog broda. Na lijevim bi zidovima bili prikazani ovi prizori: Stvaranje Adama i

Eve, Opći potop, Abraham tjera Hagaru i žrtvuje Izaka, Našašće Mojsijevo i Samuel pomaže Davida za kralja. Na desnim zidovima: Prvi grijeh, Izgon iz raja, Žrtva Nojina poslije potopa. Izak blagosilje Jakova i Braća prodaju Josipa, Mojsije prima ploče zakonske i izbija vodu iz pećine, David ubija Golijata. U transeptu i apsidama: Blagovijest i Pohod Marijin kod Jelisave, Krštenje Kristovo, Propovijed na gori, Isus kod Marije i Marte, Isus liječi bolesne, Isus goni trgovce iz hrama, Posljednja večera, Isus na Maslinskoj gori i Isusovo uhićenje, Uskrsnuće, Uzašašće, Posljednji sud. U svemu petnaest slika. Pored toga došle bi u apsida na oltare: Uzašašće proroka Ilije (slika) i Muka sv. Dimitrije (mramorni reljef), a na oltaru glavne apside gorostasni sjedeći brončani lik apostola sv. Petra. Kao ukras osmougaonog kubeta osam prizora iz života sv. Petra (Pozvanje, Ribolov, Preobraženje Kristovo, Petar se odriče Krista, Petar prima ključeve, Petar liječi kljastog, Petar oslobođen iz tamnice i Petrova mučenička smrt). Na svodovima, koji se kao niše nalaze ispod kubeta, došli bi likovi četiriju evanđelista i četiriju velikih proroka (Matej sa Izaijom, Marko sa Jeremijom, Luka sa Ezekijelom i Ivan sa Danijelom). U kripti predviđa Overbeck slike, u kojima bi se ogledao »onaj spasonosni utjecaj rimskih papa na uvođenje i održanje kršćanstva u Slavoniji«. Naposljetku isti će umjetnik u svojoj promemoriji, da je ovaj njegov »organizam« slikovnog urešavanja na najsavršeniji način primijenjen danom prostoru, da je ono, što je važno, stavljeno na istaknuta, a nevažno na podređena mjesta. Dopušta, da bi se poslije zrelijeg promišljanja mogle u izboru nevažnijih prizora iz evanđelja načiniti može biti i neke izmjene i odabrati mjesto predloženih prizora i neki drugi.

Proučivši Overbeckov prijedlog piše biskup umjetniku dva dana kasnije, 20 februara: »Vaš nacrt za ukrašavanje moje stolne crkve odobravam i prihvaćam potpuno. Molim se Bogu, da nama obojici ne uskratiti milost potrebnu, da se izvrše naše namjere.« Traži, da mu Overbeck saopći 1. svoje uvjete, 2. u koje bi vrijeme mogao izvršiti posao i 3. koliko će otprilike stajati »provođenje koncepcije i kartoni«. O svemu će onda biskup u Đakovu u sjednici sa svojim kapitolom odlučiti i sastaviti ugovor.

Još za biskupova boravka u Rimu zahvaljuje Overbeck pismom od 24 II 1867 za izvanrednu dobrotu, koju mu je biskup iskazao. Ne nalazi riječi, da izrazi osjećaje svoga usrdnog pošto-

vanja i djetinje najzahvalnije privrženosti. Jedina mu je želja, da se pokaže dostojan velikoga povjerenja, koje mu je posvjedočio povjerljivu mu, da izvede veliko djelo. Preporučuje za izvođenje vajarskih djela svoga zeta Hoffmanna, koji stvara u istom duhu kao i on sam. Na pitanja, koja mu je biskup postavio u pismu od 20 II a 23 II naustice, odgovorit će poslije zrela promišljanja. Bit će da je biskup, odlazeći iz Rima, ostavio Voršaku neke odredbe, koje nam nisu poznate. To se razabira iz pisma biskupova Voršaku iz Zagreba 5 III 1867: »Sa Overbeckom obavite posao načinom poznatim.« Već 13 III 1867 šalje Voršak definitivnu redakciju Overbeckovih nacrti (sačuvanu u prijepisu kao prilog Voršakovu pismu, a u izvornom konceptu u Lübecku).

U svom pismu od 24 III 1867 obavještava Voršak biskupa o svojim čestim posjetima kod Overbecka. »Stražnji put našao sam zadnji Vaš u Rimu pisani mu list (od 20 II) pred njim na stolu, uz koji posluje. Veli, da je uvijek pred njim, zašto ga on sjeća rijetke odvažnosti i s Vaše i s njegove strane. Odgovorit će vam na one uprose što skorije. Preporučuje Vam se u molitve svete. Vrijedan ih je.« Iz daljega se referata Voršakova u ovom pismu razabira, da se radilo o proširivanju prvotnog projekta, naime, umjesto one slike, reljefa i brončanog lika na oltarima apsida, spominje Voršak »sedam žrtveničkih slika« (1. Sv. Petar, 2. Sv. Ilija uznesen na nebo, 3. Muka sv. Dimitrija, 4. Majka Božja, 5. Obraćanje sv. Pavla, 6. Sv. Ćiril i sv. Metodije propovijedaju Hrvatima i krste ih, 7. Sv. Ivan Nepomuk). Po mišljenju Voršakovu dvije bi od ovih slika mogle ući u kapelu Svetog Trojstva i u onu Sv. Marije. Pita biskupa, što je odlučio o slici sv. Petra, da li će ona biti jednako velika kao ostale ili veća. Moli, najposlije, obavijest, da li su Roesnerove mjere za oltarne slike (izuzevši one dvije za kapele) uistinu pouzdane i ispravne. Svoje pismu prilaže Voršak pismo Overbeckovo upućeno biskupu 24 II 1867, koje sadržava definitivne odgovore na ranije usmeno i pismeno stavljena pitanja. Gotovo bi ga rastužilo, piše Overbeck, što da djelo, koje bi tako rado prinesao kao žrtvu Gospodinu, mora da traži zemaljsku naplatu, kad, u drugu ruku, ne bi morao reći, da upravo stoga ostaje biskupu nebeska plata stim veća. »Pa kako se, suviše, Gospodinu prohtjelo tako udesiti, da moram radom svojih ruku izdržavati sebe i svoje«, mirne će savjesti saopćiti rezultat svoga promišljanja, da o njemu dobrostivo rasudi biskup. Čitav se

J. F. OVERBECK ISUS PREDAJE PETRU SVOJE STADO

posao sastoji od 3 velike apsidne i 36 zidnih slika razne veličine i oblika, za koje će on izraditi kartone velike otprilike 4 i pol do 5 stopa visine a 6 stopa širine. Pored toga trebalo bi, po zamisli Roesnerovoj, načiniti još 5 oltarnih slika, ali se njemu čini, da bi bilo bolje njihovu kompoziciju ostaviti onim umjetnicima, koji će ih izvesti u ulju. Ali će se 36 zidnih slika osim po veličini i obliku razlikovati i po bogatstvu sadržaja, tako te on sam može da kaže tek prosječnu cijenu, jer će se veće sadržajno bogatstvo jednih izjednačiti sa većom jednostavnošću drugih. Prema tome misli, da bi cijena po kartonu bila 400 škuda ili za 36 kartona 14.000 škuda. Za velike apsidne slike morao bi zbog njihova naročitog bogatstva tražiti po 3000 škuda, tako te bi čitav njegov honorar iznosio 18—20.000 škuda, jer se ne može predvidjeti, ne će li posao u stvari biti teži i duži, negoli se to u ovaj čas može reći. Ako bi biskup pristao na to, da se kartoni, pošto budu poslužili za izvođenje fresaka, povrate njegovoj porodici, snizila bi se cijena za 6000 na 14.000

škuda. Želio bi, da mu se honorar isplaćuje u obrocima, kad dovrši tri do četiri kartona. Za izvođenje svih kartona računa vrijeme od šest do osam godina. Troškove oko izvođenja fresaka ne može odrediti, ali misli, ako se pri tome zaposle mladi neoženjeni umjetnici, da bi trošak iznosio također oko 20.000 škuda. Pri tome preporučuje, da se ne gleda na eventualni i veći trošak, pa iznosio on i 10.000 škuda više, jer je glavno, da se postigne uistinu dobra izvedba. Javlja, da je već dovršio karton za drugu stijenu (Prvi grijeh — Izgon iz raja), koji da je naišao na jedno-dušno priznanje rimskih umjetnika. Dovršio je za biskupa i sliku »Smrt sv. Josipa«.

Svojim pismom iz Beča 2 V 1867 odobrava i prihvaća biskup honorar za kartone, ali želi, da i kartoni budu njegovi, jer hoće da ih pokloni »svome narodu«. I s trajanjem izvođenja je sporazuman, ali hoće, da ono uslijedi tako, da se djelo može što prije započeti i nastaviti. Usvaja mišljenje Roesnerovo, da bi bilo uputno početi nešto prije sa kubetom i apsidama. Prepušta,

uostalom konačnu odluku umjetniku samom. Ne će žaliti troškova i nastojat će, da umjetnici, koji će djelo izvoditi, budu Overbecka dostojni. Istoga dana piše biskup i Voršaku: »Ja sam pod silu za vrijeme našeg sabora iz zemlje ostraciziran. Idem dakle u Paris.« Tačne mjere još ne može dati. Misli, kao i Roesner, da će biti potrebno osim glavnog oltara posvećenog sv. Petru posvetiti njemu još i jedan drugi oltar. Čitavo će kube biti niz slika posvećenih sv. Petru. Zanimljive su u ovom pismu riječi: »Uostalom, kojim god pravcem pođe u poblizu kompoziciju slika naš vrli Consoni, mi ćemo biti zadovoljni.« Znači, dakle, da biskup namjerava povjeriti Consoniju izvođenje fresaka.

U svom naročito zanimljivom i usrdnom odgovoru iz Rima 8 V 1867 zahvaljuje Overbeck biskupu za povjerenje, koje mu je posvjedočio, prihvativši bez prigovora i modifikacije njegov prijedlog i dajući mu punu slobodu. Ali pita, da li se ona odnosi i na plastična djela (kod triju oltara), koja bi njegov zet mogao odmah započeti. Biskup, međutim, u svom odgovoru 24 V 1867 žali, što se ovom posljednjem prijedlogu protive veći izdaci. »Bojim se već i sada, nisam li već prekoračio granice onoga, što bih mogao dostići. Postoji opasnost, da mi se u mojoj revnosti ne dogodi ono, što se dogodilo čovjeku u evanđelju: hic coepit aedificare et non potuit consummare.« Veoma ga je radovalo, što je u Frankfurtu na Majni vidio Overbeckovu »krasnu« sliku »Trijumf vjere«, a u Kölnu u divotnoj katedrali njegovu oltarnu sliku. »Da Bog blagoslovi tako plodan rad, tako pobožnu čud i tako majstorsku ruku.«

Jednako su očajna biskupova pisma Voršaku iz Pariza 24 V i 1 VI: »Uopće ne treba više bez moga specijalnoga dozvoljenja ništa kupovati, budući moja sredstva ne dosižu. Bog sam zna, kojemu udesu u susret idem. Ne valja se dakle više sterati na tako široko... Što se tiče slika, prestati moramo kupovati ih. Ne imam otkale... Starca Overbecka treba već unaprijed pripremiti, da iz projekta njegova zeta, zbog pomanjkanja novaca, ništa ne može biti...«

Biskup se vraća o početku juna u Đakovo, kamo je u septembru došao i Voršak. Kako od 24 VIII do 24 X 1867 nema sačuvanih pisama ni biskupovih ni Voršakovih, ne znamo, da li je u to vrijeme stvorena kakova odluka. Poslije povratka sa svoga ljetovanja u Sorrentu javlja Overbeck biskupu iz Napulja 14 VIII 1867, da je dovršio prvi karton »Sv. Petar korača po moru«, dok drugi u Rimu već započeti prikazuje »Pozvanje

sv. Petra«, a skiciran je već u pripravnim malim crtežima »Prvi grijeh — Izgon iz raja«. Pita, hoće li biskup odrediti nov plan za prizore iz života sv. Petra, jer mu se poslije zrela premišljanja učinilo ispravnije, da se težište prikazivanja postavi više u vrijeme apostolske djelatnosti Petrove, koja u prvom planu uopće nije uzimana u obzir. Prema tome bi morali otpasti raniji prizori, jer ima na raspoloženju samo osam zidova. Snošaj između prve zamisli i druge sada predložene bio bi ovaj: 1) Pozvanje Petrovo (Pozvanje Petra i Andrije); 2) Petrov ribolov (Petar na moru); 3) Preobraženje Kristovo (Petar prima vrhovnu vlast); 4) Petar se odriče Krista (Petar liječi kljastog); 5) Petar prima vrhovnu vlast (Oslobođenje Petrovo iz tamnice); 6) Oslobođenje Petrovo iz tamnice (Smrt Ananijina); 7) Petar liječi kljastog (Prvo obraćenje pogana); 8) Petar na križu (Petar na križu). Nada se pouzdano, da će biskup naknadno odobriti, što je on već u izvedenom prvom kartonu obradio predmet, koji već ulazi u drugi još neodobreni plan. Uvjerava, da će do konca novembra u Rimu dovršiti četiri kartona i moli, da mu se doznači iznos od 800 škuda. Osjeća, najposlije, svojom dužnošću javiti, da se on s obzirom na izvođenje kartona morao odlučiti za sepiju, koja poređena sa prije namjeravanim izvođenjem ugljenom ima dvostruko preimućstvo: da je trajnija i da s pomoću jačih i slabijih lokalnih tonova daje ipak neku predodžbu boja, što će znatno olakšati kasnije izvođenje. Odgovarajući biskup iz Đakova 24 VIII 1867, saopćuje mu, da poslovi oko katedrale napreduju na njegovo najveće zadovoljstvo. Odobrava izmjenu prvotnog plana, prepusta sve poslove Overbeckovim »plemenitim aspiracijama« i zahvaljuje mu za usavršavanje, koje on provodi pri ovom svetom djelu.

Overbeck je, međutim, bio dovršio već treći karton »Pozvanje Petrovo« (pismo od 15 IX 1867). Izvođenje njegovo ispunja ga vanrednom srećom, iako pri tome bolno osjeća, da mu je sudeno izvoditi ove divne predmete tek na papiru, a ne u bojama na stijeni. Ali je, možebiti, i bolje ovako, »jer bi inače bilo gotovo previše za ovaj svijet, da u visokoj starosti vidim ispunjene svoje mladenačke sanje, a u službi biskupa ispunjena Bogom«.

Pohodivši Overbecka dva puta izvješćuje Voršak 10 XI 1867 biskupu o njegovu radu i javlja, da on isključivo radi za đakovačku katedralu, ali »niko od znanaca njegovih ne misli ni zdaleka, da će moći dogotoviti vas ciklus, ako sve kartone dogotavlja bude tako; kako je dva prva. Flatz,

J. F. OVERBECK

ISUS HODA PO MORU

Seitz i Consoni misle tako i žele, da on izvede sve kompozicije (jer u tome njemu danas nema premca). Sto on više čini (šatirajući ih na tanje), to slikaru freska je sasvim suvišno. Tako bi mjesto osam godina bile dovoljne tri do četiri. Opažaju, da njegovo izvođenje nije više posve tačno — jer su od starosti popustile ruke i oči. Ali to mu nitko ne će da kaže (ne zbog njega, koji je bistra uma i pravična suda), nego zbog njegove one aspidie i mučiteljice pohlepne, jer kad bi Overbeck vidio, da ima manje posla, da bi kao čovjek pravedan obalio cijenu, a ona tako šetovala«. Overbeck će (ako mu to biskup kaže) »odmah uvidjeti, jer je on prvo, kako Flatz veli, i sam tako mislio, tek ga je ona nezasićljivica nagnala na to govoreći, da je zdrav kao nikada i da će mu upravo to žiće produžiti. Kartoni gotovi odista su veličanstveni.« 2 I 1868 javlja Voršak, da je Overbeck dovršio i treći karton («Petar lijeći hromog») i to »preizvršno«. Sijedu svoju starost nije izdao ni jednim potezom. Toliko je tačan. Ali dodaje, »da osim Hoffmanno-

ve nitko ne vjeruje, da će ovako poslušajući dovršiti narudžbinu«.

Pri daljem prosuđivanju Overbeckova rada javlja se otsada češće ime slikara Gebharda Flatza. Sa Flatzom sastao se biskup u Rimu za svoga boravka u februaru 1867 i naručio u njega sliku »Sv. Mandaljene«. U svom pismu 18 IX 1867 (Rocca di Papa) javlja Flatz Voršaku, da je tu sliku upravo dovršio, a da je i Overbeck svršio prvi karton za kube (Krist daje Petru vrhovnu vlast). Karton je, po njegovu mišljenju, jasan i veličajan. S obzirom na zamašnost stvari ne može Flatz, međutim, da ne iskaže svoju želju, da Overbeck prije svega izradi sve kompozicije za katedralu, pa bilo to samo u konturama. Tako zvano izrađivanje (šatiranje) kartona oduzima mu mnogo vremena. To bi mogli činiti i drugi umjetnici. Ali nijedan nije toliko sretan, da bi kao on mogao komponirati te predmete. U njegovoj starosti ne naknaduje, međutim, talenat ni ruku ni oko, ukoliko su oni potrebni za izvođenje. Pa koliko bi ovakovo njegovo dojakošnje

izradivanje kartona bilo nedovoljno za slikara fresaka, koji nije velik majstor, toliko bi ono bilo prilično zališno za velika majstora. Čini se, da ni Overbeck sam ne voli kartone šatirati, nego ih crtati u konturama i to vjerojatno zbog toga, što je dugi niz godina samo crtao (kompozicije »Sedam sakramenata«) pa se sad umorio. Sam se često tužio Flatzu, da bi za promjenu volio izradivati jedan ili drugi karton ili slikati sliku.

Biskup je, na osnovu ovih izvještaja, došao međutim i sam do spoznaje, da na taj način ne će dočekati dovršenje kartona. Zbog toga se odlučio, da u toj stvari lično piše Overbecku, ali želi (pismo Voršaku iz Đakova 13 I 1868), da Voršak starca za to pripravi. »Taj je čovjek upravo andeo, ali je Hoffmannova diabolus rotae, koji će ga u svom interesu iscijediti.« Odgovarajući Voršak 1 II 1868 javlja, da će starca »što utlji-vije i što iz daljega prirediti«, i prilaže »dobro-ga Flatza umno pismo« o kartonima upućeno biskupu 21 I 1868. Ovo je pismo bilo od presudne važnosti za odnošaj biskupov prema Overbecku. Inicijativu za nj bio je uzeo Voršak, koji se u ime biskupovo obratio Flatzu, da sasvim iskreno i otvoreno kaže svoje mišljenje o Overbeckovu radu za đakovačku katedralu. Flatz ističe, da se svatko, tko poznaje velikog majstora Overbecka i njegova djela, morao od srca radovati zamašnom nalogu, koji mu je biskup dao, ali ujedno i požaliti, da majstor u taj čas nije dvadeset godina mlađi. Flatz je sam stekao iskustvo, da umjetnici (dašto tek oni religioznih predmeta, koji slijeđe pretežno spiritualistički smjer) i onda, kad njihove tjelesne snage jenjavaju, sve do u svoju starost napreduju u spiritualističkom dijelu svoje umjetnosti, dok oni, koji su pošli više realističkim smjerom, pri popuštanju fizičke snage nazaduju i u svojoj umjetnosti pa sami sebe preživljavaju. Umjetničko djelo nije nešto apstraktno, ideja mora da iskrse konkretna, mora da bude utjelovljena, pa je ono djelo najsavršenije, koje skladno ujedinjuje ideju i oblik. Po Flatzovu mišljenju Overbeck je majstor, koji kao nijedan drugi ovoga doba zastupa u kršćanskoj umjetnosti smjer spiritualistički. Ali u njegovoj visokoj starosti jenjava njegova fizička snaga brže i vidnije, pa se to nužno mora ogledati i u tehničkoj strani njegovih djela. Moralo bi se, prema tome, dogoditi pravo čudo, kad bi Overbeck mogao ispravno izvesti sve kartone. Što će manje vremena utrošiti na tehničku stranu svojih crteža, stim više će kompozicija moći stvoriti, pa bi moglo biti vjerojatno, da će biti dobar komponirati čitav ciklus. Najzgodnije bi bilo,

kad bi on pod svojim nadzorom i u svom atelieru dao jednom umjetniku izvoditi kartone po svojim kompozicijama. Posao bi tako napredovao, a ipak ostao lično djelo njegovo. U ovom bi slučaju mogao toga mladog umjetnika pripravit na izvođenje fresaka i s njim se sporazumjeti glede njihova kolorizma. Ima samo jedan put, da se zamašna svrha najbolje postigne: da Overbeck, kad dovrši osam kartona za kube (četvrti dovršuje u taj čas, a ostala četiri mogao bi ove godine dovršiti), izvodi dalje kompozicije u manjem formatu i na način najjednostavniji (samo u konturama, ističući tonom samo glavne mase sjena). Time bi uštedio mnogo vremena pa bi mogao u vrijeme, koje treba za jedan karton, izvesti tri crteža. Flatz je pripravan, da to lično predloži Overbecku, ali se boji, da bi, posredujući u toj stvari, povrijedio starca, a sam doživio neugodnosti. Zbog toga moli biskupa da ne spominje njegovo ime, nego da sam saopći Overbecku svoju odluku, koju će starac poštovati, a bit će tako pošteđen od svakog drugog spoljašnjeg utjecaja. Prelazeći na ocjenu četiriju prvih kartona, piše Flatz, da je prvi (Isus daje Petru vrhovnu vlast) veličajan u kompoziciji, ali je glavni lik, Krist, na žalost tako neispravno crtan, da se karton uopće ne bi smio kopirati. Treći i četvrti karton u svakom su pogledu izvrsni. Po Flatzovu mišljenju morao bi umjetnik, koji će slikati freske, crtati po malim crtežima Overbeckovim ponovo još i kartone u onoj veličini, u kojoj će se izvesti freske. Pa kad taj umjetnik ne bi mogao da ovaj ili onaj karton vjerno kopira zbog neispravnog crteža, morao bi ih, tako reći, slobodno prevoditi. Svakako će biskup za izvođenje fresaka odabrati umjetnika podobna, da se savršeno uživi u shvaćanje, osjećanje i prikazivanje Overbeckovo. Nema sumnje, da se ovo Flatzovo objektivno i trijezno mišljenje (gotovo osamljeno i jedinstveno u čitavoj korespondenciji o tom pitanju) moralo biskupa duboko dojmiti. To se razabira iz njegova pisma Voršaku od 16 III 1868: »Flatzu ću odmah otpisati. Njegove su opaske posve temeljite. Dirnulo me je, da u nekim kartonima Overbeckovim nije kompozicija, u nekim nije risanje najbolje, t. j. da je opaziti starost Overbeckovu. Ako bi Overbeck s vremenom pristao na moj prijedlog, onda bi se radilo dakako i o drugim cijenama. Mislite o tome.« Referirajući Voršak (3 III 1868) o daljem tečaju rada, saopćuje, da Overbeck priređuje peti karton (Petar se odriče Krista). »Ni ovom poslu, kako čujem, od umjetnika nitko prigovoriti ne

J. F. OVERBECK

PETAR SE ODRIČE KRISTA

će. Tko poznaje starca ne sumnja, da će na ovaj i po njega i po nas praktični prijedlog drago-voljno pristati. Od cijene će toliko otpasti, ko-liko od njegova posla i koliko se hoće umjetni-cima izvađačima, da kartone na veću mjeru pre-nesu i potpuno za posao na lijepu priprave.« Od-luka o tome stvorit će se najbolje onda, kad bi-skup dođe u Rim.

U svom odgovoru Gebhardu Flatzu iz Dakova 10 III 1868 kaže biskup, da će slijediti njegov savjet. Osjeća potrebu, da zbog toga u jesen dođe u Rim, da tako delikatnu stvar lično uredi. Ne sumnja, da će »dobri i anđeosko čisti Overbeck« to i sam prihvatiti. Nada se, da će se nje-govom ličnom prisutnošću u Rimu dati, može-biti, mnogošta popraviti. Moli ga, da mu i ubu-duće ne uskrati svoj savjet. »Usudujem se to moliti, jer vidim na svoju beskrajnu radost, da Vaše dobro i pobožno srce i nepozvano učestvuje u jednoj stvari, koja je određena da posluži slavi Božjoj i da bude siromašnom narodu utje-hom i sredstvom obrazovanja.« Zahvaljujući

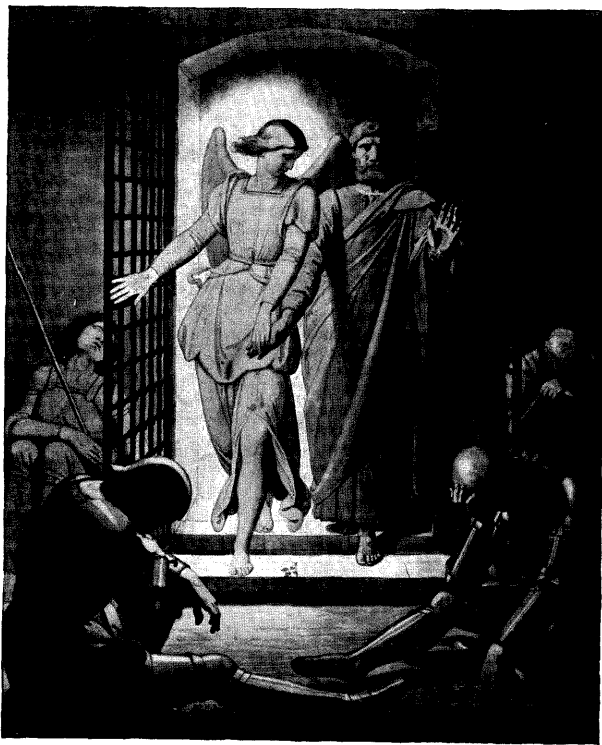
Flatz 30 IV 1868 biskupu za dokaz povjerenja, javlja, da je Overbeck dovršio šesti karton (Oslobođenje Petrovo iz tamnice). Kompozicija je opet jasna, svakom razumljiva i veličajna. Crtež u cjelini ispravan, detaljima bi se moglo u mnogo čemu prigovoriti. Peti je karton (Petar se odriče Krista) Flatz vidio prije kratka vre-mena samo u orisu. Kad je posljednji put bio kod Overbecka, kazao mu je ovaj, da je karton već daleko uznapredovao u izvedbi, ali ga ne bi rado pokazao Flatzu, jer nije s njime zadovo-ljan pa će pokušati, da ga promijeni. Ali je kompozicija bila već u skici jasna i izvrsna. Što se tiče crteža i razmjera, Flatz je već i skici ne-što prigovorio pa je uvjeren, da je Overbeck to uvažio.

O dovršenom šestom kartonu obavještava Vor-šak biskupa 1 V 1868. Nada se, da će Overbeck prijedlog biskupov, »pravičan i praktičan po obje strane«, prihvatiti. »Dobro će biti također, da poslije žića Petrova udilj začne velike kar-tone za apsida, koji će ga radi predmeta i veli-

čine i koju godinicu zabaviti. Radi velike njegove starosti valja nam na to ići, da najprvo dogotovi što nije međusobno skopčano u jednu cjelinu, pak ako je zatim volja Božja uz njegovu odvažnost a pomoć uza snagu neka začne ciklus žića Isusova.« Kad biskup dođe u Rim, lako će mu poći za rukom skloniti Overbecka, da drugi karton (Isus daje Petru vrhovnu vlast) ili popravi ili ponovo izradi. »On to bez dvojbe i po sebi uvida, ali ga pomućiva ona njegova pijavica s njenim: Aber Vater, die ganze Welt sagt ja, er sei gut und schön. Dva preostala kartona za završnjicu, kupulu, lako će on svršiti ovoga ljeta. Pa da ne načne na dosadanju drugi otjek«, bit će dobro, da biskup o početku jeseni dođe u Rim. U dodatku svome pismu piše Voršak: »Onaj mali prigovor Flatzov o kartonu Overbeckovu ne razumite u drugom smislu nego da je u risanju koja malenkost manje točna. To će se pri slikanju ispraviti, jer će slikar raditi sve po živu, nach der Natur.« Biskup odvrća Voršaku 14 V 1868: »Glede kupole neka po svojoj svijesti i svom sudu radi. Čovjek je svijestan i zdušan, želi Bogu služiti i sv. majci Crkvi. Neka složi po osvjedočenju svome. Što se njegovog učenika tiče i koga glede svojih kopija preporučuje i što se tiče njegovih nakana, neka se odgodi do moga dolaska u Rim.« Overbeck je, kako Voršak javlja biskupu 22 VI 1868, u junu 1868 dovršio šesti i sedmi karton »za završnjicu« (Oslobođenje Petrovo iz tamnice — Propovijed sv. Petra), za koje mu je Flatz kazao, »da su sa svake strane Overbecka dostojni«. Preostaje još posljednji prizor: Smrt sv. Petra, koji će umjetnik u svom ljetnikovcu (Rocca di Papa) početi i doskora svršiti. Na pitanje Overbeckovo, što da počne poslije toga, »ja sam sudio za najpriličnije, da na dosadanji način i u dosadanjoj veličini popuni što još za završnjicu spada: da prične četiri evangelista za četiri poluluka pod kupolom«. Kad biskup dođe u Rim, odredit će se »novi način«. Overbeck je, dalje, Voršaku istaknuo, da je u svojoj prvotnoj zamisli predvidio na tom mjestu i po jednog od velikih proroka. Ali sad vidi, da je za to ondje premalo mjesta i da bi, ako to izvede, narušio sklad i razmjer sa ostalim slikama. Da se to ne dogodi, ograničio se samo na četiri evangelista sa njihovim znamenjima. »Tankodušan i čutljiv« moli, da se biskup o tome obavijesti. Potužio se, da mu nije moguće nastaviti ostale kartone u onoj veličini, u kojoj su kartoni sa prizorima iz života Petrova, jer bi zbog goleme veličine morao raditi stojeći, a noge su mu sla-

be. Bbog toga misli »ili znatno smanjiti dosadanju mjeru i kako dosada sa tušom raditi ili u tako smanjenom razmjeru svaki predmet na posebnom platnu s uljeninom bojom slikati. Ovo zadnje bi mu milije bilo s razloga: što se brže radi (jer tuš lako curi i teško se suši), što bi na takvu izvađačima sve pružio i što bi se lijepo tješio, da je uz sastavak sve ostalo po njemu ovršeno«.

Voršak se 7 VIII 1868 obratio pismom Overbecku, a, ne primivši odgovora, pošao 10 VIII u stan njegov. Ali ga nije našao u Rimu, jer je bio već 20 VII otišao na ljetovanje u Porto d'Anzio. Izvinjavajući se zbog toga Overbeck Voršaku pismom 25 VIII (Rocca di Papa) javlja, da je još prije odlaska dovršio kartone evangelista Mateja i Marka, dok je Luku i Ivana svršio u Porto d'Anzio. Nada se, da će do povratka u Rim svršiti sve kubetne kartone, jer je u taj čas nedovršen samo jedan (Mučenje sv. Petra), na kojemu sada radi. Pismom od 23 IX 1868 javlja Voršaku, da je dovršio i ovaj posljednji karton. Izvještaj Voršakov o sedmom kartonu (pismo biskupu od 30 VIII 1868) nije povoljan. Voršak se, odazivajući se želji Flatzovoj da dođe u Rocca di Papa, uputio onamo i saslušao sud Flatzov. Flatz drži, da Overbeck mora na njemu štošta popraviti, jer su »osobito neke ruke preko mjere duge (kažu, da je to navodno slabost umjetnika starih, to da se opazalo zadnjih godina i pri Corneliusovim radnjama), da dvjema evangelistima, Mateju i Marku, malda ne dogotovljenim prvo polaska u kupke, ništa ne bi prigovoriti znao. U kupelji, u Porto d'Anzio, dovršio je ta dva posve i malda ne i Luku i Ivana, koje Flatz vidio nije. Po tom ostalo bi mu još za završnjicu dogotoviti karton sedmi i osmi načeti i dovršiti. Time imat će on zabave tamo nekako do pole ili konca listopada, i tako će on prispjeti na znamenito raskršće među velikim ciklusima i ogromnim slikama za apside. Dan na dan svaki me uvjerava, da nije shodno i korisno ni po jednu stranu, da starina dosadanjim načinom rad svoj nastavi... i da je tako opsežna zadaća na taj način po njega stara i svaki dan slabija neizvediva. Ja sam govorio s Consonijem i još s petoricom akademika rimskih, što li misle o Overbeckovom novom prijedlogu, da naime otsele gotove uljevne slike priređuje.« Svi se tomu protive i mole biskupa, da na to nikako ne pristane, i to zbog ovih razloga: »što Overbeck nije stekao velo ime po slikama izvedenim bojom, dali jedino po veličanstvenim svojim kompozicijama, prvo, drugo, što se ne bi

J. F. OVERBECK

OSLOBOĐENJE PETROVO

našao nijedan valjan i odličan umjetnik» (a biskup takove želi i željeti ima), »komu bi se prohtjelo nekoliko godina izgubiti sa prostim kopiranjem tuđih slika, a treće, što bi se tim trošak velmi povećao i izvađači morali bi na taj način nanovo činiti studij po naravi (dal vero) na karton manji, tada na veći — a tada stoprv pita se, da li su boje na slikama Overbeckovim sve u skladu sa svijetlom crkve, dosljedno, mogu li se kakove su naprosto prenesti na stijenu«. I Flatz misli tako kao što i drugi, naime, da se od Overbecka ne traži ništa drugo »nego njegove divne i nedostižive kompozicije i to naprosto u konturama kao što su njegovi klasični Sakramenti i glasoviti vrlo razopčeni Križni put. Uz njegove gole sastavke i uz valjane izvađače naša nam crkva, što svi žudimo, lako remek svećenih spomenika novijega vijeka. Što god dakle u poslu starčevu pretiče te sastavke, to je protraćeno vrijeme i nekoristan trud«. To starac i sam uviđa, samo bi trebalo da mu to biskup, došavši u Rim, naustice kaže. I u svom pismu od 27 IX 1868

ponavlja Voršak želju, da biskup dode što prije u Rim, jer je dojakošnji način rada Overbeckovka »nekoristan«, skup, čak »štetan po nas, a za starca neizvediv«.

Ali biskup nema ni kada a ni volje doći ove zime u Rim (pismo Voršaku od 7 X 1868): »U Đakovu je hiljadu poslova, koji bitno od mene zavise. Osobito stolna crkva, koja će se graditi dvadeset godina, ako mene nije ovdje. Ja mislim, da nije neophodno ni nužno, da ja sad tako prešno dolazim u Rim. Ako baš bude te bude nužde, mogu za kratko vrijeme doći u proljeće. Zasad pako evo moga mnijenja i moje odluke. Ja nipošto ne bi mogao na prijedlog, da se slike slikaju uljem po Overbecku, pristati. Mislim, da je on i sam od toga odustao. On, dok ne dobije od mene naloga i dopuštenja, ne smije drukčije raditi nego što se je obvezao. Mislim, dakle, da ga pustimo raditi po ugovoru i dalje. Sad upravo dolaze kartoni veliki i zamašni i znameniti u apsidama. Ovi dosadašnji kartoni, osobito evanđeoski, preplaćeni su i naknadu svoju nalaze na

većim kartonima, koji sad slijede. Mislim, da bi bilo za me i za stolnu crkvu od neizmjerne koristi, kad bi starac mogao sam slike apsidalne svršiti, jerbo mislim, da upravo tu je njegovoj kompoziciji najšire polje. Na svaki način bolje je, da on mene moli za promjenu u ugovoru nego ja njega. Ako bi pako on, uvidjevši nemogućnost, da sve te slike sam proizvesti kadar nije, onda neka on meni prijedlog novi načini. Vi, međutim, ne samo sa Flatzom nego i s prijateljem našim Consonijem na tanko o tomu govorite i umolite Consonija u ime moje, da sa nekoliko redaka pismenih svoje mnijenje meni obznani. Moje je pako mnijenje zasad, da pustimo Overbecku po volji raditi, ali dakako, da Vi, Flatz, a osobito Consoni morali bi imati dobrotu kašto starca pohoditi i viditi, kako stvari napreduju. A kad starac uspija promjenu, lako mi je moje mnijenje i pismeno reći, osobito kad budem na tanko znao, što Consoni i Flatz o tom misle. Želim, nadalje, da se ti apsidalni kartoni izloženi drže u samoga Overbecka u njegovu studijumu, da ih svatko vidi i proučiti može. Molite Consonija, da ih vidi i prouči i da, ako je iole moguće, u artističkim listovima kritiku vrhu njih proizvede. Nadalje ima se lijepim kakim načinom konstatirati, da su moja svojina i da su isplaćeni, i to zbog Hoffmannice, koja bi nam možebiti u slučaju starčeve smrti tegote činila. Osim toga molim Vas, neka starac da na moj trošak sve kartone fotografirati, tako da ih mi prosuditi možemo... Osim toga treba starca lijepim dakako načinom pitati, kako bi se kartoni mogli poslati amo. Ja ću ih dati u Bečkom Muzeju izložiti, da ih i Nijemci kritiziraju. Opaske kritičke mogu i samomu Overbecku biti poukom, jer se i najizvrsniji čovjek uvijek dok je živ uči.»

Voršak izvješćuje u svom odgovoru 15 X 1868, da je dosada za dvanaest kartona Overbecku isplatio 4.800 škuda (13.780 forinti). Što on biskupa već godinu dana nagovara, da dođe u Rim, nije bila želja samo njegova već i svih rimskih vještaka, kojima se biskupov dolazak u Rim činio od prijeko nužde. Pa i sada, kad se biskup ne može odalečiti iz Đakova, dužnost je Vorškova reći, da »nastavak kartona na dojakošnju nije ni nuždan ni praktičan«. Overbeck, da što, ne će uza sve teškoće, koje osjeća, da bez izričite želje biskupove pođe drugim putem nego što je dojakošnji. Prirodno je, dakle, da on sa svoje strane — već u svom vlastitom interesu — ne će stavljati biskupu nov prijedlog. Iako zna, da je biskupova prisutnost u Đakovu za na-

predak katedrale bezuvjetno potrebna, ipak misli, da je pitanje kartona veoma važno. Flatzovo je mišljenje biskupu poznato. Consoni dosada nije sa Overbeckom bio u tješnjem odnošaju pa se boji, da bi starcu bilo krivo, kad bi ga on sada zbog kartona posjetio. Prema tome Consoni ne bi mogao kazati svoj sud. Voršak će, međutim, ako biskup dopusti, prenesti sve dovršene kartone u svoj stan i pozvat će Consonija i sve druge znance njemačke i talijanske škole, da ih tačno i pojedinačno prosude. Tad će i Consoni reći svoj sud, a Flatz nastaviti svoju pismenu kritiku ondje, gdje je prestao, »na korist i uslugu onima, koji budu obrani da nacrt izvađaju«, tada i jedino tada bit će moguće zadovoljiti biskupovu želju, da se u umjetničkim listovima opiše i prosudi dosadašnji rad Overbeckov. O posljednjih pet kartona ne može ništa javiti, jer ih nije vidio. Potsjeća biskupa na to, da mu je i on i Flatz javio, da bi karton »Predanja rhovne vlasti Petru«, koji nije uspio, trebalo temeljito popraviti, ali ne zna, kako da se to učini i tko bi to Overbecku imao da kaže.

Biskup pristaje (pismo Voršaku od 22 X 1868), da se kartoni prenesu u Voršakov stan, »gdje ih neka prijatelj prouče i nek vješto progovore o njima«. Ali se samo po sebi razumije, da će »to biti sa dužnim obzirom naprama starini, koji je na svaki način izvrstan čovjek, a bio bi bez dvojbe i izvrsniji, da nije nepovoljnih okolnosti«. Što se tiče nastavljanja, priznaje, da mu je Voršak o toj stvari opširno pisao u više navrata, »ali evo Vam opet moje slabosti. Ja nemam kad sve na novo čitati pak evo Vam na pamet moga mnijenja: Flatz i Vi ste mišljenja, da starac ovakovim načinom ne može dokončati i da je djelo iz uzroka njegove starosti nezavršno i preskupo«. Misli, da je i Vorškovo mišljenje, »da bi starac imao samo koncipirati i glavne crte metati, a drugo mladi ljudi brže i točnije proizvesti. Ja mislim, da tim načinom pripravite sile za izvedenje«. Moli ga, da se sporazumi sa rimskim prijateljima i da mu javi, što bi se imalo činiti. Odmah sjutra dan, 23 X 1868, vraća se biskup u pismu Voršaku ponovo na stvar. Javlja mu, da gradnja crkve lijepo napreduje i da će uskoro dospjeti pod krov, ali ga mori briga zbog slika i zbog starosti Overbeckove. Da je znao njegove okolnosti, možebiti bi povjerio stvar Consoniju ili pozvao više slikara, da rade u međusobnom sporazumu.

Voršak priznaje (pismo biskupu 28 XI 1869), da i njega peče, »što starac obavljajući taj posao više čini nego nam je treba od njega i što, reći

J. F. OVERBECK

PETAR LIJEČI HROMOG

bi, jedva može po starosti svojoj. Eto me i opet po staroj žici. Starac ovako poslujući ne može, oliš izredna čuda, da zadaću riješi, a morda bi ju mogao, kad bi samo naprosto komponirao, a daljnje izvađanje drugim umjetnicima ostavio«. Imao je zgrade vidjeti sve dovršene kartone. Kompozicija je njihova izvan svake kritike i Overbeck je tu onaj isti, koji je bio prije dvadeset godina. Ali sve ostalo odaje starca, kojemu nedostaje »sile i moći«, da svoju kompoziciju izvede onako u svakom pogledu, kako bi trebalo. Karton je »Smrti sv. Petra« divan i posve originalan. Svih je dvanaest kartona fotografirano, a on će kopije doskora poslati. Zbog nepovoljna vremena kartoni još nisu preneseni u Voršakov stan. Čim to bude, dozat će Voršak stručnjake, da kažu svoje mišljenje. Što se tiče njihove otpreme u Đakovo, boji se Overbeck, da će na putu stradati u kojem spremištu, pa će ih Voršak polazeći u Đakovo sam donijeti. Kad ih biskup bude vidio, dobro razmotrio, moći će on i pismeno odrediti ono, »što mi želimo i što je

s novčanoga gledišta korisnije«, tj. pisati Overbecku svoju želju, da on dovrši što više kompozicija, ali da se boji, »da tako poslujući ne će moći izvršiti toliko, koliko, kad bi jednostavnije radio«. Voršak javlja, da je majstor počeo golemi apsidni karton »Objavljenje Gospodinovo«, ali da mu je priznao, da je sa »strahom i trepetom započeo ovaj posao, a nije to ni šala, jer se tu treba penjati po ljestvama i mnogo stajati«. Primivši biskup fotografije, priznaje (u pismu Voršaku 5 XII 1868), da su »kompozicije upravo uzorne, vrijedne Overbecka, pače vrijedne najboljih slika XVI stoljeća. Scijenim, da ni Rafael ne bi drugi sud izrekao. Samo ako Bog da, da se točno i lijepo u crkvi izvedu i da ja toga doživim.« Opazio je, doduše, neke nepravilnosti, koje potvrđuju raniji sud Flatzov, ali je uvjeren, da će kartoni u svijetu steći lijep glas i slavu Overbeckovu umnožiti. Voršak neka ih prenese u svoj stan i neka pozove rimske prijatelje, da kažu svoj sud. Kad u proljeće dođe u Rim, ponijet će ih sam, da ih izloži u Mlecima i Beču.

Što se cijene tiče, bilo bi 36 kartona po 400 škuda i 3 apsidalna po 1000 škuda, ukupno, dakle, 18.000 škuda (tj. 47.250 forinti). Po Flatzovu prijedlogu bilo bi mnogo jevtinije. Pročitavši biskup ponovo Flatzovo pismo od 21 I 1868 nalazi, da on vrlo mudro predlaže, »da Overbeck samo kompoziciju i risariju u malenu dovrši, a uzme jednoga mlađega slikara, koji bi pod njegovom rukom kartone izveo«. Biskupu je sada žao, što nije u tom važnom poslu došao u Rim. »A sad je već prekasno, jerbo mislim, da parobrodi više ne idu. Međutim, ako je nužda, ja ću se odlučiti.« Sjutra dan, 6 XII 1868, piše biskup i Flatzu. Imao je namjeru, da zimus dođe u Rim, ali su ga zadržali poslovi oko katedrale. »Utičem se stoga u posljednji čas pismeno Vašoj dobroti, mudrosti i prijateljstvu. Vaše je mišljenje o dvanaest gotovih kartona, kojih fotografije imam, potpuno ispravno. Ne samo ja kao laik nego i dva umjetnika, koji borave ovdje, potvrdili su Vaš sud.« Kompozicije su sve izvršne, dostojne Overbeckova duha, ali crtežima i tehničkoj provedbi moglo bi se mnogo prigovoriti. Ističući nedostatke na kartonima »Petar prima vrhovnu vlast« i »Petar na moru«, kaže biskup: »Jedva bih se usudio, da stavim te primjedbe, kad ne bih pri tome slijedio Vaš prosvijetljeni sud... Uostalom moram priznati, da sam sa čitavim radom zadovoljan i da sam uistinu osjetio djetinju radost. Namjeravam izložiti kartone u Bečkom Muzeju. Što će na to reći dragi stari gospodin? Što se tiče nastavljanja i dovršavanja djela, dijelim posvema Vaše mišljenje i proveo sam ga kod starog gospodina. Stari je gospodin tako uman i pobožan čovjek, da bi bio i sam došao na tu misao, kad bi bio slobodan od tudašnjeg utjecaja. Moram Vas, međutim, zamoliti, da mi savjetujete, ne bi li se to s moje strane moglo učiniti i pismeno. Ljubim i štujem mnogo Overbecka i ne bih ga ni za što u svijetu rastužio. Ja bih, dakle, ako je pismeno provođenje naših mišljenja uputno, odabrao najobzirniji i najnježniji način, rekao bih mu, na primjer, koliko su me obradovale majstorske njegove kompozicije i koliko živo želim, da on lično dovrši ovo veliko djelo. Ali se bojim zbog njegove duboke starosti i mislim, da radim u skladu s njegovim religioznim i nježnim osjećajima predlažući mu način, koji bi sigurnije ispunio našu zajedničku namjeru. Dalje bih mu preporučio metod, koji ste Vi odobrili i koji odgovara mojoj čvrstoj volji, da gradnju u svakom pogledu dovršim za deset godina. Ako pak mislite, da se to pismeno ne bi moglo zgodno učiniti i da je vrijeme, da ja ili

sad odmah ili u rano proljeće dođem u Rim, molim, da mi to kažete dogovorivši se sa kanonikom Voršakom... Ako pak mislite, da se stvar da udesiti i pismeno, molim, da mi označite momente primjerene prilikama Overbeckovim, koje Vi bolje poznajete.«

U svome odgovoru 1 I 1869 piše Flatz, pošto se dogovorio sa Voršakom i ostalim rimskim prijateljima, da mu je Overbeck prijatelj već trideset godina, pa već stoga ne bi htio dati i najmanjeg povoda, da bilo u čemu trpe njegova čast i njegovi materijalni interesi. Ali je stvar sama u religioznom i artistskom pogledu toliko važna, a biskup u svom svetom oduševljenju pridaje joj ne samo najveće moralno značenje već i žrtvuje za nju velike svote, tako da je to za Flatza postala stvar savjesti. Voršak je, međutim, čuo mišljenja rimskih stručnjaka, kojima je Flatzovo mišljenje dovoljno potvrđeno. Ali on za volju istini ne smije zatajiti, da fotografije daju bolji dojam nego sami kartoni, jer umanjemanj pričinja se slika savršenija, a nedostaci se manje ističu. Kad se pak takav karton uveća (a to se pri izvođenju fresaka mora učiniti u znatnom mjerilu), onda se u istom razmjeru, u kojemu se kompozicija u malenom javlja impozantnija, javljaju nedostaci u oblicima uvećani. Saopćuje, da je vidio i najnoviju kompoziciju »Poklonstvo sv. triju kralja«, prvu od velikih slika apsidalnih. To je opet jedan od najljepših kartona, što ih je Overbeck igda izradio. Prostor, nesrazmjerno velik za prikazani predmet, iskorišćen je i ispunjen najumnije, grupe su prekrasne, prednji su likovi visoki otprilike 6 cola, svi u orisu čisti i gotovo naskroz ispravni i lijepo crtani. Flatzu bi taj crtež u konturi, takav kakav je sada, bio draži nego kad ga bude izveo (šatirao), i misli, da bi umjetnik, koji Overbecka shvaća i koji je uopće podoban da njegove kompozicije predstavlja i izvodi u velikom mjerilu, lakše i radije radio po takovoj konturi nego po izvedenom kartonu, kakova ga sad izvodi u svojoj dubokoj starosti. Ove kompozicije treba slobodno a ne doslovno prevoditi, jer kad bi ih tko htio vjerno i bojažljivo kopirati, pustio bi s vida ono, što se može tek osjećati, a iznosio bi nedostatke u crtežu i oblicima. Misli, da bi upravo sada bio zgodan čas, a onaj crtež povodom, da se Overbeck pripravi na ono, što je biskup odlučio glede načina daljega rada. Trebalo bi majstora moliti, da on umjesto da ovaj crtež u detalje izvede, ostavi karton onakav kakav jest i da započne odmah drugi. U tu bi svrhu mogao biskup doći u Rim i s Overbeckom dogovoriti sve što treba.

J. F. OVERBECK

PETROVA PROPOVIJED

Ali bi to moralo biti što prije, jer crtajući Overbeck kompozicije samo u konturi mogao bi izvesti bar dvostruki broj kompozicija. A to bi bilo bolje i jeftinije, iako bi kasnije slikar fresaka morao prema crtanim crtežima crtati nove kartone u mjerilu fresaka.

Ovaj se izvještaj Flatzov dopunjuje pismom Voršakovim od istoga dana, 1 I 1869. U dogovoru sa Flatzom došli su rimski prijatelji do uvjerenja, da bi pismo biskupovo sastavljeno u smislu mišljenja Flatzova uvjerilo Overbecka »o obostranoj koristi, ako kartone već po dosadanju ne bude izvađao«. Iako su rimski stručnjaci otkrili na prvih dvanaest kartona (istina, ne na originalima, već na fotografijama) još i više mana i očiglednih nedostataka nego Flatz, ipak kažu, da je novi apsidalni karton »uzorniji i ljepši od svih igda po starcu dogotovljenih ne izuzam ni Sakramenata toliko glasovitih«. Dostojno će ga Overbeck u malom formatu dovršiti i onda prenesti na karton četiri puta veći od onih prvih dvanaest. »Sada je, dakle, najbolja zgoda,

da mu Vi svoje mnijenje izrečete« i to u smislu već saopćenom po Voršaku i Flatzu, tj. da mali karton ostavi kakav jest — dok biskup ne dođe — i da nastavi odmah drugi. Za rimskog boravka biskupova raspravit će se još i o cijeni, jer je Overbeck nedavno Voršaku kazao, da se cijena za apsidalne kartone mora povišiti na 1600 škuda, dakle za 400 škuda više negoli je bilo predviđeno. On mu je taj iznos i isplatio, uvjeren, da bi sam biskup na to pristao. — U pismu od 13 I 1869 javlja Voršak, da se Overbeck protivi namjeri biskupovoj, da se kartoni izlože u Beču, tvrdeći: »da u Beču osim Führicha nema umjetnika, koji bi dostojno, vrijedno i hladnokrvno prosuditi i uvažiti znao Overbeckov rad, jer tamo da su svi čisto realističkim, dakle posve protivnim pravcem udarili, da svi tamo svu umjetnost polažu i sude u vanjskoj formi i da do nutarnja smisla ni dosizati ne mogu«. Time bi biskup izložio starca kritici, koja bi »bolila a lako i smutila« njega, biskupa i sve, koji su pravca njegova. Overbeck želi, da kartone dovrši, onda

J. F. OVERBECK

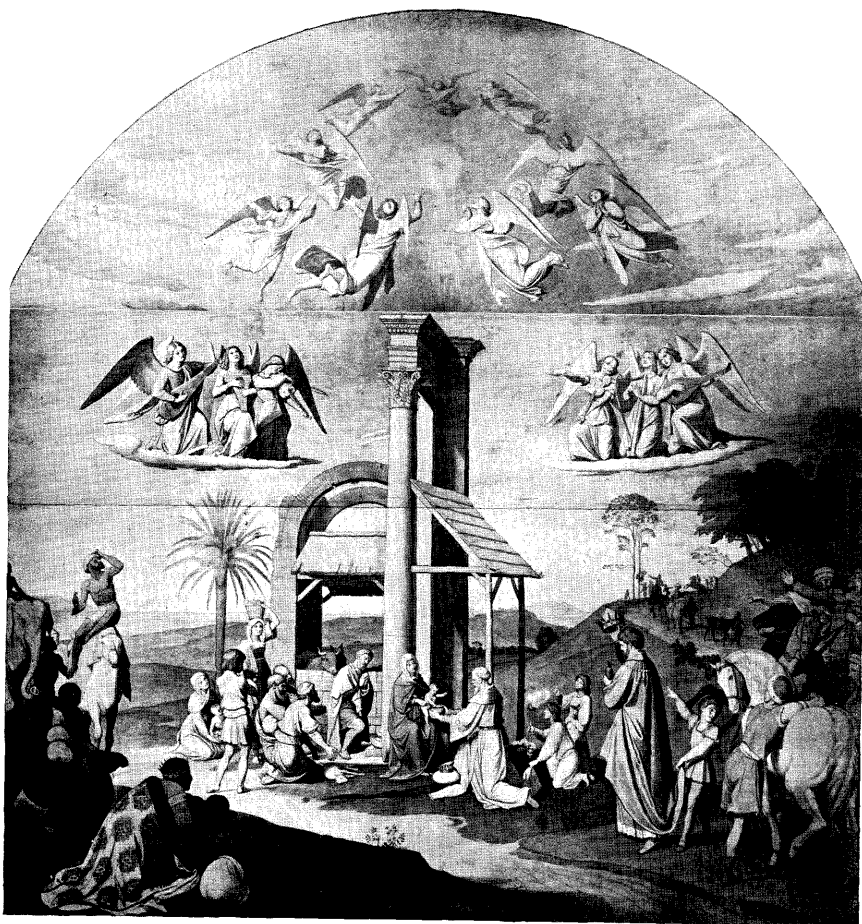
PETROVA SMRT

ih biskup može izložiti, jer je najposlije on njihov jedini vlasnik. Ako ih biskup misli izložiti u Beču, Voršak će ih otpremiti uza sve mjere opreza. Svi su kartoni sada u Voršakovu stanu izuzevši onaj sv. Mateja, koji je postradao pa ga umjetnik ponovo izvodi. Kritici dolaze i pručavaju ih. »Ima ih, koji se ustručavaju svoje izreći, ali ih je dosta, koji svakako, dakako svi formu, kritikuju.«

Biskup, dašto, ne će izložiti kartone (pismo Voršaku 28 I 1869), ako to ne bude po volji Overbecku. »Što se tiče pravca Overbeckova, Flatzova i Führichova, rekli umjetnici i kritici što im drago, to je moj pravac, to je pravac, bez koga nema prave umjetnosti.« Bojazan Overbeckova, da ne će umjeti nitko njegovim duhom poći, dobra je. Ali zar ne bi bilo moguće, da se pod njegovim nadzorom izvedu kartoni u Rimu od onih umjetnika, za koje on sudi, da su ih vrsni izvesti. To bi bio za nj veliki dobitak, jer bi znao, što će stajati čitavo djelo. »To su sve stvari, o kojima smo imali prvim početkom misliti, a mi-

slili nismo, jer nismo stvar poznavali, a nismo tako mudri bili, da smo se potanko propitali.« U Đakovu mu savjetuju, da podijeli čitav posao Consoniju, Führichu i Overbecku. Ali on sam misli, da to nije praktično i da je prekasno.

Biskup je, međutim, 11 I 1869 (iza stanke od gotovo pola godine) pisao i samom Overbecku. Javlja mu, da je primio fotografije kartona i da je gledajući ih osjetio upravo djetinju radost. »Kompozicije su uistinu veličajne, dostojne jednog Overbecka, dostojne, po mom najdubljem uvjerenju, da stanu uz bok najizvrsnijim djelima klasičnog razdoblja.« Umjetnici, koji su u Đakovu, kažu mu, da je uistinu čudovita pojava tolika snaga i poletna svježina te energija duha i srca u čovjeka takove starosti. Ali oni ujedno kažu, da će biti više nego čudo, ako Overbeck dovrši čitavo djelo. Biskup se moli Bogu, da se to čudo dogodi. »Ah, prijatelju moj, dok će Vaše slike biti u crkvi predmetom propovijedi, bit će Vaše djelo ujedno i školom za mlade umjetnike jednog svježeg i za kulturu sposobnog na-

J. F. OVERBECK

POKLONSTVO MUDRACA

roda. Ostatak ćete, dakle, majstor dostojan poštovanja, koji će zauzeti tako vanredno mjesto u povijesti jednog pravog umjetničkog života.« Voršak mu je javio, da u taj čas radi na kartonu »Poklonstvo sv. triju kralja«. Živo želi, da za svoga boravka u Rimu, u februaru, vidi pored dvanaest gotovih kartona i ovaj novi, a jednako da čuje o zamisli kartona »Posljednjeg suda«, o kojemu mu piše Roesner. Zbog toga ga moli, da se do njegova dolaska zabavi, ako je ikako moguće, samo kompozicijom i crtežom en contour »Posljednjega suda«. Sve ostalo neka se odgodi na kratko vrijeme. »Prožima me želja, da vidim što više kompozicija takova majstora, koji je tako savršeno u skladu sa mojim unu-

trašnjim pravcem... Prijatelju moj, mi smo uistinu braća po srcu.«

I Gebhardu Flatzu obratio se biskup 28 I 1869 izričući mu svoju želju, da se već sada nađu i zaposle one mlade sile, koje će biti pozvane i dužne da izvedu djelo u Đakovu. Moli ga, da mu iskreno i otvoreno javi o svemu onom, što je s time u vezi.

O dojmu biskupova pisma Overbecku izvješćuje Voršak 20 I 1869. Overbeck je veoma dobro razabrao, što se krije pod »nježnošću« biskupovih riječi, priznajući, da je više puta i sam tako mislio, ali se bojao, »ne će li morda gola risarija biti premalo, o što bi se oslonili izvađači, i hoće li ovi tako njegovu misao shvatiti i izvesti znati«.

Voršak ga je tješio, istaknuvši biskupovu želju, da se odaberu slikari vrsni, koji njegov pravac poznaju i odobravaju. »Ostao je malo zabezeknut, kad je stao govoriti o Vašoj želji o 'Zadnjem sudu'. Taj sastavak je za nj prava muka i ozbiljan strah. Sreća naša, da ste taj prizor onako izrično pripomenuli i zažellili, jer on, morda da se strahu otme, mislio je tom predmetu dati drugu formu, a po tom i drugi naziv, mislio je predstaviti prizor, u kom se pred oči stavlja sud jedino kao nagrada za blaženjake i kako ispunjenje obećanja i milosti za dobre i kreposne. Ta se jednostrana i nova misao puno ne dopada, jer valja da na sudu i tako ozbiljnu suca pretstavši kao pravičnu ne samo za dobre nego i za zle. Tako taj predmet pojmi sv. pismo, tako su ga pojmlili klasični umjetnici, što ja znam, Giotto u groblju u Pisi i Michelangelo u Sikstini. Sada starac, prekinuvši prenašanje zadnjega sastavka, razmišlja, kako mu je složiti taj novi. Bit će doista zanimljiv.« Biskupa čekat će u Rimu važna i odlučna zadaća: da odredi dalji način poslovanja i troškove. Ali će pri tome trebati da zamijeni svoju običnu dobrotu, nježnost i popustljivost sa ozbiljnošću i odlučnošću »uzamši u obzir što je nužno, korisno i možno«. Voršaka, naime, boli duša, kad tkogod ovo svojstvo biskupovo »i onako široko još i više natezati i rastezati uzme«.

Dostavljajući Voršak 29 I 1869 biskupu pismo Overbeckovo od 22 I 1869, vraća se ponovo na pismo biskupovo upravljeno majstoru 11 I 1869 i javlja, da je starcu bilo teško »temeljno shvatiti jezgru želje i namjere... a to morda stoga, što bijaše preveć nježno i dobrostivo očitovana«. Voršak mu je zato protumačio smisao jasno i autentično pa mu se pričinilo, da ga je dovoljno razumio. Iz svega se razabira, da Overbeck (pod utjecajem insistiranja Hoffmannove) nije htio odmah prihvatiti želju biskupovu, jer bi materijalno stradao, ako bi koji mlađi umjetnik izvodio po njegovim kompozicijama uvećane kartone. Što se tiče »Posljednjeg suda« i primjedbi, što ih je iznio Overbeck, misli Voršak, da bi bilo najbolje »osloniti se posve na njegov pojam, samo neka bude svakome pojmljivo, da je njegov zbilja 'Zadnji sud'«. Preporučuje biskupu, da ne odgovori ni na jednu tačku Overbeckovu pismeno prije nego što dođe u Rim i s njim se usmeno porazgovori.

U svom odgovoru biskupu 22 I 1869 piše Overbeck, da bi rado sve ostavio, zadovoljio odmah njegovu želju i prihvatio se prije svega »Posljednjeg suda«, ali se boji, da bi mu time rda-

vo poslužio. Prijeti opasnost, da jednu misao izgubi iz očiju, a da u isti čas ne nađe i zahvati novu. Kako ga je biskupovo pismo zateklo upravo pri prvoj koncepciji drugog apsidalnog kartona (Raspinjanje na križ), dok je prvi predao mlađoj ruci, da ga prenese u veće mjerilo, čini mu se opasno, da se upravo sad odijeli od ovoga predmeta, što ga je u prvom umjetničkom zanosu već ponekad u duhu izradio, a da se prikloni »Posljednjem sudu«, koji mu je još nejasan. On se, doduše, tim predmetom u duhu već često bavio, ali je on toliko veličajan, da je dosad stekao o njemu samo negativnu jasnoću, tj. uočio je ono, što se ne može načiniti. Biskup je zacijelo i sam opazio, »da je posljednjih godina ušao u umjetnost jedan u stvari poganski elemenat, stekavši u njoj po autoritetu velikih imena reći bi neko građansko pravo, koje mu nije trebalo nikad dati, naime, elemenat golotinje. A upravo 'Posljednji sud' je predmet, pri kojemu je, može biti, više nego pri ikom drugom blizu opasnost, da se taj elemenat razvije sa svim njegovim dražima, tako te mu je uteći gotovo nemoguće. A ipak se uza sve autoritete buni protiv njega kršćanski osjećaj čudorednosti. Bilo bi teško uzeti na se odgovornost, da se taj osjećaj otupi, a ucijepi opasan elemenat naročito jednom narodu, koji je po svoj prilici još nepokvaren.« Mnogo mu je stalo, da čuje o tome biskupovo mišljenje, stim više, što u posljednjem njegovu pismu nalazi riječi, koje bi se mogle tumačiti na dvojak način. Misli, naime, na ono mjesto, gdje biskup izriče nadu, da bi Overbeckovo djelo moglo biti ujedno i škola za mlađe umjetnike. Nameće mu se pitanje, da li se taj biskupov izričaj ima shvatiti sasvim općeno, ili je on izražaj želje, da njegovo djelo pruži mladim umjetnicima zgodu, da studiraju golotinju, kako se to čini u umjetničkim akademijama. Pouzdano se nada, da se ni u tome ne će njihova mišljenja razilaziti.

U svom odgovoru 4 II 1869 moli biskup Overbecka, da u potpunoj slobodi slijedi svoje plemenite inspiracije. Shvaća i iz vlastitog iskustva zamašnu vrijednost onoga, što mu on u tom pogledu saopćuje. Odobrava potpuno njegov sud o poganskom elementu, koji se na nedopušten način ušuljao u kršćansku umjetnost. Ono, što je rekao o mladim umjetnicima, ne tiče se golotinje, već jedino toga, da se i u akademiji i u crkvi mladim umjetnicima poda zgodu, da se dive Overbeckovim prekrasnim kompozicijama i da promatraju one uistinu rijetke i vanredne vrline njegova umjetničkog stvaranja, koje su

podobne, da ih plemenitije inspiriraju i povedu putem prave umjetnosti. Neka ne zamjeri neodređenosti njegovih izričaja, izliva njegova srca i njegovih osjećaja, kojih ne prati dovoljno umjetničko znanje. Moli ga ponovo, da odloži do njegova dolaska prenošenje svojih nacrtu u veće mjerilo kartona, jer on ima u tom pogledu neke misli i želje, o kojima će u Rimu s njim potanje razgovarati.

Biskup šaljući ovo pismo Voršaku, da ga izruči Overbecku, piše istoga dana (pismo je, međutim, kako se razabira iz odgovora Voršakova od 20 II 1869, započeto 4 a dovršeno 6, predano dakovačkoj pošti tek 15 II) osjećajući potrebu, da Voršaku opravda svoj korak, što se obratio Overbecku pismeno, a nije čekao, da mu za svog boravka u Rimu sve usmeno kaže: »Ja starčeve nazore odobravam u mojem pismu na njega, ali mu jedno otvoreno i otprto kažem: da ne daje prenašati svoj entwurf u veliki karton, jerbo ja u tom obziru imam svoje misli i svoje želje, o kojima ćemo razgovarati, kad dođem u Rim.« Sa negodovanjem je saznao, da kartone prenosi u veće mjerilo mladi Hoffmann, zet Overbeckov. Biskup sluti, da su nedostaci i pogreške u crtanju jamačno njegovo djelo. »Taj mladi čovjek dakle za svoje djelovanje prima nagradu, koja se samo najvećem slikaru pristoji, a onamo djelo izvrsno samo kvari ter tako i meni škodi i starcu, koga će pred svijetom kompromitirati. Vi slobodno ove misli čednim dakako i umjerenim načinom starcu priopćite. Meni se čini, da stvar se sretno slijedećim samo načinom svršiti može: starac neka samo komponira i u malenom neka riše i konturira. Za taj posao primit će starac nagradu odgovarajuću velikom takovom slikaru. Što se prenašanja u velike kartone tiče, ovo se po mom mnijenju da izvesti u dva načina. Prvi i može biti probitačniji način jest, da ja u Rimu bivši u sporazumljenju sa Overbeckom, Flatzom, Consonijem itd. izaberem i pogodim mlade slikare, koji bi pod okom i upravom Overbecka transferirali njegove nacрте u veće kartone s dužnošću, da amo dojdju i iste u crkvi izvedu. Očevidno je, da bi taj način probitačan bio, jerbo bi tako i meni i Overbecku bilo zadovoljeno. Drugi način je: da Overbeck samo kompozicije i nacрте svrši, a ostalo da se ostavi slikarima, koji budu vremenom stvar obavili pod okom i nadzorom Overbeckovim, a ja mislim ipak, da kad se već imamo brinuti za slikare izvađače, da je to bolje učiniti prije nego poslije. Zato je nužno, da Vi sada već sa Consonijem, Flatzom itd. o tome mislite, koji bi slikari naj-

vrsniji bili Overbeckove kompozicije vrijedno i dostojno i na kartone i na zidove prenesti. Meni se vrlo hvali neki Godina Tirolac u Mlecima, neki Soldatić u Rimu, mladi Blaas u Rimu. Mlađić je ovaj jako sposoban, ali ne znam, je li se sa svetim slikama dovoljno bavio. Uopće ovo, što sad spomenuh, od tolike je važnosti, da se upravo tim Vi i naši prijatelji najviše baviti imate. I o cijeni dakako imate se potanko obavijestiti. Dakako, da se ima na um uzeti, da je Overbeck velik slikar i da se poglavito o tom radi, da slikari, koji će izvadati, budu izvrsni i posve sposobni za taj posao. Vi, sporazumivši se prije s Flatzom, možete slobodno te moje misli i Overbecku kazati, jer će ih od mene onako čuti otvoreno, ali alioquin cum reverentia et respecto tanti viri debito. Treba mu slobodno reći, da se poglavito o tom radi, da se njegove uzvišene ideje, divne kompozicije i nacрте tako na velike kartone i zidove crkvene prenesu, da se on i veliko njegovo ime pred povijesti ne kompromitira.« U tu se svrhu čini biskupu nužno i probitačno, da više umjetnika vrijednih i dostojnih, pravih štovatelja Overbeckovih, stvar objektivno prosude i svoje mišljenje kažu. »Overbeck je velik čovjek, ali valja svagdje, a osobito u njegovim okolnostima nemo in propria causa judex satis competens...«

Voršak izvješćuje 20 II 1869, da je odmah pošao do Overbecka i predao mu pismo biskupovo. Našao ga je pri poslu na kartonu »Poklona sv. triju kralja« (kojega je gornja čest prenesena i tuširana, a donja se počela prenositi, ali je tek u površnom konturu). Pročitavši biskupovo pismo i saslušavši tumačenje Voršakovo, »vidio je, da tuj nije šale«, i obećao, da će stvar odložiti do biskupova dolaska. »Sin Hoffmann, intrigant i trošilac ko i mater, tako je slab, da se njemu ni takav posao ne može povjeriti, a drugi koji mladi umjetnik, koji što vrijedi, nerado se daje u starčev studium, jer prvo svaki se plaši one žene grizlice, a drugo ta ženitina tako je gadna, da obično ne plaća radnicima zasluženi trud.« Govorio je sa Flatzom, Consonijem i drugima te misli, da će biskupa njihov plan zadovoljiti, tako te će on doći na gotov posao. »Prvi način, o kom pišete, jedini je praktičan, a nadam se, da će biti i izvedljiv. Mi mislimo na dva ovdje umjetnika: na Seitza oca i sina. Otac je vrstan i jurve čuven slikar, obljubljen i sv. Ocu, a sin, 25 godina star, jesu brez dvojbe prvi umjetnički talenti, pravo čudo današnje dobe. Obojica vrsnjaci na lijepu. Bila bi neizmjerena sreća, kad bi se ti našega posla latili, a po dosadašnjim površ-

nim razgovorima nadati se, da se toga odreći ne ćedu. U Rimu, ja sudim, to su jedini za nas. Oni bi zimi ovdje kompozicije starčeve priređivali onako i onoliko, koliko je nužno za slikarije, a proljeti i ljeti to bi tamo u nas izvadali. Izvjesno i odlučno nismo dosad s njimi govorili, jer ne ćemo bez Vas. Treći je neki Plattner u Innsbrucku, također vrlo valjan i čuven s poslova u tamošnjem groblju vršenih... Blaas za naš posao nije, jer je više pravca mješovita i de genre, a dosta i svoje glave, a u Rimu je jako rijetko. Soldatić, moj znanac, dobar je umjetnik, ali je premalo živan. Meni baš taj izbor ne bi se posve dopadao.«

Biskupu su ove poruke Voršakove (pismo od 28 II 1869) velika utjeha, jer vidi, »da je sve skoro gotovo«. Kako ga je zadržao dolazak cara Franje Josipa u Zagreb, doći će u Rim tek poslije Uskrsa. Posve se slaže sa mišljenjem Voršakovim, jedino misli, da bi bilo bolje, »kad bi više slikara jednoga pravca, to jest posve mistički religioznoga, izvadali naše freske, prije bi bo ovim načinom gotovi bili... Valjda Overbeck ima svojih učenika. Koji kvar, što takov čovjek ima taku okolicu. Što siromah nema toliko energije, da se emancipira.«

U svom pismu biskupu izvješćuje Voršak 13 III 1869, da je Overbeck još uvijek zaposlen »Poklonstvom sv. triju kralja«. »To je zbilja tako uzorna kompozicija, da joj je teško i u djelima najčვენijih umjetnika prispodobiti nači. Starcu je još teško osvjedočiti se, da je dojakošnje izvađanje dobrim i vrsnim umjetnicima neprudljivo. Po mom sudu razlog je tomu prvi i prvi, što se plaše više njegovi napasnici nego on, da će morda tako pokvarovati u interesu, i što je, kako slutim, on rad preporučiti za izvađače neke svoje znance (znance po Hoffmannu), koji dakako ne bi kadri bili bez njegova onako potanka naputka sastavke njegove dostojno ovršiti.« Pročitao mu je biskupovo pismo (od 28 II 1869), a i usmeno iznio mnogo praktičnih razloga za njegovu odluku. »Ja sam mu rekao većput, da je teško uloviti vrsnih umjetnika izvađača i za same njegove sastavke, jer to je umjetnicima, koji su se posve domogli poštena imena, ko neka poniznost i gola mekanička zabava, a još teže, ako on onako dogotavljujući svoj rad stegne u tako uzak djelokrug uminje slikara, kojima bude zadaća raditi na lijepu. To sam ja jurve dobrano iskusio. Uvjerem je, da u Rimu jedva koga ima do Seitza oca i sina mu, koji bi dostojan bio djelo dovršiti po Vašoj želji i po trošku jurve izloženomu. Pozvao sam nedavno obojicu tu k

sebi (iza kako sam ih u studijih, svakoga u svom, pohodio), ter sam im izdaleka našu misao natuknuo. Ne bijaše im to posve novo, jer me je u istom smislu po mojoj molbi pretekao bio Flatz. Prva dakako objeacija bijaše: teško je to i slabo dično izvađati djelo tuđe; — ali kanda su nešto omekšali, kada sam im rekao, da otsele Overbeck nema zadaće nego priređivati samo i jedino gole kompozicije, da tako i slikarima ostaje dovoljno da svoje znanje razviju. Teško je, recimo istinu, vrsnom slikaru slikati neke narise posve pogrešne i živoj naravi neodgovarajuće. Ostavimo te narise izvađačima, a misao uzmimo, kad već nije druge, od Overbecka. Po mojem mnijenju imat ćemo se živo napeti, da ta dva umjetnika na svoje dobijemo. Ja sam, kako mislim, dobrano put prokrio, a krčit ću i još do Vašeg dolaska. Ja se puno nadam, da će nam to poći za rukom. Tada možemo lijepo mirovati.«

Biskup se tek 4 aprila 1869 uputio preko Trsta i Jakina u Rim. Želji njegovoj, da ga prati na ovom putu, Rački se nije mogao odazvati. O biskupovu usmenom raspravljanju sa Overbeckom nisu nam sačuvane vijesti. Utvrđeno je jedino to, da je biskup nakon čestih razgovora upravio Overbecku još u Rimu pismo (koje se nije sačuvalo), na koje on odgovara 27 IV 1869. Zahvaljujući mu za »taj nadasve ljubazni dopis«, piše: »Vaše su želje moje želje, pa izjavljujem bez oklijevanja, da nalazim svoje potpuno zadovoljstvo u tome, da ih izvršim po svom najboljem znanju.« Sporazuman je sa odlukom biskupovom, da svoju dalju djelatnost ograniči isključivo na apside, odobrava razloge, koji su biskupa naveli, da izvođenje fresaka povjeri Seitzi-ma. Odgovarajući mu biskup iz Rima 29 IV 1869 uvjerava ga, da će njegova ljubav, poštovanje i zahvalnost prema njemu trajati vječno. Kako se Voršakova pisma biskupu poslije 13 V 1869 pa sve do aprila 1873 nisu sačuvala, upućeni smo u pitanju dalje povijesti Overbeckovih kartona na ona sačuvana malobrojna pisma, što ih je biskup u ovo vrijeme pisao Voršaku. 25 VI 1869 moli Voršaka, da brižno čuva Overbeckove kartone od svake štete, i one, koji su gotovi, a i šest novih, »jer su i u sebi i za nas od prevelike cijene«. 6 VIII 1869: »Overbeck siroma sve više i više gubi ugleda. Što ćemo? Imajmo ustrpljenja.«

Overbeck je i ove godine ljetovao u Rocca di Papa. Odavde piše on — septembra 1869 — Voršaku. Nada se, da se nije začudio, što tako dugo nije ništa čuo o napretku njegova sadašnjega rada (karton »Posljednjeg suda«). Veseli se, što

J. F. OVERBECK

SMRT SV. JOSIPA

mu može javiti, da je taj posao međutim znatno napredovao, jer ne samo da je skica u malenom potpuno dogotovljena, nego je i čitava gornja čest dovršena u orisu.

Nije starcu, međutim, bilo dano, da taj rad dovrši, jer ga je pri samom poslu zatekla smrt 12 novembra 1869. Citirajući biskup u pismu Voršaku 25 III 1873 iz knjige Rio-a riječi, kojima

autor smatra, da je Overbeck »le premier peintre chrétien des temps modernes«, dodaje: »Vidite, da i mi dobro sudimo, slijedeći čovjeka, koji je u novije doba najbolje shvatio ideal estetički i najbolje ocijenio ljude i djela, koja su ga idealizirali.« A doznajući za smrt Hoffmannove piše Voršaku 7 XI 1872: »Sad će se po svoj prilici prodavati djela Overbeckova, koja su, nema

dvojbe, najbolja umjetnička djela poslije Rafaelove dobi.«

Overbeckovi kartoni nalaze se danas u Strossmayerovoj Galeriji. Prema galerijskom katalogu ima ih na broj petnaest, ali ih u stvari ima samo četrnaest, jer je karton »Poklonstvo mudraca« odvojen u dvije česti, gornju »Zbor anđeoski«, broj 299 (328), i donju »Poklonstvo mudraca«, broj 325. Gornja je čest visoka 0.99 m, a široka 1.99 m; donja visoka 2.88, a široka 1.98 m. Osam kartona sa prizorima iz života sv. Petra, brojevi 279 (330), 281 (332), 282 (342), 284 (348), 289 (344), 291 (341), 292 (327) i 301 (329), jednake su veličine: 1.07 m visoki, a 0.905 m široki. Kartoni četiriju evangelista, brojevi 270 (333), 271 (334), 304 (335) i 305 (336), visoki su 1.50, a široki 1.04 m. Svi su ovi kartoni, ovdje reproducirani, signirani monogramom umjetnikovim i godinom, kad su izvedeni. Posljednji nedovršeni karton »Zadnjega sud«, broj 297 (326), visok 1.06, a širok 1.05 m, nije se mogao reproducirati, jer je toliko izbljedio, da se jedva razabiraju konture.

Jedina slika, koju je biskup Strossmayer nabavio od Overbecka, bila je »Smrt sv. Josipa« (platno, visoka 1.00, široka 0.74 m, signirana: 18 FO 67), danas u Strossmayerovoj Galeriji pod brojem 154 (391). Vijesti o njezinoj nabavci počinju 1866, kad biskup 5 XI piše Overbecku: »Što se, najposlije, tiče moje želje, da dođem u posjed jedne slike od Vaše vrijedne ruke, uistinu me je mnogo radovalo, da ste pripravnici otstupiti mi jednu sliku, koja je bliza dovršavanju. Mnogo Vas molim, da je, čim bude gotova, predate kanoniku Voršaku, da mi je on pošalje. Molim Vas, da mu kažete i cijenu, a ja ću odmah dati odredbu, da Vam se pošalje novac.« Ali bi Overbecku bilo milije (odgovor biskupu 29 XI 1866), da biskup odloži odluku o nabavci slike, dok je sam ne vidi, jer bi za nj bilo odviše bolno, kad bi on igda mogao požaliti, da ju je nabavio. Slika, piše Overbeck, prikazuje »Smrt sv. Josipa«, koji je zamišljen umirući u krilu Kristovu, kraj umirućeg kleči njegova djevičanska supruga, majka Gospodinova, a iznad njega dolaze susresti njegovoj duši, koja se odvaja od tijela, anđeli pjevajući: Beati mortui, qui in Domino moriuntur. On je sada dogotavlja i mogao bi je dati za 1000 rimskih škuda. Biskupu je sv. Josip veoma drag (pismo Overbecku 30 XII 1866): »On je moj imenjak-zaštitnik. Čim dođem u Rim, dobit ćete svojih 1000 škuda.« 23 III

1867 javlja Overbeck biskupu: »Vaša slika, »Smrt sv. Josipa«, stoji sada u svom raskošnom okviru i poslat će se odmah, čim se neka sitnica osuši... Mislim, da će četrnaest dana za to do-stajati.«

Biskupu je Overbeckova slika za njegova života neiskazano draga. U svojoj besjedi prigodom svečanog otvorenja Strossmayerove Galerije, 9 XI 1884, govoreći o Overbeckovim kartonima kao o »biseru i dragom kamenju« i ističući, da je Overbeck bio »bez dvojbe najveći religiozni slikar XIX stoljeća«, kaže: »Od njega je još jedna slika kod mene, koja neopisivom ljepotom i izvrsnosti pretstavlja smrt sv. Josipa, komu anđeli povrh glave drže natpis: beati mortui, qui in Domino moriuntur. I ta je slika vlastitost naše zbirke, samo sam je ja zadržao do smrti svoje, pak Boga molim, da mi milost udijeli, da u smrtnu horu pogledav u tu sliku vrijednu i dostojnu i ja budem preminuti smrću pravednika svetoga Josipa, koga sam ime na ovom svijetu nosio.«

Prva je slika, što je mladi Overbeck izvodi u Rimu 1816, freska u Casa Zuccari »Josipa prodaju njegova braća«, motiv iz povijesti starozavjetnog Josipa, a posljednja što je uopće izvodio, pedeset godina kasnije, »Smrt sv. Josipa«, motiv novozavjetnog Josipa. Ovaj motiv obradio je Overbeck više puta. 1836 izvodi ga za Emiliju Linder (danas u Baselu). 1838 imao ga je ponovo izvesti za biskupa alžirskog Dupucha, ali slika nije dogotovljena, jednako kao što ni kasnije ona za grofa Lichnowskoga. Slika je ostala na platnu tek napô gotova. 1855 dovršio ju je Overbeck za Engleza Woodsa. Ova slika tačna je replika one prve iz godine 1836, pa je vjerojatno, da je i slika izvedena sad za biskupa Strossmayera bila replika prvobitne zamisli. Jednako kao njegovi kartoni odaje i ova slika Overbeckove značajne vrednote: jasan, određen i ispravan crtež i odličnu kompoziciju, koja izlučuje sve sporedne i slučajne detalje a nastoji oko što veće jednostavnosti, a s time i oko što snažnijeg dojma. Pa iako se u ovim koncepcijama pogđjednje i razabiraju utjecaji onih klasičnih uzora, u koje se majstor ugledao, ipak iz njih struji podjednako jasno i vlastita stvaralačka snaga umjetnikova, čijoj izražajnoj podobnosti i formalnoj vještini nije naudilo ono uvidljivo i predano »službovanje« Bogu i crkvi, ona pobožnost, skromnost i poniznost, što ih je Overbeck postavio kao načelo i misao vodilju svojoj umjetnosti.

Aleksandar Maksimilijan Seitz rođen je 1811 u Münchenu, a umro 15 XII 1888 u Rimu. Njegov otac, Johann Baptist, bio je uvažan bakrorezac, geometer i arhitekt. U Münchenu bio je A. M. Seitzu prvi učitelj Cornelius, kome je i pomagao pri njegovim freskama u Gliptoteci. Po kartonima H. Hessa izveo je četiri freske u crkvi Svih svetih u Münchenu. Ali se i pored toga istaknuo u ovo prvo vrijeme i vlastitim djelima, koja, dašto, kazuju jasne utjecaje stila njegova učitelja Corneliusa. U Rim dolazi on 1833 i ulazi odmah u vezu sa Overbeckom, po čijim je kartonima izveo freske, a po vlastitom nacrtu oltarsku sliku u kapeli vile Torlonia u Castel Gandolfu kraj Rima. Dalje je freske izvodio u rimskoj crkvi Trinità dei Monti. Duže je vrijeme boravio u Kairu, Palestini, Grčkoj, Carigradu i na Atosu. Za metropolitansku crkvu atensku izveo je veliki ikonostas. Nadbiskup Stadler povjerio mu je, nakon njegovih dovršenih radova u Đakovu, zadaću, da u zajednici sa svojim sinom Ludovikom izvede freske u sarajevskoj katedrali. Ali je on izveo samo dva kartona. Mnogobrojne se njegove slike nalaze u privatnom posjedu u Engleskoj i Americi.

Njegov sin Ludovik rođen je 11 VII 1844 u Rimu, a umro 12 IX 1908 u Albanu. Bio je najprije učenik svoga oca a kasnije Overbeckov i Corneliusov. Svoj čisti i određeni crtež zahvaljuje on savjesnom studiju grafičkog djela Luke iz Leydena i Albrechta Dürera, dok se u svom kolorizmu (gdjekad i odviše intenzivnom i nagonomilanom) odvaja znatno od kolorističkih načela nazarenskih. Već u ranoj mladosti bio je mnogo zaposlen grafičkim radovima (ilustracijama svećanih legenda). U svojoj dvadeset i petoj godini prima od biskupa Strossmayera časnu i zamašnu zadaću, da sa svojim ocem izvede freske u đakovačkoj katedrali, posao, koji ga zaokuplja dvanaest godina. Među ostalim njegovim većim radovima valja istaknuti freske u katedrali u Trevisu, u dvorskoj kapeli kneza Fürstenberga u Heiligenbergu na Bodenskom jezeru, u katedrali u Freiburgu u Breisgau-u, u rimskim crkvama Ara Coeli, S. Ivo, S. Maria del Anima, S. Lorenzo fuori le mura (kartoni za mozaike u grobnici pape Pija IX), katedralama u Sarajevu i Lorettu. U Galeriji »dei candelabri« u palači vatikanskoj izveo je dvije slike u ciklusu, koji prikazuje utjecaj filozofije Tome Akvinskog na djelovanje pape Lava XIII. Na osnovi

ovih svojih radova imenovan je upravnikom vatikanskih zbiraka i povjereno mu restauriranje vatikanskih »loggia« i Apartamenta Borgia. U svom veoma zanimljivom pismu upravljenom kanoniku Franji Račkomu 10 V 1900 (kad je ovaj od njega tražio biografske podatke o njegovu ocu i o njemu samom potrebne za djelo, što ga je Jugoslavenska akademija namjeravala izdati o đakovačkoj katedrali) kaže Ludovik Seitz: »Ne bih nikako mogao dijeliti mišljenje, da se moj pokojni otac nije odlikovao originalnošću. Prepoznaje se on odmah u svim svojim djelima, iako je kod njih uzimao obzira na potrebnu raznolikost značaja.« I za sebe samog priznaje, da se u svojim djelima morao u pitanjima njihovih stilskih značajaka priljubiti zahtjevima onih, koji su ih naručivali, i mjestu, za koje su bila određena. (Tako se od njega zahtijevao u Đakovu stil romanički, u Freiburgu nje-mačko-gotički, u Trevisu mletački, u Rimu — crkve Ara Coeli i Sv. Ivo — renesansni, pri grobnici pape Pija IX bizantinski, a u Lorettu talijansko-gotički). To ga je, čini se, i dovodilo do neke protivštine prema modernoj, njemu savremenoj umjetnosti, za koju kaže, da ona, koliko god je zamašna po tečevinama pojedinih svojih pretstavnika, ipak nije podobna, »da se dovine do stilistički sredene formalne pojave«.

Vrlo je vjerojatno, da je odluku o izvođenju fresaka u đakovačkoj katedrali biskup uglavio sa Aleksandrom Maksimilijanom i Ludovikom Seitzom usmeno (a valjda i pismeno) za svoga boravka u Rimu u aprilu 1869 neposredno iza kako je sa Overbeckom bilo raščišćeno i utvrđeno pitanje o načinu daljega njegova rada na kartonima. Kako se, međutim, nisu sačuvala pisma kanonika Voršaka upravljena biskupu poslije 13 V 1869 pa sve do aprila 1873, nije poznato, kako je započeo i u prvo vrijeme napredovao pripralni rad obojice Seitz. Upućeni smo, dakle, u toj stvari na pisma biskupova Voršaku i na dva sačuvana pisma A. M. i L. Seitzu biskupu. 14 VIII 1869 javlja mu Ludovik Seitz, da se počinje pripravljeni za veliko djelo uvjeravajući ga, da i otac i on započinju posao »sa svim talentom i sredstvima«, koja im stoje na raspoloženju. Moli ga za predujam od 2000 škuda — običajan pri tako velikim pothvatima — za prve izdatke oko studija, modela i pomoćnika. Obojica Seitzi kao da nisu običavali mnogo pisati, pa se biskup tuži Voršaku 3 X 1870: »Od Seitzu ni-

sam dobio još pisma. Meni se sve čini, da mi ne ćemo još ni na godinu dospjeti, da omažemo nutrinu crkve.« Seitz i su i dalje tražili predujmove, a već ljeti 1871 namjeravali doći u Đakovo. Ali je to u taj čas bilo nemoguće, kako se razabira iz pisma biskupova Voršaku 28 VI 1871: »Recite im, da će tijelo crkveno istom na godinu jeseni biti gotovo. Onda će dakle istom biti vrijeme, da jedan od njih amo dođe i razvidi, kad bi bilo moguće početi slikanje.« Ali se ni 1872 nije moglo pomišljati na to. Tek u proljeće 1873, 10 III, piše biskup Voršaku: »Kuće za Seitze počinjem spremati. Za njih ću spremati pet soba i još ostaje soba za služinčad.« Bilo je to potrebno zbog toga, jer su obojica dovodili sa sobom svoje porodice, iako je biskup mislio, »da bi bolje učinili, da ove barem godine sami dođu«. Svakako je činjenica, da je biskup sa naročitom pažnjom spremao umjetnicima dom u svom Đakovu. »Mlogo mi glavobolje kuća za Seitze čini, ali što ćemo, što mora biti, mora« (pismo Voršaku 7 IV 1873). Seitz i su podjednako tražili nove predujmove, tako te je biskup bio često u dvomici, da li se svi ti zahtjevi osnivaju na ugovoru. Krajem aprila 1873, najposlije, javlja Voršak, da mladi Seitz polazi iz Rima u Đakovo 5 maja, vodeći sa sobom ženu i dijete, dok će njegov otac sa svojima poći mjesec dana kasnije. Obavještavajući Voršak biskupa 7 V 1873 o odlasku mladog Seitz, piše: »Rad bih, ako Vam ne bude nepravdo, još jednu primijetio, o kojoj držim, da je razložna: nemojte ničim i nikako maziti ni mititi te Vlahe. Što god im danas učinite ili obećate, o tom će oni suditi pače držati, da i sutra mora biti — ne bude li, bit će zlovoljni i kritični. Ja Rimljane poznajem. Vi im rad njihov po ugovoru plaćate besprimjernim izobiljem. E basta.« Biskup je ovu crtu u značaju umjetnika ubrzo spoznao, jer već 18 V 1873 odgovara, javljajući, da je mladi Seitz stigao u Đakovo: »Pravo velite, da ćeju biti ljudi indiskretni. Čujem, ako je istina, da je rekao, da je u Đakovu sve preko mjere skupo i prema tomu da su posao prejevtino primili. Ako je to rekao, onda je indiskretno, jer je posao po mome mnijenju splendidno plaćen.« Istoga dana javlja Voršak, da je Eitelberger bio u Seitzovu studiju i da ga je osobito hvalio. »To je isto učinio i Brunner, samo mi Tkalac, vidiv u mene tri fotografije kartona mlađega Seitz, stručnu je kritiku izrekao, među inimi: da nije nijedna misao, nijedna figura izvorna, nego prosto kopirani kartoni iliti štampe Dürerove iz ovađanje zbirke Corsinijeve.« U svojoj brizi, da ga »Rimljani«

ne zlorabe, moli Voršak biskupa 21 V 1873, da mu ne zamjeri, »što sam Vam i opet natuknuo, da se strogo ugovora držite i da preveć svoga srca brez nužde ne rastvarate. Vaš je ugovor unicum u povijesti umjetničkoj ter Vi mirne duše ni za dlaku dalje. Jučer stiže prvi list žene Seitzove iz Đakova. U malo redaka samo to veli, da Isella pravo ima okrstiv Đakovo špiljom. To je meni jamstvom, da buduće godine žene već ne će iz Rima, a to je pospješnije i za Vas i za same umjetnike.«

Biskup je, međutim, stoičkim mirom i dubokim razumijevanjem za slabosti ljudske prelazio preko tih sitnica svakidašnjice, uviđajući zacijelo i sam, da se ljudima, koji su dolazili iz Rima, bilo teško priviknuti na skućene prilike đakovačke. Mladi mu je Seitz (pismo Voršaku 4 VI 1873) »dobar i krotak«. Malo mu je krivo, doduše, »da će mu slike biti u neznatnoj zemlji. Međutim ne može biti ljepše u svijetu zadaće, nego postavljati temelj kulture mladomu i dobromu narodu i slikati za sadašnjost a još više za budućnost.« Ipak misli (pismo Voršaku 13 VI 1873 iz Beča), da mladi Seitz nema pravo, što nije zadovoljan, »jerbo sve, što je samo moguće, čini se i činiti će se i u dojduće«. Za biskupova boravka u Rogaškoj Slatini dogodi se u Đakovu — kamo je međutim bio došao i stariji Seitz — žalostan događaj: umro je nejakio dijete mladoga Seitz. Nisu izostajale ni dalje neprilike. 2 IX 1873 tuži se biskup, da je Donegani nagovorio Seitze, da se ne zadovolje sa ugovorenom plaćom, nego da traže više. »Vidite, koliko je nevolja polag tako ogromna posla.« Ipak je o početku novembra mladi Seitz dovršio prvu a gotovo i drugu fresku, a stariji svoju prvu, ali nema, kako biskup javlja Voršaku 12 XI 1873, »volje izvadati 'Posljednji sud' Overbeckov. A ja sam vrlo rad, da se taj posao izvede. Ja mislim, da bi taj 'sud' bio jedan od najboljih, koji su igda izvedeni.« O rezultatima ovogodišnjeg rada izvješćuje biskup Voršaka 20 XI 1873 nakon povratka mladoga Seitz a u Italiju: »Nije posve druge slike svršio. Druga će mu, mislim, bolja biti nego prva. Starac svršuje... Drago mi je, da su zadovoljni. Dobri su ljudi i ja sam s njima potpuno zadovoljan.« (Ovo su zadovoljstvo, međutim, pomučivali neprestani materijalni zahtjevi obojice, koji su bili i odviše često u protivštini sa ugovorom.) Voršak moli biskupa 13 XII 1873, da mu javi svoj sud o radu staroga Seitz: »Kakova je, ensemble uzeta, je li dobra harmonija u koloritu? Svakako Vi ostanite stalni, da njih jedan izvede Overbeckov 'Zadnji sud', jer su to po ugovoru

ALEKSANDAR MAKSIMILIJAN SEITZ

ISUS, SV. JOSIP I SV. JURA

dužni... A bogme nijedan od njih i nikada ljepšega rada ni zamisliti ne će, nekmoli sastaviti.»

Sam biskup opisao je prve dvije dovršene freske »Krštenje Isusovo« Ludovika Seitza i »Isus liječi bolesne« Aleksandra Maksimilijana Seitza u »Glasniku biskupije đakovačko-srijemske« 1873 broj 18 i 1874 br. 1. Biskupov je opis tih fresaka nadasve važan za njegovo umjetničko naziranje, a, može biti, još i zanimljiviji po temperamentnim ekskurzima, koji ga prekidaju. Opis sam, suviše, otkriva i onaj metod, kojim se biskup služi pri stilsko-estetičkoj analizi umjetničkih djela, metod, koji je posve u skladu sa romantično-spekulativnom estetikom i u kojem se osnovna načela lijepoga zaodijevaju sentimentalno-deskriptivnom analizom. Opisavši biskup na taj način potanko prvu fresku zaključuje: »Kad bi mi imali znanstveno označiti vrst toj slici u tradiciji 14 vijeka, na koju se oslanja: mi bi po slabom sudu našem rekli, da ova slika spada u vrst klasičnog naturalizma u najboljem smislu, koga je do najljepše savršenosti doveo Masaccio i Masolino u Fiorenci... Izvanredna je zasluga Seitzova, što nastavlja staru tradiciju, dugovječnom propalosti (décadence) pretrgnutu.« Opisavši drugu fresku staroga Seitza, ističe biskup, da »oni obojica idu jednim te istim pravcem, tom međutim razlikom, što mladi vjernije slijedi stope škole florentinske 15 vijeka«, dok je u slici starijega »pored stare sljedbe opaziti više tragova novije škole i to, ako se ne varamo, velikoga Corneliusa, komu je stariji Seitz učeničkom bio, a sad je sljedbenikom... Prava je naslada čovjeku, koji se iole umije za ideale zanešti, slike Corneliusove promatrati. Mi se dobro sjećamo na jedan Corneliusov 'Posljednji sud', koji je međutim pored sve svoje ljepote i izvrsnosti želju u nami probudio, da je slikar malo manje Michelangela u Sikstini a malo više Angelica u Orvietu, Orcagnu u pisanskom groblju slijedio.« Zaključujući biskup svoj opis, kaže: »da je umjetnost od 16 vijeka počam poglavito zato propadala, što su svećenici na nju svaki upliv izgubili. Crkva pako i svećenstvo u srednjem vijeku preobilno su se i vele uspješno umjetnošću poslužili u zvanju svom.« Sa umjetničkim djelima srednjega vijeka se »ni izdaleka ništa po našem barem mnijenju prispodobiti ne da, što je plastična umjetnost starih Grka i Rimljana stvorila. Sve, što je graditeljstvo, slikarstvo i vajarstvo od 10—15 vijeka uzvišeno stvorilo, sve je to u crkvi..., da svrhama Božjim i ljudskim služi.« Ukazujući ponovo na Giotta, Fra Ange-

lica, Orcagnu i Ghibertija, obraća se mladim umjetnicima govoreći im, da ne će moći ništa lijepo i uzorno proizvesti, ako im je duša prazna a srce hladno. »Ako se misliš proslaviti, umjetniče, valja da krv i dušu tako rekav u kamen ili u platno preneseš. Zato ti prava briga budi, da si dušu oplemeniš i rajskimi ideali snabdiješ. Nikada u Spasitelja svijeta ne ćeš izraziti veličanstvo i milost, ako mu se uistini u duši svojoj ne klanjaš. Nikad ispod tvoga kista ne progovori majka otajstvene ljubavi i rajске čistoće, ako se ti sam ljubavlju k nebu uznesti i čistoćom biće svoje odjenuti ne umiješ.«

Vrativši se Seitzu u Rim, puni su priznanja i zahvalnosti za onu dobrotu, koju je biskup u Đakovu iskazao njima i njihovima. Voršak je, međutim, skeptičan pa javljajući sredinom decembra 1873 biskupu, da je starom Seitzu i opet, kao toliko puta dosad, isplatio 500 škuda, koje ga zapravo ne idu, dodaje: »Ti ljudi dobrotom razmaženi, jamačno će danas sutra i dalje koracati. Stari Seitz, kako znate i kako sam mu ja ovdje jasno po njegovom protumačio, potegao je dosada malone još jedanput toliko, koliko po ugovoru ne bi bio imao potegnuti. On je naprama potegnutim svotama daleko u poslu zaostao, a uz novac on slabo se pašči za poslom. Sve do jučer korespondirao je s kojekim na sve strane brez ikoje koristi. Ja se plašim, da ćete s njim imati zbog novaca velikih neprilika, ako Vam Bog dade doživjeti posao o koncu. On potezujući preko mjere i preko reda iscrpit će ugovorene svote svoj dio mnogo prije nego djelo dočeo bude — a tada kako će poslovat, ako ne novim ugovorom i doplatkom.«

Naredne godine 1874 počinju neprilike ponovo. Seitzima kao da se pravo ne da u Đakovo, da nastave posao. »Staroga Seitza gonim koliko mogu« (piše Voršak biskupu 5 V 1874), »ali je to od malašne koristi, on vazda ima spremnih izgovora na stotinu. Dobrza bi ga pokrenulo samo, kada biste mu Vi zapovjednički pisali. Za to Vas moli i obitelj.« Mladi je Seitz bio, međutim, došao u Đakovo, ali staromu se još uvijek ne će. »Sa Seitzom kruta Vam je neprilika«, piše Voršak 16 VI 1874. »Tisuć mu poslova pod rukom, a sve poslovi, koje je imao stoprv buduće zime načeti i dočeti. Kako se meni pričinja, on će jedva i budućega tjedna krenuti... Tako poslujući ne bude Vam slikarija gotova ni za dvadeset godina, nausprek sklopljenom ugovoru.« Voršak je, međutim, u Rimu energično nastojao, da se stari Seitz krene već jednom na put. Živu sliku toga njegova nastojanja nalazimo u pismu staroga

LUDOVIK SEITZ MADONA KAO KRALJICA ANDEOSKA

Seitza upravljenom biskupu 19 V 1874, pismu punom temperamentne kazuistike. Ne znamo, kako je rad oko fresaka tekao tečajem ove godine, jer je Voršak od jula do oktobra bio što u Đakovu što u Zagrebu, pa o tome poslu nema ni pisama biskupovih ni Voršakovih. Ali je sva prilika, da i ove godine nije posao napredovao onako, kako se to očekivalo. Jer, opisujući biskup u »Glasniku biskupije đakovačko-srijemske« (1874, brojevi 19—23) treću fresku mladoga Seitza, »Posjet Isusov u kući Lazarovoj«, zahvaljuje, doduše, slikarima na poslu, što su ga velikim umom i tolikom revnošću i ozbiljnošću izveli, ali dodaje: »Samo ih jedno molimo, da

koliko je samo moguće, pospješte stvar, jer osjećamo dan na dan, da nam se život naginje; i ako prem za ovaj svijet puno ne marimo, i prem nam kašto i zbiljam u toliko otešča svijet, da zavapijemo: cupio dissolvi, ipak iskreno ispovijedamo, da Boga molimo, da nas dotle uzdrži, dok crkvu dovršimo i blagoslovimo...«

I u narednoj. 1875. godini javljaju se prije svega teškoće materijalne prirode. Kako su oba Seitza, a naročito stariji, kao dosad i dalje tražili predujmove, zahtijeva biskup odlučno u svom njemački pisanom pismu (da ga uoče i sami umjetnici) Voršaku od 15 III 1875, da se u isplatama uspostavi ravnoteža i da se umjetniku

isplaćuju traženi iznosi samo u slučaju, ako izjavi, da je sav njegov dojakošnji posao naplaćen i da je ono, što zahtijeva, samo predujam. U daljim pismima biskup neprestano moli Voršaka, da skloni umjetnike na što brži dolazak u Đakovo. »Na Seitzu se ljutim. Pisat ću mladom Seitzu. Staromu budali nije hasan pisati« (29 IV 1875). U junu umjetnici još uvijek nisu bili u Đakovu. »Velika me briga mori zbog mojih apsida« piše biskup 12 VI 1875. »Čim više o tomu mislim, tijem sam više uvjeren, da će stvar zlo ispasti. Molim Vas, priopćite namjeru naših slikara Ludoviku«, a nastavljajući njemački: »und sagen Sie ihnen, dass ich nicht schreibe, weil ich ihre Hierherkunft fordern müsste als ein Zeichen der Achtung gegen mich, und dazu habe ich den Mut nicht. Ich habe geglaubt, dass ich weniger Schwierigkeiten haben werde mit gebildeten Menschen und siehe da, Gott häuft Diffikultäten auf Diffikultäten.«

I 1876 bio je već mjesec jun na izmaku, a Seitz i još uvijek nisu bili u Đakovu. Biskup »u velikoj i prevelikoj neprilici« moli 20 VI 1876 Voršaka, da im kaže, »da se za Boga žure«. A kad su i unapredak opet učestali njihovi neopravdani materijalni zahtjevi, piše biskup 11 IV 1877: »Oni su oba ništarije, koji bi rad nas eksploatirati«. A 24 III 1878, kad je Ansiglioni bio dovršio svoj posao: »Što se Ansigliona tiče, on je vrlo plemenit čovjek. Ja bih s njim hiljadu put volio posla imati nego sa Seitz, ali Ansiglioni nije umjetnik... Ako iko drugi u mojoj crkvi radio bude osim Seitzeva, radit će Steinle i njegovi učenici.« — 1879 19 XII biskup i dalje daje predujmove: »Isplaćujem ih zato, jer su mi svečano i jedan i drugi obrekli, da ćeju 1882 godine svetoga Petra biti gotovi.«

Kako pisama Voršakovih biskupu poslije 17 V 1875 nema, a ona malobrojna biskupova Voršaku teku do 30 I 1880, nismo obaviješteni ni o tečaju radova obojice Seitzu u Đakovu, a ni o onim neprestanim teškoćama i neprilikama, koje su te radove pratile. Aleksandar Maksimilijan Seitz izveo je u đakovačkoj katedrali 13 fresaka, četiri sa prizorima iz staroga zavjeta u srednjoj lađi (Adam i Eva prognani iz raja — Josipa prodaju njegova braća — Mojsije prima na gori Sinaju zakonske ploče — David pobjednik Golijata), šest iz života Spasiteljeva u lijevom i desnom krilu poprečne lađe i u koru (Isus liječi bolesnike — Isus tjera trgovce i kupce iz hrama — Posljednja večera — Juda izdaje Isusa — Tri Marije pohađaju grob Isusov — Uzašašće Isusovo) i tri u apsidi srednje lađe (Sedam sv. sakra-

menata — Ulaz u nebo — Krunjenje Marijino). Ludovik Seitz izradio je 20 fresaka, četiri u srednjoj lađi (Bog pokazuje Adamu Evu — Opći potop — Mojsije spasen iz vode — Samuilo pomazuje Davida kraljem), šest u lijevom krilu poprečne lađe i u koru (Marija pohađa Elizabetu — Navještenje — Rođenje Kristovo — Isus u hramu — Sv. Ivan krsti Isusa — Isusova propovijed na gori — Isus u kući Lazarovoj) i šest sa prizorima iz života sv. Petra na zidovima poprečne lađe (Sv. Petar slijedi poziv Isusov — Sv. Petar hoda po vodi — Sv. Petar prima od Isusa ključeve — Sv. Petar odriče se Isusa — Sv. Petar izbavljen iz tamnice — Sv. Petar doveden na stratište), dvije u lijevoj apsidi poprečne lađe (Sv. tri kralja — Pet Isusovih apostola) i dvije u desnoj apsidi poprečne lađe (Oplakivanje Isusa snimljena s križa — Pet apostola Isusovih). Sve su ove freske izvedene po vlastitim kartonima obojice Seitzu, izuzevši tri (Sv. Petar hoda po vodi — Sv. Petar izbavljen iz tamnice — Sv. Petar doveden na stratište), koje su izvedene po nešto izmijenjenim kartonima Overbeckovim. Opis svih tih fresaka dao je Nikola Mašić u djelu »Stolna crkva u Đakovu«, Prag 1900, u odjeljku: »Slikarski ukras stolne crkve đakovačke«.

Od kartona, koje su po ugovoru Seitzu bili dužni nakon dovršenih fresaka predati Strossmayerovoj Galeriji, uspjelo je Račkomu tek nakon mučnih nastojanja spasiti samo dva, jedan Aleksandra Maksimilijana »Isus tjera trgovce iz hrama«, broj 311 (323), visok 4.36, širok 5.64 m, i onaj Ludovika »Potop«, broj 306 (343), visok 3.87, širok 5.045 m.

U Strossmayerovoj Galeriji nalazi se pod brojem 152 (303) triptih Aleksandra Maksimilijana Seitzu »Isus, sv. Josip i sv. Juraj« (drvo, visina 0.72, širina svake slike 0.42 m, promjer okruglih medaljona 0.095, visina donjih slika 0.085, širina 0.34 m; signatura na svakoj od gornjih slika: *Aless. Mass. Seitz Roma 1885*). U skladnu arhitektonskom okviru, koji se lijevo i desno završuje pilastrima sa kompozitskim kapitelima, a gore dobro profiliranim vijencem, nalaze se tri polukružne slike jednakih razmjera odvojene sitnijim pilastrima. Srednju sliku flankiraju gore dva okrugla medaljona. U donjem dijelu okvira ispod svake gornje slike po jedna niska manja. Srednja gornja slika prikazuje Isusa kao prijatelja malenih prema riječima evanđelja po Mateju: »Ostavite djecu, i ne zabranjujte im dolaziti k meni, jer je njihovo carstvo nebesko.« Isus drži u naručju malo čedo, dok se oko

njega skupilo sedmero djece stojeći, sjedeći i klečeći. U ozadini, u prostranu (slavonskom?) pejzažu lijevo tri apostola, a desno dvije majke, koje dovode svoju djecu. Na lijevoj slici sv. Josip klečeći pred malim Isusom. Ispred Josipa njegov stolarski alat, a ispred Isusa znamenja njegove muke. Kraj Isusa bere anđeo za nj cviječće. U kućici lijevo vrši anđeo Josipov stolarski posao. Straga Bogorodica čitajući knjigu, a iza nje zbor anđela. Na desnoj slici prikazan je sv. Juraj na konju ubijajući zmaja i oslobađajući kraljevu. U medaljonima prikazano je navještenje, u lijevom arkanđeo Gabriel, u desnom Bogorodica sa golubom (Duhom Svetim). Dok su, kako vidjesmo, na postranim većim slikama ovoga triptiha prikazani sveći-imenjaci biskupa Strossmayera, imala bi srednja slika simbolizirati »biskupovu ljubav za hrvatsku mladež, koju je posvjedočio osnivanjem prosvjetnih zavoda i podupiranjem«. Ove se tijesne veze slike sa blagotvornim djelovanjem biskupovim ističu još i više u donjim sitnijim slikama. Na srednjoj nalazimo grbove slavonski, hrvatski, biskupov, bosanski i dalmatinski. Na lijevoj prikaz posvećivanja đakovačke katedrale: u sredini na prijestolu sv. Petar, kojemu kao njenom zaštitniku biskup klečeći pruža model crkve, iza biskupa svećenstvo; desno sv. Petru prikazani su umjetnici, koji su saradivali pri gradnji katedrale i njezinu ukrašavanju: arhitekti Roesner i Schmidt, slikari A. M. i L. Seitz, vajar Donegani i drugi. Na desnoj slici u sredini sv. Petar sa anđelom, koji drži otvorenu knjigu, lijevo slavenski apostoli sveta braća Ćiril i Metod prikazujući biskupa Strossmayera, a desno hrvatski seljaci prinošeći sv. Petru plodove svojih polja. — Ne stoji tvrdnja, da je taj triptih izrađen u slogu XV stoljeća. To bi se s pravom moglo reći samo za okvir. Sama slika kazuje naročiti ilustrativno-pripovjedački a uslađeni stil Aleksandra Maksimilijana Seitz, koji je u jednom pismu kanoniku Račkom želio, da taj njegov triptih dođe u Galeriju, »kako bi tim uz sina mu Ludovika uspomena njegova ostala u Galeriji« (»Korespondencija Rački-Strossmayer«, III br. 899). Kao uvijek sa Seitzom imao je biskup i pri ovoj slici mnogo teškoća oko honorara. Pristajući biskup konačno na cijenu od 1000 škuda (pismo Račkomu 13 IV 1886) piše: »Ti ljudi su gramzljivi za novcem, a meni u današnjih okolnostih valja se čuvati, da sramotno ne izdadem i sustanem«. Ludovik Seitz izveo je za biskupa sliku »Bogorodica kao kraljica andeoska« (drvo, visoka 1.11, široka 0.65 m, signirana: *Ludovicus Seitz Romae*

Pinxit A. D. 1869), danas u Strossmayerovoj Galeriji pod brojem 151 (285). Arhitektonsko je zaleđe ovoj kompoziciji neka renesansna loggia, čiju sredinu tvori baldahin sa školjkom, dok je lijevo i desno po jedan stub sa ornamentiranom prednjom stranom. Stubovi drže arhitrav, na kojemu iznad njih stoji po jedan kandelabar, o kojemu su pričvršćeni vijenci od plodova. Kroz otvore pruža se vidik na sredovječan njemački grad sa gradskim vratima, kulama i crkvama, ispod grada teče rijeka. Pod baldahinom sjedi na ovisoku pijedestalu Bogorodica sa malim Isusom u krilu. Ispod prijestola lijevo i desno po jedan anđeo prebirajući lutnju i svirajući violinu. Sprijeda između anđela venecijanska staklena čaša sa kitom ruža i ljiljana, a po tlu razasute ruže.

U svome već spomenutom pismu kanoniku Račkom 10 V 1900 piše Ludovik Seitz, da je poslije svog prvog razvojnog perioda (u kojem je za nj presudan bio studij djela Fra Angelica i Albrechta Dürera), osjetivši potrebu »aus der Natur direkt die Eingeschaften der alten Kunst zu entnehmen«, počeo tragati za jednim drugim pravcem u svojim studijama, koji bi bio zgodan za tu svrhu. Bilo mu je, kaže, veoma teško da spozna prirodu u duhu starih majstora, a da pri tome ne zapanje u naturalizam. Upravo u ovo vrijeme (u svojoj dvadesetipetoj godini) naslikao je »Bogorodicu kao kraljicu andeosku«, koju su naročito visoko cijenili majstori Overbeck, Makart, Hébert i Pradilla.

I doista se u toj slici jasno razabiraju umjetnikove težnje oko kompromisa između ugledanja u stare majstore i povoda za njima u jednu ruku, a u drugu oko studija po prirodi samoj. Čitava kompozicija stoji pod očiglednim utjecajem djela Carla Crivellija i njegovog raskošnog i pretrpanog stila. Ima čak i izravnih pozajmica. Ona staklena čaša sa kitom cvijeća i razbacane ruže uzete su sa Crivellijeve slike »Madonna della Candeletta« (u milanskoj Breri). Pored Crivellija poslužio se Seitz i slikama Giovannina Bellinija. Anđeli svirači izrađeni su (dado što znatno uslađeni i raskošnije prerušeni) po uzoru onih na Bellinijevoj oltarnoj slici iz crkve S. Giobbe (danas u mletačkoj Akademiji) i majstorovih slika u mletačkim crkvama Z. Zaccaria i S. Maria Gloriosa dei Frari. Prerafaelski je tip Bogorodice bjelodan. Svi su likovi, međutim, na toj slici brižno i savjesno studirani po živim modelima. Naročito su savjesno proučeni i dani nabori na raskošnim haljinama kao što uopće čitava tvarna čest slike. Ali, uza svu ovu savjesnost

u pojedinačnim sitnim detaljima izišla je čitava koncepcija namještena i usiljena. Nema ovdje one istaknute mirne i usrdne provodne melodije, koja nam je toliko draga na slikama Seitzova uzora Bellinija, nema pravog sklada u jedinstvu mnogolikosti. Crtež je korektan i čist, ali tvrd. Taj dojam tvrdoće uvećava još i kolorizam slike, koji nije izjednačen u jednom osnovnom akordu, već se rasprštava u mnoštvo šara, samih o sebi, istina, lijepih i privlačljivih (izuzevši nesimpatični modri plašt Bogorodičin — glavni kolori-

stički akcenat). Naročito su lijepe partije: haljine lijevog plavokosog anđela (žuti haljetak sa tamnocrvenim utkanim ornamentima, fino usklađen sa sivkastobijelom košuljom) i desnog anđela (žučkastobijela košulja, jasnomodra haljina sa žutim cvijećem i rubovima). Vješto i ukusno su naslikane: staklena čaša sa kitom cvijeća i nasumce po tlu rasute bijele i crvene ruže. Čitava slika kazuje već uglavnom onaj preciozni i kičeni stil umjetnikovih kasnijih fresaka u papinskoj kapeli katedrale u Lorettu.

G E B H A R D F L A T Z

Gebhard Flatz rođen je 11 VII 1800 u Wolfurtu kraj Bregenza, a umro 19 V 1881 u Bregenzu. Studirao je u bečkoj akademiji, gdje su mu učitelji bili Slovenac France Kavčič (Caucig) i Anton Petter. Poslije kraćeg boravka u Münchenu i Innsbrucku pošao je 1833 u Rim. Petogodišnji prvi boravak rimski bio je presudan za njegov dalji razvoj, jer se ovdje u tijesnom saobraćaju sa Overbeckom posvema priklonio pravcu nazarenskom. 1840 polazi ponovo u Rim, gdje ostaje do 1870. Posljednje godine svoga života proveo je u Bregenzu. U svoje je vrijeme bio u katoličkim krugovima visoko cijenjen, gotovo toliko kao i sam Overbeck. Dok je isprva slikao prizore iz profane historije i dobre portrete, priklonio se kasnije (iza kako ga se u Rimu preteško kosnula tragična smrt njegove mlade žene i nekakog sinčića) isključivo slikarstvu crkvenom. Njegove religiozne slike prožima duboka i usrdna pobožnost. Pa iako su one, možebiti, gdje i umiljatije i toplije od Overbeckovih, ipak izbija iz njih naročito nazarensko shvaćanje, koje je u stvari studeno i triježno.

Strossmayer je Gebharda Flatza, kako vidjesmo, visoko cijenio kao svog pouzdanika u pitanju Overbeckovih kartona za đakovačku katedralu. Upoznao ga je lično u Rimu za svoga ondašnjeg boravka u februaru 1867, naručivši tom zgodom kod njega sliku »Sv. Mandaljene« (danas u posjedu barunice A. Adrowski-Unukić u Zagrebu). U svom pismu Voršaku 18 IX 1867 ističe Flatz, da mu je biskup izrijezom kazao, neka se sa slikom ne žuri, nego neka je izvodi »con amore«. Sliku je Flatz dogotovio o početku naredne godine (pismo biskupu 21 I 1868). Potvrđujući biskup prijem slike piše Flatzu (10 III 1868): »Slika je pravo majstorsko djelo, a divi

joj se svatko, tko je ovdje vidi. Takove su slike živ dokaz, da će uz pomoć Božju biti moguće među nama obnoviti klasično doba umjetnosti 16 stoljeća. Zahvaljujem Vam ponovo. Moja mi sestra piše, da je od radosti plakala, kad je ugledala sliku. Ovim Vas povodom molim, da izradite za moju galeriju biblijsku sliku otprilike istih dimenzija i iste cijene.« U svom odgovoru od 30 IV 1868 piše Flatz, da su biskupove riječi, toliko dobrostive i usrdne, prava utjeha i nov poticaj, koji je čovjeku potreban pri kraju života. U pitanju druge slike, koju biskup želi imati, javlja, da je prije nekoliko godina izveo za grofa Ponijatovskog u Kijevu sliku, na kojoj je prikazao, kako se Spasitelj nakon svoga uskrsnuća pojavio najprije svojoj majci, dok ga tri Marije traže u grobu, od kojega se udaljuju apostoli Petar i Ivan. Kako je ova njegova slika naišla na veliko odobravanje, odlučio je on već onda, da taj veoma rijetko prikazani prizor naslika ponovo u manjem formatu, nadajući se, da će ga drugi put izvesti još bolje. Oris slike je na platnu već odavno gotov, tako te bi mogao odmah početi sa slikanjem. Predmet ove slike veoma je bliz biskupovu srcu (pismo Flatzu 6 XII 1868): »Vaše je shvaćanje umjetnosti ispravno, a Vaše su slike prava majstorska djela. Vaša će slika biti ures moje zbirke i pravi uzor mladeži, koja će se danas sutra prikazati ovoj grani djelatnosti.« Ova se druga Flatzova za biskupa izvedena slika »Isus se ukazuje svojoj majci« (platno, visina 1.51, širina 1.00 m) nalazi danas u Strossmayerovoj Galeriji pod brojem 155 (311). Flatz je ispravno istaknuo, da je taj prizor veoma rijetko prikazan. Od renesansnih umjetnika slikali su ga Filippino Lippi (slika u Staroj Pinakoteci u Münchenu, nekoć u samostanu S. Francesco

G. FLATZ

ISUS SE UKAZUJE MAJCI

del Palco kraj Prata), Tizian (Medole, crkva S. Maria), a kasnije Guido Reni, Annibale Carracci i Francesco Albani. Prizor se na slici Flatz-ovoj događa na Uskrs ujutro. U odaži Bogorodičinoj, iz koje se pruža pogled kroz dva otvora na dalek pejzaž, ukazao se iza uskrснуća Krist svojoj majci, koja je (u istom stavu kao kod Tiziana) kleknula pred njim pružajući ruke prema njemu. Krist se (sa zastavom pobjede, znamenjem uskrснуća, naslonjenom na desno rame) sagnuo raširivši ruke pred majkom. Lijevo na ovisoku podiju stol sa otvorenom knjigom. Kroz lijevi otvor vidi se u pejzažu Kristov u pećini izduben grob a pred njim tri Marije, koje uzalud traže Krista. Nešto podalje desno odlaze apostoli Petar i Ivan. U daljini lijevo grad i brdo Golgota. Kroz desni otvor vidi se brdovit pejzaž za gorom u ozadini. Glavni likovi Krista i Bogorodice ne odvajaju se ni po čemu od ustaljene prosječne tipike nazarenske, dajbudi što je glava Kristova još i više

nego inače ugađena i idealizovana. Kolorizam je konvencionalan i veoma malo simpatičan. Jedino se još u prigušenom pejzažu javlja po koja umiljatija crta.

»Sv. Mandaljena« kopija je Flatzove slike, koja se danas nalazi u spremištu bečke Državne Galerije (vidi njezinu reprodukciju u knjizi H. Detzela »Christliche Ikonographie«, Freiburg i. B., 1896, sv. II, str. 516). Čudno je, što nazarenac Flatz prikazuje na svojoj slici Mandaljenu grješnicu, koja u spilji ispaštava svoje grijeh, dakle upravo motiv toliko značajan po slikarstvo barokno, koje su nazarenci tako žučljivo osuđivali. Ne prikazuje, dašto, Flatz Mandaljenu nagu, u svoj zavodljivoj njezinoj ljepoti, već je zaodijeva pokajničkom haljinom i daje joj blijedu, ispaćenu i iscrpenu fizionomiju. U stavu i smještaju lika koristio se on slikom Francesca Furinija u bečkoj Državnoj Galeriji, djelom, koje je prožeto svim senzualnim rafinmanom baroknim.

E. STEINLE

SV. ILIJA

EDWARD STEINLE

Edward Steinle rodio se 2 VII 1810 u Beču, a umro je 18 IX 1886 u Frankfurtu na Majni. Rođen je one iste godine, kad su Overbeck, Pforr, Vogel i Hottinger u znak protesta ostavili bečku akademiju i pošli u Rim. Prvi su njegovi učitelji bili V. G. Kininger, crtač i bakrorezac, i J. P. Krafft, učenik Fügerov, Davidov i Gérardov, autor poznate slike »Nikole Zrinskog pod Sigetom«. Kad se Kupelwieser, prožet idealima nazarenskim, vratio iz Italije u Beč, dojmilo se njegovo pripovijedanje snažno mladog Steinlea, koji odmah kopira Kupelwieserove crteže po freskama Fra Angelica, i odlazi 1828 i sam u Rim, gdje je toliko omilio Overbecku, te ga je poveo sa sobom u Assisi, da ondje u kapeli sv. Portiunkule slika arhitektonski okvir uokolo njegove freske »Čuda ruža«. U Rimu je Steinle izveo kartone za freske u crkvi Santissima Trinità de' Monti. Mnogo je drugovao i sa Corneliusom, čije ga je »idejno slikarstvo« privlačilo. Vrativši se poslije tri godine u Beč, nije uza sve nastojanje mogao naći stalna zvanja, koje je očekivao. Može biti i tomu bila kriva i njegova čud (sam je prizna-

vao: »neiskazano trpim zbog svoje nesrećne osjetljivosti«). Tako se odlučio da pode 1837 u Njemačku, gdje je djelovao sve do svoje smrti. Prvo su njegovo veće djelo bile freske u dvoru Rheinecku. U svoje najzrelije doba (1846—1860) izveo je, među ostalim, kartone za freske u crkvi sv. Egidija u Münsteru i za apsidno kube u crkvi sv. Marije od Kapitola u Kölnu. U kasnije vrijeme nastali su kartoni za dvorsku kapelu u Heubachu, korsku apsidu katedrale u Strassburgu i stolnu crkvu u Frankfurtu na Majni. Iako Steinlea često nazivaju posljednjim pretstavnikom nazarenskim, ipak treba istaknuti, da je on bio umjetnik druge, mlade generacije nazarenskih slikara, koji je u svom djelu proširio prvotni dosta ograničeni krug nazarenskog naziranja i zahvatio u plodnije i bogatije područje jedne umjetnosti, koja je bila bliža širokim pučkim slojevima. Po svom biću bio je Steinle više lirik, pa mu zbog toga srećnije uspijevaju djela sitnija i jednostavnija. Za velike idealne i monumentalne freske nedostajalo mu je krepke stvaralačke snage, koja je potrebna, da se postigne savršen

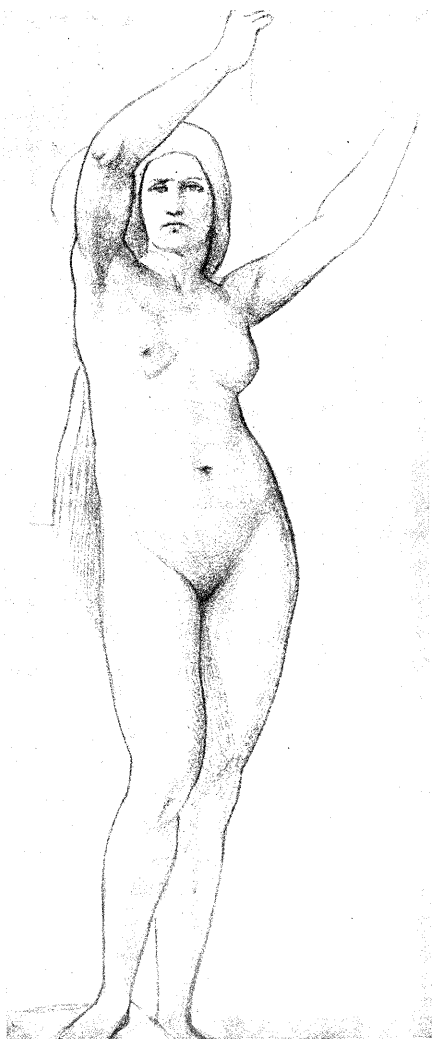
E. STEINLE

MADONA

sklad među velikim cikličnim prikazima na stijenama i veličajnosti sredovječnih crkvenih prostora. Nedostatak toga velikog monumentalnog stilskog osjećaja naknađuje on obilno u drugoj oblasti. U stvari nije on ni bio u strogom smislu riječi nazarenac, već više romantik kao i Schwind. Tako se najsimpatičnije crte njegove umjetnosti ogledaju u ilustracijama priča, pjesama i legenda, u bogatoj oblasti romantično-religioznih fantazija.

U isto vrijeme, kad se arhitekt Roesner bio po nalogu biskupovu obratio Overbecku, u septembru 1866, piše on i svom prijatelju Steinleu, javljajući mu, da biskup želi od njega imati jednu sliku religioznog sadržaja. Obavještavajući ga o svojim radovima pri đakovačkoj katedrali saopćuje mu i osnovu slikovnog ukrašavanja njezinog freskama i oltarnim slikama. Biskup, štaviše, namjerava, da putujući do godine u Pariz, posjeti Steinlea u Frankfurtu na Majni, kamo će doći i sam Roesner da mu pokazuje nacрте katedrale, jer je uvjeren, da se biskup ne će zadovoljiti samo jednom slikom Steinleovom. Na osnovu ovoga pisma Roesnerova obraća se sam Steinle 15 IX 1866 pismom biskupu javljajući mu, da upravo dogotavlja sliku »Sv. Ilije na ognjenim kolima«. Ako biskupu ova slika ne bi odgovarala, nuđa mu

sliku »Madone«, koje bi izvođenje trajalo još godinu dana. Biskup (pismo Steinleu od 23 XI 1866) prihvaća »Sv. Iliju«, jer je on zaštitnik đakovačke biskupije i jer ga narod naročito poštuje, a da njemu samomu još nije uspjelo otkriti pravi historijski razlog za to. Po vremenu bit će mu i jedna Steinleova »Madona« dobro došla. Kad dođe u Frankfurt, porazgovorit će se s njime opširno i o slikovnom ukrašavanju katedrale. 14 I 1867 javlja Steinle biskupu, da šalje sliku »Sv. Ilije« u Đakovo. »Ne usudujem se reći«, piše Steinle, »da je tek naročito konzervativni element istočnjački razlogom, da se u grčkoj crkvi patrijari i proroci poštuju više negoli u latinskoj. Ako je sv. Ilija, onaj prorok, koji stoji u naročitoj vezi sa Bogorodicom, koju je po mišljenju crkvenih otaca ugledao u oblaku, što se diže put neba, zaštitnik i Vaše biskupije, koja je — ako se ne varam — potpadala srijemskoj, onda se čini istočno podrijetlo očigledno. Iako se ne mogu naći pouzdani historijski dokazi, ipak je sigurno, da se u onim krajevima kršćanstvo raširilo sa Istoka.« Biskupov odgovor Steinleu od 19 II 1867 nije sačuvan, već samo Steinleovo naredno pismo biskupu od 31 III 1867. Pismo Steinleovo od 25 V 1867 tiče se jedne aukcije u Kölnu, pri kojoj je biskup namjeravao kupiti neke slike. Putu-

E. STEINLE STUDIJA ZA VERONIKU

jući biskup u maju 1867 u Pariz, posjetio je Steinlea u Frankfurtu na Majni. O toj posjeti sačuvao se samo spomen u pismu Steinleovu upravljenom njegovu prijatelju barunu A. Brenneru 17 VII 1867 («Strossmayer bio je kod mene i rekao, da smatra umjetnost odgojnim sredstvom za svoj dobri i pobožni narod»). 16 VII 1867 javlja Steinle, da je dogotovio »Madonu«, koju će uskoro, kad se sasvim posuši, poslati. Šaljući Steinle 1 IX 1867 tu sliku priznaje, da ona nije »strogo crkvena slika«, ali

će, misli, zapremiti dostojno mjesto u biskupovoj odaji. Potvrđujući biskup 28 IX 1867 prijem slike piše, da je prekrasna i da je naišla na općeno priznanje. »Bog blagoslovi ruku, koja stvara tako lijepo i izvrsno.« U aprilu 1869 sašao se Steinle sa biskupom u Rimu, gdje ga je posjetio sa Flatzom (pismo Steinleovo ženi od 13 IV 1869). Iz korespondencije Rački-Strossmayer (I, strana 262—275) razabiramo, da je biskup i potkraj 1873 i o početku 1874 dopisivao sa Steinleom u stvari navodne Michelangelove »Pietà« iz posjeda njemačkog konzula baruna Lichtenberga u Dubrovniku, koja se u taj čas nalazila u Steinleovu atelieru u Frankfurtu. U pismu Račkomu 12 XII 1873 kaže biskup za Steinlea, da mu se on »čini najprvim, poslije Overbecka, religioznim slikarom naše dobi«. Pisma, koja su u toj stvari izmijenili biskup i Steinle, nisu sačuvana.

Prva slika, koju je biskup 1866 nabavio, bila je »Sv. Ilija na ognjenim kolima« (drvo, visoka 0.51, široka 0.76 cm, signirana: 18 ES 66), danas u Strossmayerovoj Galeriji br. 147 (281). Prikazan je gromovnik sv. Ilija, kako se u ognjenim kolima plamenih točkova, koja vuku četiri ognjena konja, uzdiže put neba. U lijevom donjem uglu prorok Elizej. Sa Ilijinih pleći spao je simbolički njegov plašt (koji, po riječima svetog pisma, ostaje u Elizeja, da u njega budu dva dijela duha Ilijinog). U desnom donjem uglu u dubini pejzaž sa rijekom Jordanom. Na ognjenim kolima prikazan je u obliku ornamenta prizor, kako Krist predaje sv. Petru svoj plašt kao simboličko znamenje svoje moći. Slika ne kazuje ni u kompozicijskom ni u kolorističkom pogledu naročitih značajaka. »Kunsthalle« u Hamburgu čuva u svom grafičkom odjeljenju prvi nacrt za ovu sliku, nabavljen iz umjetnikove zaostavštine.

»Bogorodica sa malim Isusom« (platno, visoka 0.86, široka 1.28 cm, signirana 18 ES 67) u Strossmayerovoj Galeriji br. 149 (295) prikazuje Bogorodicu sa malim Isusom sjedeći u polju među travčicama i cvjetnim biljkama (Steinle je tu sliku sam nazivao »Madonna im Gras«). U ozadini dalek pejzaž sa sredovječnim gradom na brežuljku i dolinom, kroz koju se vije rijeka. (Pejzaž prikazuje t. zv. »Fischhorn« kraj Brucka na Muri u Štajerskoj.) U svojim pismima biskupu od 16 VII i 1 IX 1867 uvjeren je Steinle, da će se slika biskupu svidjeti. Nastojao je slici dati dojam sunčanog danjeg svijetla. »U stvari to i nije strogo crkvena slika, ali hoće, da nas potsjeti na onu naj-

čistiju i najvišu majčinsku ljubav, koja nam je donijela spasenje. Priklonio sam njezinu izvođenju sav mar i svu pažnju u sjećanju na njezina vlasnika, koji mi je postao tako drag.« Ali je Steinle (valjda bez znanja biskupova) izradio još jedan primjerak te svoje slike u akvarelu za kneginju Sofiju Löwenstein (koji se danas nalazi u dvorcu Kleinheubach). Steinle je od religioznih slika tražio »radosnu ozbiljnost«. Zacijelo se ona razabira i na ovoj njegovoj slici, simpatičnoj naročito po tome, što se on ovdje odvojio od tradicionalne ukručene sheme i postavio majku i dijete, kao u kakovoj priči, u prirodu, stvorivši tako neke vrste genre-prizor, iz kojega pored umjetnikove, iako nešto studene i otmjene osjećajnosti i dekorativne sigurnosti, izbija i savjestan studij mikrokozma, koji nas potsjeća na čuvene akvarele Dürrerove. Stilizirana linearnost, značajna po ilustratora Steinlea, javlja se i ovdje u velikom gotovo silhuetnom orisu grupe, koja ispunja gotovo trećinu slikovne plohe.

Treća je i posljednja slika, koju je biskup nabavio, »Sv. Veronika« (platno, visoka 0.97, široka 0.52 cm, signirana 18 E S 75) u Strossmayerovoj Galeriji br. 148 (286). Javlja jući Steinle biskupu 9 VI 1875, da je sliku odaslao u Đakovo, nada se, da će se ona unatoč svom »možebiti neobičnom shvaćanju« biskupu dopasti. »Svetica htjela bi, kako je mi sebi predočujemo u našim danima, da znamenje, koje joj je dano za njezinu milosrdnu ljubav pokaže čitavom svijetu. Uza svu svoju srčanost potresena je od svog doživljaja pa bi sad htjela znamenjem na marami potresti čitav svijet — to su otprilike bile moje misli vodilje.« Što je polučio a što nije, morat će biskupu slika sama reći, a on živo želi, da ga ona u tom smislu ne iznevjeri. Kompozicijom sv. Veronike bavio se Steinle već odavno prije. Godine 1852 nastao je jedan crtež, koji odgovara posvema zagrebačkoj slici. Bio je od 1908 u zbirci Peltzer u Kölnu, koja je u maju 1914 došla na aukciju tvrtke H. G. Gutekunst u Stuttgartu (vidi reprodukciju crteža u »Internationale Sammler-Zeitung«, 1914, strana 126). Osim toga ima i crtež akta za lik Veroničin (kreda, 44:20 cm) reproduciran u knjizi B. Grimschitz »Die österreichische Zeichnung im 19. Jahrhundert«, slika 63. Grimschitz navodi, da se crtež nalazi u bečkoj »Albertinini«, ali ga ja tamo nisam našao. Zacijelo je ova studija ženskog akta morala nastati prije pomenutoga crteža iz zbirke Peltzer. Zanimljivo je promatrati, kako se

E. STEINLE

SV. VERONIKA

u Steinlea razvijala realizacija ovoga motiva u vrijeme od dvadeset i pet godina. Prva zamisao, akt, kazuje u krepkim, izvrsno modeliranim oblicima Steinleov rani »plemeniti plastični realizam«, koji se bitno odvaja od naziranja nazarenskog, nesklonog studiju po živom modelu, naročito ženskom. Ali, u skladu sa zahtjevom Schellingovim (kojega je rasprava »Verhältnis der Kunst zur Natur« bila još uvijek vodič umjetnicima ovoga kruga), da se umjetnik mora što više udaljiti od »stvora« (objekta), kako bi se mogao »uzvisiti do stvaralačke snage i obuhvatiti je svojim duhom«, udaljuje se i Steinle u daljem radu od primarne čutilne zamjedbe i nastoji, da »ideju« (izraženu u pismu biskupu Strossmayeru 9 VI 1875) prestavi u »općenu i apsolutnu materiju« svoga djela.

L. KUPELWIESER

BOGORODICA SA SVECIMA

LEOPOLD KUPELWIESER

Leopold Kupelwieser rođen je 15 IX 1796 u Piestringu u Donjoj Austriji, a umro 17 XI 1862 u Beču. Učio je od 1809 u bečkoj akademiji, gdje mu je učitelj bio Rückert. Pored cehovskih znamenja, što ih je izrađivao za imućne bečke trgovce i obrtnike, bila su njegova prva samostalna djela crtani portreti, idealizirani u romantičnom duhu, onih mladih bečkih umjetnika i pjesnika, koji su se okupljali oko Franza Schuberta, i ilustracije za Homerovu Ilijadu u klasiističko-linearnom stilu slika na grčkim vazama. Bilo je odlučno po Kupelwiesera, da ga je umni i otmjeni ruski plemić Aleksije Berezin poveo 1823 sa sobom u Italiju sa zadaćom, da crta za djelo, što ga je o svom putovanju namjeravao

izdati, talijanske pejzaže, ruševine i pučke kostime. Ovo se putovanje, međutim, naglo prekinulo na Siciliji, gdje je Berezin umro u Girgentiju u jesen 1824. Kupelwieser se poslije ovog tragičnog događaja opet vratio u Rim, gdje je ušao u veze sa Overbeckovim krugom, ali je značajno, da se nije nigda mogao sasvim priljubiti trijeznom smjeru nazarenskom, od kojega se odvajao već po svojoj čudi i po svom naziranju, koji su ga odvrćali od pretjerano tvrdih, gotovo asketskih oblika, a upućivali na to, da ljudski lik oduhovi i oplemeni toliko, da bude živim odrazom duševnog doživljavanja. Nije, zacijelo, bio samo slučaj, da je on još kao dak bečke akademije izveo izvrsnu kopiju senzualne Correggiov

L. KUPELWIESER

STUDIJA

slike »Jupiter i Io«. Bila je time, reći bi, već utvrđena polazna tačka, od koje se, kasnije, u formalnom pogledu odvijao njegov razvoj. Staviše, iako je on u Rimu sa dubokim poštanjem kopirao umiljate i nevine freske Fra Angelica, crta on u isto vrijeme i lijepe klasicističke ženske aktove po živu modelu. Vrativši se u Beč postaje 1831 korektorom a kasnije i profesorom majstorskog odjeljenja za historijsko slikarstvo u bečkoj akademiji, slika ciklus prizora iz Klopstockova religioznog epa »Der Messias«, 1833 veliku oltarnu sliku u Klosterneuburgu, 1837 freske u bečkoj crkvi Dominikanaca, 1844 freske u crkvi sv. Ivana u Prateru, 1854—1860 freske u transeptu i kubetu crkve u Altlerchenfeldu (u kojoj je već prije bio izveo po kartonima Führichovim »Pad anđela« i »Posljednji sud«) i mnogobrojne pojedinačne religiozne slike.

Strossmayer je Kupelwiesera i njegova djela poznavao zacijelo još iz vremena svog bečkog boravka. Jedino sačuvano pismo Kupelwieserovo biskupu od 2 II 1857 posvjedočava, da su veze njegove s njim morale biti dosta česte. Naime, Kupelwieser je u ovo vrijeme biskupov posrednik u pitanjima restauriranja njegovih starih slika.

Tako se u pomenutom pismu navode kao restauratori Krepp i Wohlnunk, a od starih slika bi-skupovih jedna »Madona« Sassoferratova, a izri-jekom se spominje nabavka jedne religiozne slike u mladosti preminulog slikara Libertha. Od samog Kupelwiesera kupio je biskup dvije slike, »Poklonstvo mudraca« i »Bogorodica sa malim Isusom i svecima«, danas u Strossmayerovoj Galeriji pod brojevima 150 (288) i 153 (287). Prvu je sliku biskup kupio 1858, a iste godine naručio i drugu, kako se to razabira iz zapisa u umjetni-kovu dnevniku.

»Bogorodica sa malim Isusom i svecima« (plat-no, visoka 1.44, široka 1.46 m) prikazuje Bogo-rodicu sjedeći sa malim Isusom u krilu ispod bal-dahina na romanički križni svod, koji počiva na četirma vitkim kolumnama sa romaničkim kapi-telima, a otvara se postrance na lukove. Iza Bo-gorodice prebačena je na vijenac sastavljen od plodova raskošna zavjesa. Sa širokog donjeg po-desta vode do prijestolja dvije stepenice. Po-strance su poredani likovi. Desno njih sedam u donjem sv. Ivan Evanđelista sjedeći na rubu podesta sa knjigom na lijevom koljenu, kaležom ispred sebe i orlom, svojim simbolom.

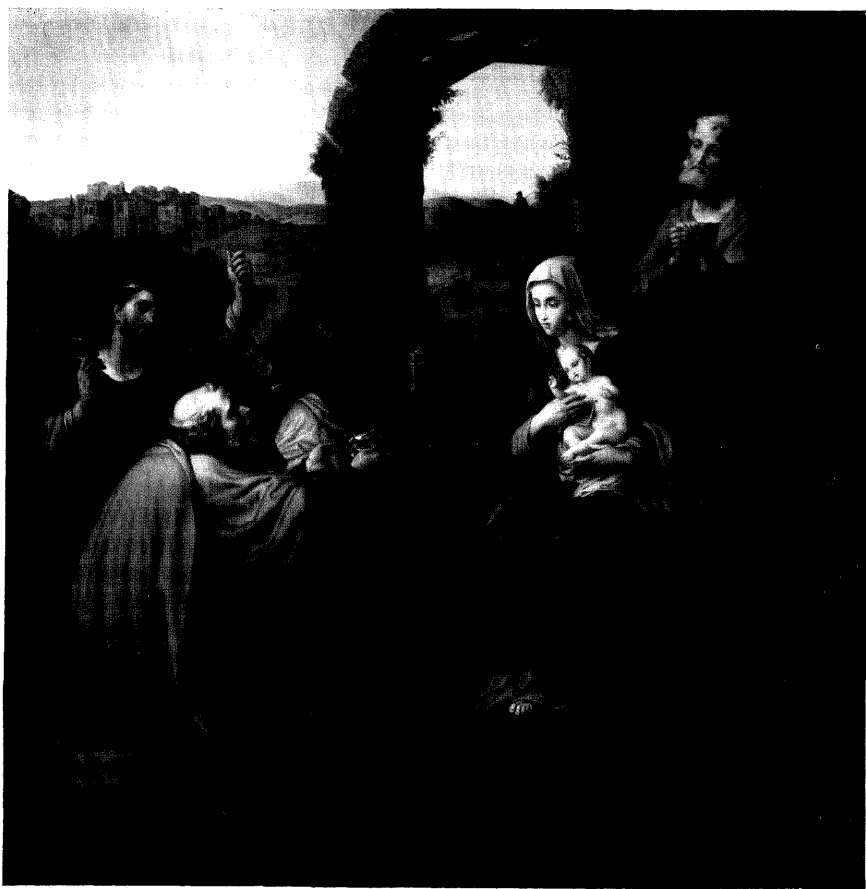
L. KUPELWIESER

STUDIJA

Kraj njega starački lik proroka Izaije držeći u desnoj ruci svitak hartije, na kojem piše: *Ecce virgo concipiet et pariet filium...* Uz njega desno valjada sv. Ana stojeći. U gornjem nizu do Bogorodice sv. Josip sa košaricom punom plodova u desnoj a sa ljiljanom u lijevoj ruci. Pored njega može biti sv. Jelisava, a sasvim straga dva staračka svetačka lika. Na lijevoj strani slike četiri lika. Naprijed dolje klečeći sv. Dominik, iza njega stojeći na podestu arkandeo Gabrijel sa ljiljanom, iza sv. Dominika neki prorok pišući u knjigu, a straga sv. Ivan Krstitelj sa štapom u desnoj ruci a pružajući lijevu ruku prema Bogorodici. Kompozicija, dakle, nije simetrijska u strogom smislu renesansnom, već se povodi za načelima talijanskih majstora 17 stoljeća. Na barok potsjećaju i mnoge dijagonalne smjernice u njoj. Jasno se razabiraju teškoće, s kojima se umjetnik borio (ne samo u ovoj svojoj slici nego i u svim svojim djelima) pri logičnom i neusiljenom smještaju likova u prostor i njihovu prirodnom stavu i rasporedu. Likovi su, nema sumnje, svaki za sebe pojedinačno brižljivo do u detalje proučeni, ali mučno i tegotno svrstani u grupe. Naročito draž kazuju nježni i umiljati li-

kovi mladenački (Bogorodica, sv. Ivan Evanđelist i arkandeo Gabrijel). Lijepi su i značajni krepi likovi proroka Izaije i sv. Ivana Krstitelja. U koloritu javljaju se naročite značajke Kupelwieserova staračkog stila, upotreba šara, koje se prelivaju (*«couleurs changeantes»*) u bogatoj skali nježnih i prigušenih tonova. O brižnoj i savjesnoj pripravi za ovu sliku svjedoče crteži, koji su se sačuvali u ostavštini (danas u posjedu umjetnikova unuka dra Ernesta Kupelwiesera u Beču, koji nam ih je stavio na raspoloženje ljubaznim posredovanjem dra Eberharda Hempela u Grazu): studije za likove sv. Dominika (45.7:30.5 cm na debelom sivom papiru olovkom, svijetla bijelom bojom istaknuta) i arkandela Gabrijela (45.5:30.5 cm, na jednakom papiru olovkom). Obadva su crteža izvedena sigurnom i povodljivom rukom i kazuju naročitu mekoću u žustrom ritmu kretnja i lijepom padu nabora, široku i slikovitu modelaciju.

Druga je slika »Poklonstvo mudraca« (platno, visoka 1.47, široka 1.48 m, signirana *Kupelwieser Wien 1861*) u stvari kopija jedne Kupelwieserove slike u Altlerchenfeldskoj crkvi u Beču. Prizor je prikazan u lijepu pejzažu, koji se stere

L. KUPELWIESER

POKLONSTVO MUDRACA

u ozadini sa blagim zaravancima i gradom na brežuljku lijevo. Desno je romantično namještena natkrivena ruševina na lukove, koje podržavaju debla obrasla pogdjegdje zelenilom. Ispod ove ruševine, u prostoru zasjenjenu, sjedi na sitnu humku, dosta stješnjeno i nezgodno, Bogorodica sa djetetom u svom krilu. Iza nje stoji sv. Josip (izrađen po istom modelu i u istom stavu kao na predašnjoj slici) moleći se sklopljenih ruku. U desnom donjem uglu, u dubokoj sjeni, glave vola i magarca. Na lijevoj strani slike kleče ispred Bogorodice mudraci klanjajući se novorođenom božanskom djetetu i prinoseći svoje darove: zlato, tamjan i plemenitu mast. Iza mudraca njihova pratnja sa devama. Posljednji zaostali članovi te pratnje dolaze desno u ozadini. Zvijezda sa istoka baca svoj kosi trak prema Bo-

gorodici i Isusu. Asimetrijski smještaj grupa i njihovi usiljeni stavovi kazuju se kao i na prvoj slici i ovdje. Kolorit je nešto sočniji i topliji, tonaliteta nešto dublji. I za ovu sliku sačuvalo se u ostavštini umjetnikovo sedam crteža za pojedine likove i njihove haljine.

Obadvije slike potvrđuju Kupelwieserove riječi: »Prava kršćanska umjetnost nije za nas svrha, već sredstvo«, t. j. sredstvo, da se postigne u gledaoca što dublji religiozni osjećaj. Nema sumnje, da se ove dvije slike znatno odalečuju od tvrdog i suhog asketskog naziranja nazarenskog i da naročito lik Bogorodice (koju umjetnik zove »ružičastim proljetnim cvijetom«) provejava neobična usrdnost, neka tiha melodioznost, živ odraz nekomplikiranog i simpatičnog bića umjetnikova.

L I T E R A T U R A

St. Beissel S. J., Der Entwurf von Professor Ludwig Seitz zu der Päpstlichen Kapelle in Loretto, Düsseldorf 1892 — Dr. K. Brodnitz, Nazarener und Romantiker, Berlin 1914 — M. Cepelić, Josip Juraj Strossmayer, Zagreb 1904 — U. Christoffel, Die romantische Zeichnung von Runge bis Schwind, München 1920 — H. Detzel, Christliche Ikonographie, Freiburg i. B. 1894 — C. Gurlitt, Die deutsche Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, Berlin 1899 — R. Hamann, Die deutsche Malerei im 19. Jahrhundert, Leipzig 1914 — C. G. Heise, Overbeck und sein Kreis, München 1928 — E. Hempel, Leopold Kupelwieser als Zeichner, »Die graphischen Kunst« 1927, Wien — L. Hevesi, Oesterreichische Kunst im neunzehnten Jahrhundert, Leipzig 1903 — Dr. H. Hildebrandt, Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts (Handbuch der Kunstwissenschaft Bd. 21), Wildpark-Postdam 1924 — M. Howitt, Friedrich Overbeck. Sein Leben und Schaffen, Freiburg i. B. 1886 — L. Justi, Deutsche Malkunst im neunzehnten Jahrhundert, Berlin 1920 — Katalog akademijske galerije Strossmayerove. 6. izdanje. Priedio dr. P. Knoll, Zagreb 1922 — Korespondencija Raćki-Strossmayer, uredio dr. F. Šišić, knjiga 1—4, Zagreb 1918-1931 — Dr. K. Kunstle, Ikonographie der christlichen Kunst, Freiburg i. B. 1928 — R. P. Lecanuet, Montalembert, Paris 1925 — J. Meier-Graefe, Entwicklungsgeschichte der modernen Kunst, München 1904 — R. Muther, Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert, München 1893 — F. Noack, Deutsches Leben in Rom 1700-1900, Stuttgart 1907 — J. Popp, Ed. von Steinle (Kultur und Katholizismus Bd. 3), Mainz 1906 — A.-F. Rio, De l'art chrétien, Paris 1874 — T. Smićklas, Nacrť života i djela biskupa J. J. Strossmayera, Zagreb 1906 — Dr. H. Smidt, Deutsche Romfahrer von Winkelmann bis Böcklin, Leipzig 1903 — A. M. Steinle, Edward von Steinle. Des Meisters Gesamtwerk in Abbildungen, München 1910 — A. M. Steinle, Edward von Steinles Briefwechsel mit seinen Freunden, Freiburg i. B. 1897 — Stolna crkva u Djakovu, Prag 1900 — J. J. Strossmayer, Prva slika u našoj novoj stolnoj crkvi (Glasnik biskupije djakovaćko-srijemske 1873); Druga slika u našoj novoj stolnoj crkvi (ib. 1874); Putopisne crťice (ib. 1875); Stolna crkva u Djakovu (ib. 1874); Nekoliko rijeći o stolnoj crkvi zagrebaćkoj (Katolićki list 1874); Besjeda prigodom otvorenja Strossmayerove Galerije (Rad 78) — N. Thieme - F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, Leipzig 1907 i dalje — H. Tietze, Wien (Berühmte Kunststatten Bd. 67), Leipzig 1923 — G. Tondini de Quarenghi, Un edificio programma o la cattedrale di Diakovar, Firenze 1884 — V. Valentin, Cornelius, Overbeck, Schnorr... (Dohmes »Kunst und Künstler des 19. Jahrhunderts« Bd. VII), Leipzig 1886 — K. Woermann, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker Bd. 6 (Die Kunst der jüngeren Neuzeit von 1750 bis zur Gegenwart), Leipzig 1922 — K. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserhauses Oesterreich, Wien 1855-1891

K O R E S P O N D E N C I J A

Radnja »Strossmayer i religiozno slikarstvo njemačkih nazarenaca« izrađena je na osnovi do danas neobjavljene korespondencije biskupa Strossmayera sa kanonikom drom Nikolom Voršakom, njegovim povjerenikom u Rimu, i umjetnicima Overbeckom, Flatzom, A. M. i L. Seitzom, Steinleom i Kupelwieserom. Korespondencija biskupova sa Voršakom, po obimu i sadržaju zacijelo najznatnija poslije one sa Račkim, teče kroz šesnaest godina, od 1865 do 1880, t. j. do smrti Voršakove. Imao sam na raspoloženju 80 pisama biskupovih i 192 pisma Voršakova. Korespondencija, međutim, ne teče u neprekinutu slijedu. Naime, od 1870 do 1872 nema pisama Voršakovih, a sačuvana su 54 pisma biskupova. Iz 1874 sačuvano je 31 pismo Voršakovo, a nijedno biskupovo, iz 1875 samo 1 Voršakovo, a 12 biskupovih. Od 1876 — 1880 sačuvano je 55 pisama biskupovih, a nijedno Voršakovo. Dašto, građa, koja je u vezi sa radnjom, sačinjava samo neznatnu čest ove korespondencije, koja se čuva u arhivu Jugoslavenske akademije, pa je ona u radnji objavljena samo u izvodima, dok se sva ostala pisma zbog svoje važnosti donose u ovom dodatku u cijelosti. U istom arhivu čuva se i najveća čest biskupove korespondencije sa gore pomenutim umjetnicima. »Museum für Kunst- und Kulturgeschichte« u Lübecku čuva pisma pod brojevima 1, 2, 5, 8, 11, 13, 15, 20, 22, 24, 25, 26 i 27, Kapucinski samostan u Bregenzu one pod brojevima 30, 32 i 34. Pisma pod brojevima 37, 39, 44, 45 i 47 nalaze se u arhivu Städelova Instituta u Frankfurtu na Majni, a publicirana su u djelu »Edward von Steinle's Briefwechsel mit seinen Freunden«, Freiburg i. B. 1897. Gospoda Hans Arnold Gräbke u Lübecku i P. Gaudencije Koch u Bregenzu stavili su mi ljubazno na raspoloženje pisma, koja se nalaze u njihovim arhivima. Neka im za to bude i ovdje izrečena moja usrdna zahvalnost. Zbog biografskih podataka o ličnostima, koje se u korespondenciji spominju, upućujem na »Korespondenciju Rački - Strossmayer«, uredio dr. F. Šišić, Knjiga I—IV, Zagreb 1928 - 1931. Za osnovu izdanja korespondencije uzeta je današnja njemačka književna ortografija. Nepromijenjeno u njegovoj izvornoj drastičnoj ortografiji ostavio sam jedino pismo Aleksandra Maksimilijana Seitza pod brojem 36, upravljeno biskupu Strossmayeru iz Rima 19 maja 1874, jer ono samo u takovu obliku iskršava temperamntnu ličnost umjetnikovu.

I. JOHANN FRIEDRICH OVERBECK

1. ROESNER OVERBECKU

Hochverehrter teurer Freund!

Als ich in Rosenheim die Freude hatte Dich zu sehen, erzählte ich Dir, dass ich in Slavonien einen Kirchenbau (eine bischöfliche Kathedrale) beginnen werde. Ich befinde mich in diesem Augenblicke in Djakovo in Slavonien und habe von S. E. dem hochwürdigsten Bischof Strossmayer die Abschrift eines Briefes erhalten, welchen Du am 22. Februar 1862 in italienischer Sprache an die Nobil' Donna Signora Contessa Terray nata Demaistre (Piazza del Gesù) schriebst. In diesem Briefe sprachst Du Dich in höchst günstiger Weise über den grossen künstlerischen Wert der Privatgalerie dieser Dame aus. Der Abschrift Deines Briefes folgten die Abschriften der Briefe von Prof. Minardi an den Advokaten Gamberini und von Luigi Cochetti an den Rmo D. Raffaele Bertinelli, emeritierten Vizerektor der Universität in Rom. Beide Briefe enthielten die Beurteilung dieser Privatgalerie vom künstlerischen Standpunkte und beide Schriftsteller stimmten Deinem Urteile vollkommen bei. S. E. lässt Dir Seinen freundlichsten Gruss melden und Dich höflichst ersuchen, Ihm mitzuteilen, um was es sich hier eigentlich handelt. S.

E. kauft mit grosser Vorliebe ausgezeichnete alte und neue Bilder biblischen Inhaltes, nicht sowohl darum, um seine Residenz zu schmücken, sondern, um seinerzeit alle seine erworbenen Kunstschatze der in Agram sich bildenden südslavischen Kunstakademie zu widmen, damit dieses südslavische Kunstinstitut die kunstbegabte Jugend dieser Landschaften aufmuntere und jene geistige Nahrung im Lande biete, welche schon notwendig wird, bevor man das Ausland bereist. S. E. wünscht sehr dringend vornehmlich von Dir zu erfahren, ob die Bildergalerie der Contessa Terray, welche sich in den Händen des Kanonikus Bertinelli befindet, so wie sie besteht, geeignet ist, bei der kunstbegabten Jugend das geistige Streben für christliche Kunst zu wecken und in die rechte Bahn zu leiten, und um welchen nicht zu exagerierten Betrag man ein Kaufanbot für die ganze Sammlung stellen könnte. Ferner bitte ich Dich, S. E. zu sagen, ob Du ein fertiges Bild von Deiner Meisterhand besitzt und es S. E. käuflich überlassen kannst, oder ob Du vorziehst, ein neues Bild von beliebiger Grösse und beliebiger Wahl des biblischen Inhaltes für S. Exzellenz zu malen, denn bei der überaus erfreulichen Intention, alle die erworbenen Bilder der künstlerisch be-

gabten Jugend zum vorbildlichen Studium zu widmen und durch wachsende künstlerische Bildung auf die süd-slawischen Völkerschaften überhaupt veredelnd und bildend einzuwirken, ist es S. E. von höchster Wichtigkeit, ein Werk von Dir zu besitzen. Endlich muss ich Dir Nachricht geben, dass S. E. gesonnen ist, im heurigen Herbst nach Rom zu kommen. Er hat in erster Linie die Absicht, sich mit Dir über die malerische Ausstattung des innern Kirchenraumes zu besprechen und wird zu diesem Behufe die Photographien meines Bauplanes mitbringen. Die Kathedrale wird den heiligen Namen St. Peter führen und als Grundgedanken wünscht S. E. die bildliche Darstellung aller jener wichtigen Momente, welche von St. Peter selbst angefangen jene wohlthätigen päpstlichen Erlässe im Gedächtnisse erhalten sollen, die zur Christianisierung und Kultur der süd-slawischen Völkerschaften geführt haben. Eine durchgreifend religiös künstlerische Ausstattung will S. E. um so mehr durch Maler- und Bildnerkunstwerke hergestellt haben, als die Katholiken der süd-slawischen Völkerschaften mitten unter zahlreichen Bewohnern islamischen und schismatischen Bekenntnisses leben. Ich bitte Dich sehr dringend auf demselben Wege, auf welchem Du dieses Schreiben erhältst, ehemöglichst eine Rückantwort unter der Adresse: An S. E. den hochwürdigsten Bischof von Slavonien, Syrmien und Bosnien J. G. Strossmayer in Djakovo gelangen zu lassen und Deine überaus schwerwiegenden Ratschläge S. E. persönlich in Rom zu geben. Ich bitte Dich, diese Angelegenheit als eine Dir zugedachte Mission zu betrachten. Mit dem herzlichsten Grusse an Dich und Deine werthen Angehörigen in innigster Freundschaft
Djakovo, 21. August 1866

Karl Roesner

2. STROSSMAYER OVERBECKU

Euer Hochwohlgeboren!

Ihr sehr werther Brief, den mir Herr Roesner mittheilte, hat mich mit ungewöhnlicher Freude erfüllt. Ich danke Ihnen sehr für Ihre ausgezeichnete Güte und Bereitwilligkeit, mich in meinen Absichten zu unterstützen. Dem Genius unserer Nation entsprächen sehr Kunstmonumente. Ich will ihm, falls ich lebe, mit Gottes Hilfe in der neuen Kathedrale etwas bieten, was des verehrungswürdigen Gegenstandes unserer h. Religion würdig und seinen Bedürfnissen entsprechend ist. Ich werde es mir zur Ehre rechnen, wenn ich das nächstmal nach Rom komme, Ihre werthe Bekanntschaft zu machen und Ihre erleuchtete Ansicht über meine Entschlüsse zu vernehmen. Auch habe ich die Absicht, allmählich eine kleine Sammlung von klassischen alten und neuen Bildern zu veranstalten. So lange ich lebe, diene sie mir zum Vergnügen und zur geistigen Erholung. Nach meinem Tode sind sie ein Eigentum meiner Nation, damit unsere heimische Jugend auch auf diesem so wichtigen Kulturgebiete Vorbilder besitze, um sie nachzuahmen. Ich besitze bereits eine kleine Sammlung. Aus dem Briefe des Herrn Roesner werden Sie bereits entnommen haben, dass ich, gerade durch splendides Zeugnis zumeist bewogen, nicht ungeneigt wäre, die Sammlung des, wie man mir sagt, Domherrn Bertinelli zu akquirieren. Wie Sie wissen, ist in dieser Beziehung in zweifacher Rücksicht eine Kauton notwendig. Erstens hinsichtlich des inneren Wertes, zweitens hinsichtlich des Preises. Ist man voreilig und unvorsichtig, so kann man in beiden Be-

ziehungen schlecht fahren. Der Überbringer dieses Briefes ist ein Priester, Domherr an der Kirche S. Hieronymus Illyrier de Arbe. Ich bitte, ihm an die Hand zu gehen. Sie werden mich dadurch sehr verbinden. Was endlich meinen Wunsch anbelangt, von Ihrer sehr werthen Hand etwas zu besitzen, so hat es mich wirklich sehr gefreut, dass Sie bereit sind, mir ein Bild, welches nahe der Vollendung, zu zedieren. Ich bitte Sie sehr, sobald es fertig sein wird, dasselbe dem Domherrn Voršak zu übergeben, damit er es an mich sende. Den Preis bitte ich ihm zu sagen, ich werde unverzüglich Anstalt treffen, dass das Geld gesendet werde. Noch einmal bitte ich Sie, meinen herzlichsten Dank entgegen zu nehmen und den Ausdruck meiner ausgezeichneten Hochachtung
(Djakovo), 5. November 1866

Strossmayer
Bischof

3. ROESNER STROSSMAYERU

Euer Exzellenz!

Der Brief von Meister Overbeck gehört eigentlich E. E., weil darin jene Antworten auf die Fragen enthalten sind, welche E. E. mich beauftragten, in Hochdero Namen an ihn zu stellen. Ich werde den Brief für E. E. aufbewahren. Ich war über das Schreiben Overbecks ausserordentlich erfreut. Der ist ein Künstler von Beruf, der in einem Alter von 77 Jahren von der Kunde des Entstehens eines christlichen Kunstwerks mit der Begeisterung eines Jünglings erglöh und selbst noch so schön, herrlich und mit so ruhiger Meisterhand schafft, wie es bei Overbeck noch faktisch der Fall ist. In dem beiliegenden Schreiben von Herrn Hoffmann (Overbecks Schwiegersohn) lese ich, dass Overbeck in künstlerischer Ungeduld ist, den Bauplan zu sehen, um seine Programmgedanken dem Plane anzupassen, um bei dem persönlichen Zusammenkommen mit E. E. die Aufgabe mit vollkommener Klarheit zu besprechen. Ich denke deshalb, dem Overbeck ein photographiertes Exemplar des Bauplanes zu schicken. Sollte Overbeck nicht lange mehr unter die hienieden Lebenden zeichnen, so wäre das schon ein wichtiges Element für die Lösung der überaus schönen Aufgabe und der Besitz von Overbecks eigenhändigen Skizzen ein wahrer Schatz, denn nach menschlicher Berechnung muss man fürchten, dass Overbeck nicht lange mehr unter die hienieden Lebenden zählen wird. Ich bin auch überzeugt, dass E. E. ein Gespräch mit Overbeck in nie erblassender Geistesfrische in Erinnerung bleiben wird. Ich habe mir die Freiheit genommen, in eben dem Sinne an Steinle in Frankfurt zu schreiben, wie E. E. Hochselbst die Frage stellten, ob nämlich E. E. ein Bild von ihm haben könnten, und habe Steinle aufgefordert, seine Antwort sogleich und direkt an E. E. (und nicht an mich) gelangen zu lassen. Steinle ist auf dem Felde der christlichen Malerkunst eine Grösse ersten Ranges und seine persönlichen Eigenschaften im Leben und im Umgange mit andern sehr respektabel. Ich habe ihm Hoffnung gemacht, dass, wenn E. E. im nächsten Jahre zur Weltausstellung nach Paris gehen sollten und nach Frankfurt kämen, Sie ihm die Ehre Ihres Besuches erzeigen würden. Ich war im Atelier Ruben. Die Skizze zu dem von E. E. bestellten Bilde wird eben begonnen. Es ist mir ganz klar, dass diese schöne Malerausschmückung, wie sie E. E. in der Djakovarer Kathedrale beabsichtigen, ganz sicher nur durch mehrere

Künstler vollführt wird. Diese meine Überzeugung halte ich in Wien still bei mir, weil es unnütz ist über eine Angelegenheit viel zu reden, welche sich ganz von selbst machen wird. Jetzt um so mehr, als niemand den Mut haben wird, darauf etwas zu entgegnen, wenn seinerzeit von selbst bekannt werden wird, welcher Mann dabei als Ratgeber erschienen ist... Es ist eine wahre Freude, dass E. E. Hochselbst sich entschlossen haben, an Overbeck zu schreiben. Diese geistige Anregung, einen Gedanken für das Bilderprogramm in Djakovo hinzustellen, wird überaus günstig auf das Wohlbefinden Overbecks einwirken, denn bei aller gerechten und allgemeinen Achtung, welche man ihm und seinen Kunstschöpfungen zollt, hat man gar oft nicht bedacht, dass ein solcher Mann von überwiegend geistigen Vorzügen — nicht von Luft leben kann, und unverdient würde ihm mehrmals im Leben grosse Sorge in dieser Richtung bereitet. Genehmigen E. E. gnädig den ehrerbietigsten Ausdruck meiner unbegrenzten Hochachtung, womit ich die hohe Ehre habe ergernebst zu zeichnen

Wien, den 13. November 1866

Karl Roesner

4. OVERBECK STROSSMAYERU

Ew. Exzellenz

haben mich mit einer überaus gütigen Zuschrift beehrt, welche mir gestern der hochw. H. Kanonikus Voršak zu überbringen die Güte gehabt und die ich mich um so mehr beeile unverzüglich zu beantworten, als sie leider durch Nachlässigkeit der hiesigen Postbehörde bedeutend verspätet in meine Hände gelangt ist. Vor allem sage ich E. E. meinen verbindlichsten Dank für Ihr so ungemein gütiges eigenhändiges Schreiben, aus dessen Beantwortung mir die gewünschte Gelegenheit erwächst, Ihnen Selber aussprechen zu können, mit wie lebhaftem Interesse ich an Ihren herrlichen grossartigen kirchlichen Unternehmungen mich erfreue, und wie sehr mich der Gedanke begeistert, selber zu einer möglichst würdigen Durchführung derselben nach Kräften beizutragen. Zwar könnte es vermessen erscheinen, in dem Alter von 77 Jahren eine persönliche Mitwirkung zu so grossen Werken anzubieten, allein da mir der Herr bis auf diese Stunde eine in meinem Alter seltene Rüstigkeit schenkte, so würde ich im Vertrauen auf seinen Beistand zuversichtlich und mutig ans Werk gehen. Wozu ich mich aber erbieten kann, besteht im folgenden: zuerst die Konzeption der ganzen Ausschmückung der Kirche, insoweit sie der Historienmalerei angehört, reichlich auszusinnen und solche den gegebenen Räumlichkeiten anzupassen, und solche alsdann schriftlich E. E. zur Beurteilung und Genehmigung vorzulegen, damit von vorneherein eine Einheit im Ganzen erzielt werde, die mir von grösster Wichtigkeit erscheint. Und zweitens die Entwürfe zu den Bildern in schattierten Kartons anzufertigen (verstehet sich in kleinerem Masstabe) und so viele deren in meine eigentliche Sphäre einschlagen, d. h. biblische Gegenstände alten und neuen Testaments; wozu ich um so weniger Anstand nehme mich anzubieten, als ich glaube, dass aus der Leichtigkeit, die ich mir durch langjährige Übung in dieser Sphäre zu arbeiten erworben habe, vielleicht eine pekuniäre Erleichterung für E. E. erwachsen dürfte. Auch könnte ich mit dieser Arbeit sogleich beginnen, sobald mir die Baupläne mitgeteilt wären, um die Gegenstände nach den gegebenen Räumlichkeiten verteilen zu können; weshalb ich

um schleunigste Zusendung dieser Pläne bitten müsste. Demnächst vermag ich auch die schöne Absicht E. E., allmählig eine Sammlung von Gemälden anzulegen, um auf die Bildung Ihrer Nation zu wirken, als Künstler vollkommen zu würdigen und begreife gar wohl, wie viel dabei auf eine verständige Auswahl ankommt, weshalb ich mich gerne bereit erkläre, soweit meine Einsicht reicht, dabei gewissenhaften Rat zu erteilen. Was aber den Ankauf der Sammlung des H. Kanonikus Bertinelli anlangt, so ist es sehr wünschenswert, dass E. E. es möglich machen könne, selber nach Rom zu kommen, um mit eigenen Augen zu sehen und zu entscheiden, ob sich dieselbe für Ihre Zwecke eignet; indem sie mir mehr als ein interessanter Teil einer grösseren Sammlung erscheint als wie für sich selbst genügend. Dasselbe gilt auch von dem Bilde, welches E. E. von meiner Hand zu erwerben wünschen, dass ich nämlich auch in Hinsicht auf dieses raten möchte, die Entscheidung bis zur eigenen Anschauung zu verschieben; indem es mir allzu schmerzlich wäre, wenn Sie es jemals bereuen könnten, dasselbe erworben zu haben. Es stellt den Tod des heil. Joseph dar, der im Schosse Christi sterbend gedacht ist; neben dem Sterbenden kniet seine jungfräuliche Gattin, die Mutter des Herrn, und über ihm kommen Engel der scheidenden Seele entgegen die Worte singend: beati mortui, qui in Domino moriuntur. Es ist meine gegenwärtige Beschäftigung und dem Ende nahe; ich könnte es um den Preis von tausend röm. Skudi abtreten. E. E. wollen nun die Güte haben, mir zu sagen, ob diese meine Vorschläge, wie ich sie in diesen Zeilen dargelegt habe, Ihnen genehm sind; und falls solche sich Ihrer Zustimmung erfreuen sollten, durch Zusendung der Baupläne mich instand zu setzen, mich über das Nähere mit dem Baumeister, meinem sehr werthen Freunde, zu verständigen und gleichsam an seiner Hand das Werk zu beginnen, mit ihm Hand in Hand, unter täglicher Anrufung des Segens des Allerhöchsten, es zu fördern und, wenn es dem Herrn gefällt, bis ans Ende durchzuführen, zu Seiner Ehre und zur Erbauung der Gläubigen. Erlauben E. E. zum Schluss Ihnen auszusprechen, wie sehr ich mich der schönen Aussicht freue, bald selber die Bekanntschaft eines so erleuchteten Kirchenfürsten machen zu sollen und wie innig ich den Herrn um Ihre Erhaltung und um Seinen Segen für Ihre Unternehmungen bitte.

In Erwartung Ihrer gefälligen Entscheidung über Obiges habe ich die Ehre mit ausgezeichnete Hochachtung ehrfurchtsvoll zu zeichnen E. E. gehorsamst ergebener

Rom, am 29. November 1866

Friedr. Overbeck

5. ROESNER OVERBECKU

Sehr verehrter, teurer Freund!

S. Exzellenz der Hochwürdigste Bischof Strossmayer hat mir Deinen lieben Brief, welchen Du demselben aus Rocca di Papa sandtest, nach Wien geschickt. Ich habe darüber eine unaussprechliche Freude empfunden. Ich freue mich herzlich darüber, dass Du wieder genesen bist, denn Du bist von dem Hochw. Bischofe auserlesen, sein wichtigster Ratgeber in betreff der malerischen Ausschmückung dieser Kathedrale zu sein. Gott gebe Dir lange ausdauernde Lebenskraft, damit uns Deine Wirkungskraft für diesen Kirchenbau zur Ehre Gottes gesichert bleibe. Mit diesem meinen Schreiben siehst Du die Person des hohen Kirchen-

fürsten selbst bei Dir, was noch viel wichtiger ist als mein Schreiben. Ich will mich nur auf eine den Plan etwas näher beschreibende Erklärung beschränken, von welchem der hochw. Bischof Dir eine photographische Kopie Selbst einhändigt. Die Hauptform des Grundrisses ist zwar nach der des lateinischen Kreuzes typisch gewordenen angelegt, sie hat aber hier noch eine besondere Ursache und Bedeutung. Die Abside, welche dem Haupteingange gegenüber angelegt ist, ist der Glorifikation des heil. Petrus gewidmet, nach welchem Heiligen die Kirche den Namen tragen wird. Die eine der beiden anderen Absiden ist der Glorifikation Elias, und die andere und dritte der Absiden der Glorifikation eines Heiligen von Bosnien, namens Demetrios, bestimmt. Jede der 3 Absiden hat einen Durchmesser von zirka 30 Fuss, also eine Tiefe von 15 Fuss und eine Höhe von 44 Fuss. Jede der Absiden schliesst sich an die kurzen Kreuzesarme an und jeder Kreuzesarm enthält auf jeder Seite zwei, also im Ganzen 4 Bilder, deren jedes 18 Fuss breit und 13 Fuss hoch ist. In der Vierung des Kreuzes erhebt sich eine gut beleuchtete Kuppel, welche 8 senkrechte Bilderflächen enthält, deren jede 11 Fuss Breite und 13 Fuss Höhe misst. 4 nischenförmige Gewölbe als Übergang vom Quadrat in das Achteck der Kuppel. Jedes misst 12 Fuss Durchmesser, 16 Fuss bogenförmige Länge. In dem mittleren Kirchenschiffe sind an jeder Seite noch 5 Bildflächen, zusammen für 10 Bilder Plätze, angebracht, deren jedes 18 Fuss Breite und 12 Fuss Höhe hat. Der Hauptaltar steht unter der Kuppel und ist für die Abhaltung der solennen bischöflichen Funktionen bestimmt, und steht der Pontifikant mit dem Angesichte gegen das Volk gewendet. Vor den zwei Seitenabsiden sind zwei offene Kapellen, die eine enthält einen Altar für die permanente Bewahrung der Allerheiligsten Eucharistie im Tabernakel und dazu ein Wandgemälde, die andere enthält einen Altar und Wandgemälde für die permanente Muttergottesandacht. Ferner sind noch 2 Seitenaltäre an den Wänden gegenüber den Seitenschiffen, welche zu beiden Seiten des grossen Mittelschiffes liegen und noch 3 Seitenaltäre, welche in den 3 Absiden selbst stehen werden. Für diese fünf Altäre, welche noch keine weitere Widmung haben, ist das Thema zu bestimmen und können dabei Ölgemälde in Vorschlag gebracht werden. Mir ward die Aufgabe, im allgemeinen für die Anbringung von 8 Altären Sorge zu tragen, unter welchen ich die beiden offenen Kapellen, für eine Altarsakraments- und Marienkapelle, gleich von vornherein als notwendig bezeichnete, welches von S. E. angenommen wurde, und die übrigen fünf kleineren aber frei stehenden Altäre noch die Bestimmung erwarten, worüber Du Dich mit S. E. gewiss in näheres Einvernehmen setzen wirst... Ich fasse nun die Anzahl der Bilder noch einmal kurz zusammen: 3 grosse Absiden-Bilder — 12 Bilder 18 F. breit, 13 F. hoch — 4 nischenförmige Wölbungen 12 F. Durchmesser, 16 F. Bogenlänge — 10 Bilder 18 F. breit, 12 F. hoch — 2 Kapellenbilder (vielleicht ganze Wandflächen) — 5 Altarbilder sicher nicht kleiner als 6 F. breit und 12 F. hoch — 44 Bilderflächen verschiedener Grösse. — NB Der römische Palmo verhält sich zum Wiener Fuss wie nahezu 9 Zoll zu 12 Zoll 1 Wiener Fuss. Ich wünschte mir vorerst Zeuge Deines Zusammentreffens mit S. E. zu sein, um die Freude der Übereinstimmung der Gedankenrichtung und der bedeutungsvollen Wichtigkeit des Ausdruckes durch die christliche Kunst

teilen zu können. Ich bin aber überzeugt, dass ich auf der Rückreise S. E. und fortab oftmals Zeuge der innigsten Hinneigung S. E. zu Dir sein werde, wie ich bei jeder Gelegenheit aus seinem Munde vernehme, seit Du ihm das erstemal schriebst. Mit dem innigsten Freundschaftsgefühl für Dich Dein

Wien, den 26. Dezember 1866

Karl Roesner

6. STROSSMAYER OVERBECKU

Euer Hochwohlgeboren und mein teurer Freund!
Ich kann Ihnen nicht sagen, wie viel Freude mir Ihr letztes Schreiben verursacht hat! Ich sehe mich wirklich sehr darnach, je eher »persönliche Bekanntschaft« mit einem solchen Manne zu machen. Wenn man so wie ich bemüssigt ist, mit der realen, vielfach leider verkommenen Welt zu verkehren, dann sehnt man sich nach idealen Richtungen, um in der Anschauung des wahrhaft »Wahren und Schönen« einige Entschädigung zu finden für die grösstenteils erfolglosen Mühen und Kämpfe, die man gegen das »Falsche und Hässliche« zu bestehen hat. Ich komme nächstens nach Rom. Vielleicht bin ich in 14 Tagen schon dort. Da werden wir ausführlich mit Ihnen über meine Pläne und Absichten sprechen. Gott hat mir Sie gegeben. Seiner Gnade werde ich es zu danken haben, wenn wir beide bis zur Vollendung unserer diesfälligen Bestrebung leben. Ich bin zwar jünger als Sie, aber sehr oft kränklich und ungewöhnlich lebhaften Temperamentes, was schneller konsumiert. Der heilige Joseph ist mir sehr lieb. Er ist mein Namenspatron. Sobald ich nach Rom komme, werden Sie Ihre tausend Skudi empfangen. Ich war unlängst in Wien. Roesner lässt Sie herzlich grüssen. Ich umarme Sie und segne Sie und bitte Sie, mich zu Ihrem Freunde und Verehrer zu zählen.

Agram, 30. Dezember 1866

Strossmayer
Bischof

7. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Indem ich die Ehre habe, hiemit E. E. den Plan vorzulegen, den ich infolge des mir gewordenen erhabenen Auftrages für die Ausschmückung Ihrer bischöflichen Kathedrale nach meiner besten Einsicht ausgearbeitet habe, glaube ich denselben mit einigen Worten begleiten zu müssen, die sowohl über den Grundgedanken, der mich bei dem Ganzen geleitet hat, als auch über den inneren Zusammenhang des Einzelnen Aufschluss zu geben erforderlich sein dürften. Wie ich bereits in meinem früheren Schreiben berührt zu haben glaube, ging man zu allen Zeiten, vom Beginn des Christentums in den Katakomben mit alleiniger Ausnahme der Jahrhunderte der Kunstausartung, wo Willkür an die Stelle der Ordnung trat, bei Ausmalung der Kirchen von dem Gedanken aus, dem gläubigen Volk, das grossenteils nicht selber in der heiligen Schrift zu lesen vermochte, durch bildliche Darstellung die wichtigsten Momente aus der Geschichte des alten und des neuen Testaments vor Augen zu halten und so in ihnen den Glauben auf eine ebensowohl den Geist erleuchtende als das Herz erwärmende Weise lebendig zu erhalten. Darstellungen aus dem Leben der einzelnen Heiligen dagegen wurden in besondere Kapellen

geordnet. Überzeugt, dass diese Art der Ausschmückung, besonders wo es sich um eine bischöfliche Kathedrale handelt, unbedingt die fruchtbringendste sei, habe ich geglaubt, bei der vorliegenden Aufgabe mich aufs Entschiedenste an denselben Grundsatz halten zu müssen und zwar nach derjenigen Ordnung, wie sie sowohl durch das ehrwürdige Herkommen im Altertum als auch durch die Natur der Sache und endlich durch die sehr verständigen Baupläne vorgezeichnet war, die ich hochofren gewesen bin in so vollkommener Übereinstimmung mit der echt kirchlichen Anschauung zu finden; indem unser treffliche Baumeister nicht nur beflissen gewesen ist, ein schönes Gebäude zu liefern, sondern wirklich eine Kirche und zwar eine bischöfliche schöne Domkirche. Demzufolge habe ich das alte Testament in seinen wichtigsten Momenten in das Schiff der Kirche verlegt, wo es gleichsam als Einleitung in das neue dient, das innerhalb des Kreuzes der Kirche folgt. Die Gegenstände aber habe ich folgendermassen ordnen zu müssen geglaubt: Erste Wand links: Erschaffung Adams und Erschaffung Evas; rechts: Sündenfall und Austreibung aus dem Paradies. Zweite Wand links: Sintflut; rechts: Opfer Noahs nach der Sintflut. Dritte Wand links: Abraham treibt die Hagar aus und opfert Isaak; rechts: Isaak segnet Jakob und Verkauf Josephs. Vierte Wand links: Findung Moses; rechts: Moses erhält die Gesetztafeln und schlägt Wasser aus dem Felsen. Fünfte Wand links: Samuel salbt David zum Könige; rechts: David erschlägt den Riesen Goliath.

Was aber das neue Testament anlangt, so habe ich, demselben Gedanken treu bleibend ausser den Wandflächen, welche innerhalb des Kreuzes sich bieten, auch die drei grossen Absiden dazu benützen zu müssen geglaubt, und zwar diese vorzugsweise für die grossen Gegenstände, auf denen wesentlich unser Glaube beruht. Die Glorifikation der drei Heiligen dagegen, für welche Roesner sie ausschliesslich bestimmt hatte, durch besondere Plätze in denselben zu berücksichtigen Sorge getragen. Und zwar würden die einzelnen Gegenstände in nachstehender Weise verteilt, wie mich dünkt, ihre angemessenste Stelle finden:

1. Erste Wandfläche links: Verkündigung und Heimsuchung. 2. Zweite Wandfläche links: Geburt Christi im Stall zu Bethlehem. 3. In der linken Absis: Epiphanie oder Anbetung der heil. drei Könige. 4. Der zwölfjährige Jesusknabe im Tempel. 5. Christi Taufe im Jordan. 6. Bergpredigt. 7. Jesus bei Martha und Maria. 8. Zur Rechten der mittleren Absis: Allgemeine Krankenheilung. 9. Christus treibt die Käufer und Verkäufer aus dem Tempel. 10. Christi Abendmahl. 11. Christi Leiden im Garten und Gefangennehmung. 12. In der rechten Absis: Kreuzigung Christi; dabei Kreuztragung und Grablegung. 13. Auferstehung Christi. 14. Himmelfahrt Christi. 15. In der mittleren Absis: das jüngste Gericht. In den Absiden würden aber ausserdem als Altarbilder für die drei Heiligen ihren Platz finden: 1. in der Absis zur Rechten die Himmelfahrt des Propheten Elias; 2. in der zur Linken die Marter des heil. Demetrius, und zwar in Skulptur, um nicht eine Malerei durch die andere zu stören; daher in Hautrelief in Marmor; 3. in der mittleren aber eine kolossale sitzende Statue des heil. Petrus in Bronze.

Zur Ausschmückung ferner der achteckigen Kuppel dürften acht Bilder aus dem Leben des heil. Petrus sich füglich eignen; u. zwar folgende: 1. Seine Berufung zum

Apostelamt. 2. Petri Fischzug. 3. Christi Verklärung in seiner Gegenwart. 4. Verläugnung Petri. 5. Petri Schlüsselamt. 6. Petrus heilet den Lahmen. 7. Petri Befreiung aus dem Gefängnis. 8. Petri Märtyrertod — welche acht Bilder so zu ordnen wären, dass die Übergabe der Schlüssel an Petrus zunächst in die Augen fiel. In den vier unter diesen acht Bildern befindlichen nischenförmigen Gewölben würden am passendsten die vier Evangelisten vereint mit den vier grossen Propheten darzustellen sein, wie folgt: 1. Matthäus mit Jesaias. 2. Markus mit Jeremias. 3. Lukas mit Ezechiel. 4. Johannes mit Daniel. Und was liesse sich schliesslich für die Darstellungen aus der Geschichte von dem segensreichen Einwirken der Päpste auf die Einführung und Erhaltung des Christentums in Slavonien für ein geeigneterer Platz finden als die Krypta; wo sie gleichsam als unter der Erde verborgene Samenkörner an den Wänden ringsherum der Nachwelt erzählen würden, dass den väterlichen Bemühungen der Päpste die Enkel es wesentlich verdanken, dass ihnen der kostbare Schatz des Glaubens zugeführt und erhalten worden ist. Dies der Plan, den ich E. E. zu gefälliger reiflicher Prüfung hiemit unterbreite, wobei ich darauf aufmerksam mache, dass der Organismus desselben aufs Vollkommenste den gegebenen Räumlichkeiten angepasst ist, so zwar, dass überall das Wichtigere hervorgehoben, das Minderwichtige an minder augenfällige Plätze geordnet ist. So in den Absiden, so in den Plätzen, welche Taufe und Abendmahl gefunden, so in dem Zusammentreffen der Gegenstände, in denen die Mutter Gottes hervortritt, mit der Kapelle, die der besonderen Marienverehrung zugewiesen ist, und des Abendmahls mit der anderen, wo das Allerheiligste aufbewahrt werden soll. Ob in Rücksicht auf einzelne minder bedeutende Gegenstände aus dem Evangelium bei reiferer Erwägung vielleicht statt des von mir bezeichneten ein anderer zu erwählen sei, bleibt einer näheren Beleuchtung des Einzelnen überlassen. In tiefster Ehrerbietung

Rom, am 7. Februar 1867

Friedrich Overbeck

8. STROSSMAYER OVERBECKU

Mein hochgeborner und hochverehrter Freund!

Ihren Entwurf bezüglich der Ausschmückung meiner Kathedrale mit Freskogemälden billige und genehmige ich vollständig. Ich bitte zu Gott, dass er uns Beiden seine Gnade nicht entziehen möge, die notwendig ist zur Vollführung unserer Vorsätze. Im Zusammenhange damit bitte ich Sie, bestimmen und mir sagen zu wollen: a) welche Bedingungen ich Ihnen gegenüber für Ihre Leistungen zu erfüllen haben werde? — b) welchen Zeitraum Sie beiläufig bedürfen werden, um Ihre Aufgabe mit Gottes Hilfe zu vollenden? — c) was Ihre Ansicht sei: was mich die Durchführung Ihrer Konzeptionen und Kartons beiläufig kosten wird? Über die zwei ersten Fragen würde ich dann nach meiner Rückkehr eine Schrift verfertigen im Einverständnisse mit meinem Kapitel, um die ganze Angelegenheit, auch für den Fall meines Todes, zu sichern. Diese Schrift würde ich dann in 9 Exemplaren Ihnen zusenden zum Behufe der Unterfertigung und Genehmigung, wovon ein Exemplar bei Ihnen zu verbleiben, 8 andere zurückzusenden wären, um im Archive des Kapitels und des Bischofes aufbewahrt zu werden. Mit aus-

gezeichneter Liebe und Hochachtung verbleibe ich für immer Ihr Freund und Verehrer
Rom, 20. 2. 1867

Strossmayer
Bischof

9. OVERBECK STROSSMAYERU

Erlauben E. E., dass ich Ihnen hiemit nochmals meinen innigsten und ergebensten Dank ausspreche für die so ausgezeichnete Güte, die Sie in Ihrem allzukurzen Aufenthalt in Rom mir haben zuwenden wollen. Umsonst suche ich nach Worten, die meine Empfindungen der herzlichsten Verehrung und der kindlichsten, dankbarsten Anhänglichkeit auszudrücken vermöchten; ich kann nur Gott den Allmächtigen bitten, dass Er es Ihnen im innersten Herzen sagen möge, wie ich Ihn zu gleicher Zeit anflehe, dass Er auf Ihrer Reise Sie auf jedem Schritte geleiten und schützen wolle! Möge Er mir verleihen, des so unschätzbaren Vertrauens, das E. E. mir erwiesen, allezeit würdig erfunden zu werden und das grosse Werk, mit dessen Durchführung Sie mich trotz meiner Unwürdigkeit haben beauftragen wollen, ganz Ihren Wünschen und erhabenen Absichten entsprechend zur Ehre Gottes zu vollenden. Die uneingeschränkte Billigung, die E. E. meinem Ihnen vorgelegten Plane haben schenken wollen, macht mich unaussprechlich glücklich; und zuversichtlich hoffe ich, dass Sie bei Ihrer Rückkehr sich überzeugen werden, dass zur Ausführung der Skulpturen, die ich vorgeschlagen, kein passenderer und tüchtigerer Künstler zu finden sei als eben der, mit dem ich so nahe vereint leben zu können das Glück habe, mein Schwiegersohn Hoffmann, der so ganz in demselben Geiste mit mir geeint zu schaffen gewohnt ist und mithin wie kein Anderer die Einheit des Ganzen im Auge haben würde. Da ich während Ihrer Abwesenheit unausgesetzt (wenn auch für den Augenblick noch nicht ausschliesslich) mit der grossen Aufgabe beschäftigt sein werde, so bitte ich ergebenst, wenn es sein kann, mir die Baupläne wieder zustellen und bei mir lassen zu wollen; weil diese so sehr dazu beitragen, mir meine Aufgabe klar in der Seele zu erhalten. Die mir gestern vorgelegten Fragen werde ich nach reifer Erwägung aufs Gewissenhafteste zu beantworten mich beflissen. In der Hoffnung eines baldigen frohen Wiedersehens, küsse ich E. E. ehrfurchtvollst die Hand die mich gesegnet hat und verbleibe E. E. gehorsamst untertänigster Diener in Christo

(Rom), am 24. Februar 1867

Friedr. Overbeck

10. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Empfangen Sie vor allem meinen innigsten Dank für die freundlichen Grüsse, die Sie mir übersandt haben und die Ihr vortrefflicher Domherr Vorſak die Güte gehabt hat mir sogleich auszurichten. Wie alles, was von Ihnen kommt, mich aufs innigste erfreut, so auch diese neuen Beweise Ihrer gütigen Gesinnung gegen mich. Mit Freuden entnehme ich den Mitteilungen des Domherrn, dass die Verhältnisse sich gegenwärtig günstig genug für E. E. gestalten, um eine Stunde der Musse dem grossen Unternehmen der Ausschmückung Ihrer Kathedralkirche zuwenden zu können, und so beeile ich mich, unverzüglich

jene Fragen zu beantworten, die E. E. mir schriftlich haben hinterlassen wollen. Was zwar die erste derselben betrifft, nämlich, welche Ansprüche ich für meine Leistungen zum Behuf dieser Ausschmückung machen würde, so könnte es mich fast betrüben, dass ich für ein Werk, das ich so gerne ganz dem Herrn zum Opfer bringen möchte, irdischen Lohn entgegennehmen soll, wenn ich nicht anderseits mir auch sagen müsste, dass eben dadurch Ihnen der himmlische Lohn um so unverkürzter verbleibt; und da es überdies dem Herrn gefallen hat, es so zu ordnen, dass ich durch meiner Hände Arbeit mich und die Meinigen zu erhalten habe, so will ich getrost im nachstehenden das Resultat meines Nachdenkens über diese Frage der gütigen Erwägung E. E. anheimgeben. Ich habe mir dabei zunächst klar gemacht, dass die Arbeit in die drei grossen Absidenbilder und in 36 Wandbilder verschiedener Grösse und Form zerfällt, für welche ich Kartons von zirka 6 Fuss Länge zu 4½ bis 5 Fuss Höhe anzufertigen gedenke. Denn bei den 44 Bildern, die Roesser aufzählt, sind noch 5 Altargemälde einbegriffen, deren Komposition, wie mich dünkt, besser denjenigen Künstlern überlassen bleibt, welche dieselbe in Ölgemälden auszuführen haben werden. Die 36 Wandbilder aber werden ausser der Verschiedenheit an Form und Grösse auch so verschieden an Reichtum des Inhalts werden müssen, dass ich nur einen Durchschnittspreis anzunehmen vermag, wodurch der grössere Reichtum der einen durch die grössere Einfachheit der anderen sich ausgleicht; und zwar glaube ich für jeden Karton in dieser Weise die Summe von 400 röm. Skudi ansetzen zu müssen, woraus für alle 36 die Summe von 14.400 sich ergeben würde. Dazu kommt dann für die grossen Absidenbilder, da ich für jedes derselben um ihres besonderen Reichtums willen mindestens 1200 Skudi anschlagen zu müssen glaube, die Summe von 3.600 Skudi, so dass die Totalsumme für die ganze Arbeit sich auf 18.000 Skudi belaufen würde; die jedoch möglicherweise bis auf 20.000 anwachsen könnte, da ich nicht vorherzusehen vermag, ob dieselbe sich nicht in ihrem Verlauf länger und schwieriger erweisen würde als ich gegenwärtig abzumessen vermag. Da ich jedoch so sehr wünsche, dieses grosse Unternehmen E. E. so viel als möglich zu erleichtern, so füge ich noch hinzu, dass diese Summe sich dadurch nicht unbeträchtlich ermässigen liesse, wenn die Kartons, nachdem sie zur Ausführung in Freskogemälden gedient, an mich oder an meine Erben zurückerstattet würden; in welchem Fall ich glaube, die ganze Summe um 6000 Skudi herabsetzen zu können, nämlich von 20.000 auf 14.000, welche ich im Verlauf der Arbeit selbst in kleinen Raten zu erhalten wünschen würde; etwa nach jedesmaliger Beendung von 3 bis 4 Kartons. Dies ist das Ergebnis meines Nachdenkens über die erste Frage; worüber ich mit Ungeduld der Entscheidung E. E. entgegensehe.

Die zweite Frage betrifft den Zeitaufwand, den meine Arbeit im ganzen erfordern dürfte; was ich dahin beantworte, dass diesen genau zu bestimmen mir nicht wohl möglich wäre; doch dürften aller Wahrscheinlichkeit, wenn anders der Herr Leben und Gesundheit schenkt, wohl nicht weniger als 6 Jahre und hoffentlich nicht mehr als 8 Jahre erforderlich sein. Was endlich die dritte Frage anbelangt, welchen Kostenaufwand die Ausführung sämtlicher Freskogemälde nach meinen Kartons erfordern dürfte, so kann ich darüber freilich keine zuverlässige Antwort geben; doch bin ich der Meinung, dass, da zu

derselben notwendig jüngere, mithin mutmasslich unverheiratete Künstler verwendet werden müssten, eine ähnliche Summe wie die für meine Kartons angesetzte ausreichen dürfte, sowohl in Beziehung auf die Wandbilder als auf die Absiden; wobei jedoch ratsam sein dürfte, lieber vor einigen tausend Skudi mehr, und wären es auch 10.000 Skudi, nicht zurückzuschrecken, um eine wirklich erfreuliche Ausführung zu erlangen, weil eine mittelmässige das ganze Werk ungeniessbar machen könnte. Mögen nun diese meine Berechnungen nicht allzusehr von den Erwartungen E. E. abweichen und mögen Dieselben die Güte haben, mich baldmöglichst Ihre Entscheidung darüber erfahren zu lassen. Mit Freude füge ich bei, dass ich soeben bereits den Entwurf zu der zweiten Wand beendigt habe, Sündenfall und Austreibung aus dem Paradiese darstellend, und dass die Kompositionen von beiden Wänden sich, Gottlob, ungetheilten Beifalls sowohl seitens der Meinigen als auch einiger Künstler die sie gesehen erfreuen. Rascher wird das Werk hoffentlich erst dann vorwärts schreiten, wenn das Gemälde für Spoleto, die Heimsuchung, vollendet sein wird, das wie bekannt jetzt meine Hauptbeschäftigung ausmacht. Ihr Gemälde, der Tod des hl. Joseph, steht nun in seinem prächtigen Rahmen aufgestellt und wird unverzüglich von hier abgehen, sobald eine Kleinigkeit getrocknet sein wird, die ich noch nachzuholen für unerlässlich notwendig erachtet habe wie ich das Bild in seinem Rahmen gesehen. Vierzehn Tage dürften dazu ausreichen. Um Ihren bischöflichen Segen bittend für mich und die Meinigen, die sämtlich E. E. mit kindlicher Ehrfurcht zugetan sind, habe ich die Ehre mit wahrer Verehrung und innigster Ergebenheit zu zeichnen
E. E. untätigster

Rom, am 23. März 1867

Joh. Friedr. Overbeck

11. STROSSMAYER OVERBECKU

Hochwohlgeborener Herr und mein allerbesten Freund!

Ihren Antrag hinsichtlich des Preises der Kartons billige und genehmige ich durch und durch. Gott. Dem das Werk gewidnet ist, bleibe ewig Ihr Lohn! Ich werde Sie aber doch auch um die Kartons bitten. Ich werde sie meiner Nation vermachen. Hinsichtlich der Raten stehe ich vollständig zu Ihrer gütigen Verfügung. Hinsichtlich der Zeit bin ich auch vollständig zufriedengestellt. Das einzige würde ich wünschen, dass die Verfertigung der Kartons in solcher Reihenfolge geschehe, dass das Werk rechtzeitig begonnen und fortgesetzt werden könne. Ich und Roesner meinen, dass es angezeigt wäre, mit der Kuppel und den Absiden etwas früher zu beginnen, damit ihre Exequierung früher zustandekomme. Auch hierin ist Ihr Urteil indessen das entscheidende. Dass die exequierenden Künstler des Werkes und Ihrer würdig werden, werde ich gewiss sorgen und keine Kosten scheuen. Ihr weiser Rat wird mir auch hierin zur Richtschnur dienen. Ich schreibe in der Eile. Verhältnisse sehr trüber Natur nötigen mich, eine Reise nach Paris zu machen. Möglich, dass ich auch nach Rom komme. Ihre lieben Angehörigen grüssen Sie mir herzlichst. Seien Sie meiner ewigen Freundschaft sicher. Ich küsse Sie vielmals, empfehle mich Ihrem Gebete und verbleibe Ihr Freund

Wien, 2. Mai 1867

Strossmayer
Bischof

12. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Hoherfreut durch die überaus gütigen Zeilen, mit denen E. E. mich unter dem 2. d. M. haben beehren wollen, mag ich auch nicht einen Tag verstreichen lassen, ohne Ihnen meinen innigsten Dank dafür auszusprechen. Nichts in der Welt könnte mich glücklicher machen als das Vertrauen, welches Sie mir schenken; und mit Ihrer Freundschaft, die Sie mir zusichern, glaube ich mir die Freundschaft Gottes zugesichert, die ja allein die Freundschaft der ganzen Welt unendlich weit überwiegt. Es hat Gott gefallen, Ihnen schwere Trübsale zu senden; wehe dem Lande, das Sie von sich stösst und das Ihre Stimme nicht hören will; denn es ist die Stimme der Wahrheit, die man nicht hören will und die doch allein zum Heile führen könnte. Armes Österreich, man möchte Trauerkleider anlegen wegen deiner Verblendung; denn du bist in Gefahr, von Gott verlassen zu werden, weil du Ihn verlässt! Verzeihen E. E. diesen Ausbruch meines tiefinnigen Schmerzes; er ist zugleich der Ausdruck meiner herzlichsten Teilnahme an Ihrem Schmerze, den ich mir lebhaft vergegenwärtige. Möge der Herr Sie stärken und einigen Trost finden lassen in dem Bewusstsein, dass der Kummer, den Sie leiden, durch die Einigung mit Seinem Leiden ohne Zweifel sühnend für Ihr Vaterland wirken wird. Dass aber E. E. inmitten so schwerer Trübsale dennoch Ihr grosses Unternehmen, Ihren Kirchenbau und dessen Ausschmückung nicht aus dem Auge verlieren, ist wahre Stärkung für mich; und mit Freuden bin ich bereit, in der Ausarbeitung der Kartons diejenige Ordnung einzuhalten, welche Sie mir als die wünschenswerte bezeichnen, und demnach die Kuppel und die Absiden zunächst zum Gegenstande meiner Beschäftigung zu machen, wozu der Herr, durch Ihre Fürbitte, Kraft und Segen verleihen wolle, auf dass ich nicht leeres Stroh dresche, sondern gesundes Korn zur Nahrung unsterblicher Seelen! Diese von Ihnen gewünschte und mir sehr einleuchtende Ordnung steigert aber auch in mir den Wunsch, dass E. E. Ihren Plan, uns zum grossen St. Petersfest dieses Jahres wieder in Rom zu besuchen, doch auf keine Weise aufgeben mögen, was Ihre verehrten Zeilen fast in Frage zu stellen scheinen; indem es mir bei dieser Ordnung von Wichtigkeit zu sein scheint, dass auch die plastischen Arbeiten für die drei Altäre der Absiden rechtzeitig begonnen werden, weil deren Ausführung bedeutende Zeit erfordert. Da E. E. sich über diesen Gegenstand noch nie speziell ausgesprochen haben, so erlaube ich mir für den Fall, dass Ihre abermalige Reise nach Rom nicht zur Ausführung kommen sollte (was wir innigst beklagen würden), die Anfrage, ob ich das mir geschenkte Vertrauen, in welchem Sie meinen unterbreiteten Plan ohne alle Beschränkung guteheissen und genehmigten, auch in Beziehung auf diese plastischen Arbeiten zu deuten habe und ob es Ihre Meinung gewesen, durch die allgemeine Genehmigung mir die Vollmacht zu erteilen, auch in Hinsicht auf diese handeln zu können; in welchem Falle ich ohne Aufschub meinen Schwiegersohn, den ich dazu am geeignetsten halte, veranlassen würde, für jetzt keine sonstigen Aufträge anzunehmen, sondern unverzüglich an die erhabenen Aufgaben für die drei Altäre zu denken; und gleichzeitig unsern trefflichen Freund Roesner ersuchen, die Entwürfe für die architektonische Ausstattung der Altäre machen zu wollen. Binnen wenigen Wochen denken

wir eine neue Wohnung zu beziehen, in der auch mein Schwiegersohn eine treffliche Werkstatt finden wird: wie herrlich, wenn wir nebeneinander, in einem Geist geeint, ganz dem grossen Werke leben könnten! Dringend um eine Beantwortung dieser Anfrage bittend und ehrfurchtsvoll herzlichst im Namen der Meinigen für die Grüsse an sie dankend, verbleibe ich in den Wunden unseres göttlichen Erlösers Ihnen innigst ergeben E. E. untertänigster Rom, am 8. Mai 1867

Fr. Overbeck

13. STROSSMAYER OVERBECKU

Mein sehr theurer und sehr verehrter Freund!

Ihr Brief ist ein wahrer Balsam für mein Herz. Österreich versteht wahrhaftig seine Aufgabe nicht. Es verstösst seine besten und wärmsten Freunde von sich. Hoffen wir, dass Gott alles zum Guten leiten wird. Der eine gute und edle Sache liebt, muss bereit sein, für dieselbe zu leiden, und wenn man für eine Sache nichts anderes tun kann, so kann man wenigstens beten; und man hat viel getan. Was Ihren letzten Antrag anbelangt, so steht ihm nur ein Hindernis entgegen, das nämlich grösserer Auslagen. Ich befürchte schon jetzt, dass ich nicht schon die Grenzen des Erreichbaren überschritten habe. Es steht zu befürchten, dass mir in meinem Eifer nicht geschieht, was dem evangelischen Bauherrn: hic coepit aedificare et non potuit consummare. Ich komme indessen jedenfalls nach Rom zur Feierlichkeit und da wollen wir mündlich miteinander sprechen. Ich bitte, Ihren lieben Angehörigen alles Schöne zu sagen. Es hat mich sehr gefreut, in Frankfurt am Main Ihr wahrhaft wunderbares Bild, den »Triumph der Religion«, und in Köln Ihr Altarbild in dem herrlichen Dome gesehen zu haben. Gott segne einen so fruchtbaren Geist, ein so frommes Gemüt und eine so meisterhafte Hand! Mit innigster Verehrung und Liebe für immer Ihr treuer Freund

(Paris), 24. Mai 1867

Strossmayer

14. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Schon lange drängt es mich, Ihnen meine innige Theilnahme an Ihrer Freude zu bezeugen, sich wieder in der Heimat und inmitten Ihrer geliebten Herde zu befinden, deren freudiger Empfang Sie gewiss in eben dem Masse erquickt haben muss, als die Ursache der diesmaligen Trennung von ihr so überaus schmerzlicher Natur für beide Theile gewesen war. Ich wollte aber nicht schreiben solange ich nicht imstande war, zugleich einen erheblichen Schritt im Vorrücken Ihrer mir erteilten Aufgabe zu berichten; und darum erfolgen diese Zeilen, die ich heute die Freude habe an E. E. zu richten, aus Neapel, wo wir uns seit gestern Abend auf der Rückreise von einer Badekur in Sorrento befinden, nachdem ich dort so glücklich gewesen bin, nun endlich den ersten Karton zu dem grossen Werke auszuführen. Auch kann ich hinzufügen, dass schon vorher in Rom nicht Unbedeutendes geschehen war, theils durch einen begonnenen Karton, den ich im Umriss zurückgelassen, weil die zunehmende Hitze zur Abreise ins Bad drängte, theils durch kleine vorbereitende Zeichnungen zu den beiden ersten Wänden, die die Schöpfungsgeschichte samt Sündenfall und Austrei-

bung aus dem Paradiese enthalten sollen. Der in Rom begonnene Karton stellt die Berufung der beiden Apostel Petrus und Andreas dar, die den Zyklus der Geschichte Petri eröffnet; der in Sorrento ausgeführte dagegen, wie der Herr den sinkenden Petrus auf den Meereswellen aufrechterhält. Von besonderer Wichtigkeit wäre nun für mich, baldmöglichst zu erfahren, ob E. E. einem neuen Plan in Rücksicht auf die aus dem Leben des h. Petrus zu wählenden Gegenstände Ihre Genehmigung erteilen werden. Es hat nämlich nach reiferer Überlegung mir richtiger geschienen, den Schwerpunkt der Darstellungen mehr auf die Zeit seiner apostolischen Wirksamkeit zu verlegen, die in dem früheren Plan fast gar nicht berücksichtigt war. Demzufolge würden dann mehrere frühere Gegenstände wegfallen müssen, weil nur acht Wände zur Verfügung stehen und beide Pläne sich etwa auf nachstehende Weise zueinander verhalten:

1. Berufung Petri (Berufung des Petrus und Andreas) —
2. Fischzug Petri (Petri Rettung auf dem Meere) —
3. Verklärung Christi (Oberhirtenamt Petri) —
4. Verläugnung Petri (Petrus heilet den Lahmen) —
5. Oberhirtenamt Petri (Petri Befreiung aus dem Kerker) —
6. Petri Befreiung aus dem Kerker (Tod des Ananias) —
7. Petrus heilet den Lahmen (Erste Heidenbekehrung) —
8. Kreuzigung Petri (Kreuzigung Petri).

Wenn ich nun aber in dem soeben ausgeführten ersten Karton schon vorgreifend einen Gegenstand behandelt habe, der dem neuen Plane angehört, so habe ich es in der Überzeugung getan, dass gerade dieser so bedeutungsvolle Gegenstand gewiss sich Ihrer nachträglichen Zustimmung würde zu erfreuen haben; indem mich dünkt, dass er auf keine Weise übergangen werden dürfte. Auch ist es nur der Flüchtigkeit, mit der erste Plan entworfen worden, zuzuschreiben, dass er in demselben gänzlich fehlt. Wir gedenken nun noch diesen Abend nach Rom zurückzukehren oder vielmehr, wenn es die dortigen Sanitätszustände zulassen, nach unserem Landhause in Rocca di Papa, wo ich sogleich einen dritten Karton vorzunehmen beabsichtige, und, wenn der Herr seinen Segen verleiht, wenigstens 2 Kartons durchzuführen hoffe, da wir bis Anfang November dort zu bleiben pflegen; und da meine erste Arbeit in Rom im November die Beendigung des dort unvollendet hinterlassenen Kartons von der Berufung der beiden Apostel sein würde, so darf ich hoffen, bis Ende November 4 Kartons ausgeführt zu haben. Dies ermutigt mich nun, mit einer Bitte zu schliessen, zu der mich besondere grosse Ausgaben letzter Zeit nötigen, die Bitte nämlich um eine Zahlung. Da alles, was bereits an dem Werke geschehen ist, reichlich für zwei Kartons zählen kann, wenngleich erst einer vollendet dasteht, so würde ich E. E. um die Güte bitten, mir die Summe von 800 Skudi bewilligen zu wollen, durch welche ich mich für zwei Kartons befriedigt erklären würde; und welche mich instand setzen soll, nach obiger Angabe ruhig an dem Werke fortarbeiten zu können, dessen Vorrücken leider so wesentlich von dem Zufluss der Existenzmittel bedingt ist. Nun will ich aber noch eines nicht unerwähnt lassen; dass ich in Rücksicht auf die Behandlungsweise in Ausführung der Kartons geglaubt habe, mich für die Sepia entscheiden zu müssen, und zwar um eines doppelten Vortheiles willen, den diese im Vergleich mit der früher beabsichtigten Kohlezeichnung bietet. Fürs erste

den der grösseren Dauerhaftigkeit, und fürs zweite den, dass sie eine Andeutung der Farbe, wiewohl in einer Farbe, zulässt, durch stärkere und schwächere Lokaltöne, wie solches im ausgeführten Kupferstich der Fall ist, woraus ein wesentlicher Gewinn für die nachmalige Ausführung in Farben erwächst; indem der Künstler, der diese unternimmt, schon einermassen die Wirkung des Bildes in seinem Vorbilde angedeutet findet. Und so freue ich mich denn, E. E. tatsächlich beweisen zu können, dass ich aufs ernstlichste bedacht bin, selbst mit Vermehrung meiner Arbeit, meiner Aufgabe gewissenhaft nachzukommen, deren erhebende Wichtigkeit mir immer klarer wird und deren Reiz während der Arbeit selbst mehr und mehr für mich wächst. Dass diese Zeilen E. E. im Genuss völligen Wohlsins und jeglichen Segens von Oben froh finden mögen, ist in Erwartung einer baldigen gütigen Erwiderung der herzliche Wunsch und das Gebet Ihres ehrfurchtsvollst ergebenen

Neapel, 14. August 1867

Fr. Overbeck

15. STROSSMAYER OVERBECKU

Mein sehr lieber und sehr teurer Freund!

Ihren werten Brief von Neapel habe ich gestern erhalten und beileie mich, denselben heute zu beantworten. Ich danke vor allem für die freundschaftlichen Gefühle des Wohlwollens und der Anhänglichkeit, die Sie gegen mich zu äussern die Güte haben. Ich danke wirklich Gott und bin sehr glücklich darüber, dass ich mich zu Hause und mitten der Meinigen befinde. Ich kann jetzt wieder ruhig und unverdrossen meinen Berufspflichten obliegen und den Fortschritt des Baues meiner Kathedrale tagtäglich beobachten. Der Bau geht, Gottlob, rüstig vorwärts und der Architekt Roesner, der dieser Tage hier weilte, ist mit der Arbeit im höchsten Grade zufrieden. Er sagte mir, dass die Arbeit nirgends präziser, nirgends gewissenhafter geführt werden könnte. Sie können sich denken, welche Konsolation dies für mich sei. Es gelingt uns daher mit Gottes Hilfe jener Schwierigkeiten Herr zu werden, die hier mit einem monumentalen Baue notwendigerweise verbunden sind. Vielleicht wird Gott mich der Gnade werthalten, die Vollendung des Baues zu erleben. In diesen Verhältnissen ist Ihr Schreiben ein neuer Konsolationsgrund für mich, indem ich sehe, dass auch von dieser Seite uns der Segen des Herrn nicht fehlt und dass das Werk auch in dieser Beziehung fortschreitet. Die Veränderung, die Sie gegenüber Ihrem ursprünglichen Plane eintreten liessen, heisse ich vollkommen gut. Es ist natürlich, dass man neue und entsprechende Gesichtspunkte gewinnt, je länger und anhaltender sich der Geist und das Herz des Menschen mit einem fruchtbaren Gegenstande befasst. Ich überlasse mich in dieser Beziehung Ihren edlen Aspirationen und bete zu Gott, dass er Sie lange leben lassen und mit seinem Geiste erfüllen möge. Ich danke innigst für die Vervollkommnung, die Sie diesem heiligen Werke angedeihen lassen. Eine so edle Bestrebung können Menschen nicht belohnen, Gott hat ein solches Werk der Vergeltung seiner Liebe und seiner Barmherzigkeit reserviert. Was die 800 Skudi anbelangt, so habe ich mich heute an den Rothschild in Wien und an den Cerasi in Rom gewandt. Ich bitte Sie daher, sich an diesen letzteren in Rom wenden zu wollen. Ich

hoffe, er wird ohne Schwierigkeiten diese 800 Skudi sowie auch andere Beträge zu jeder Zeit erlegen. Ich bitte, grüssen Sie mir Ihre lieben Angehörigen. Der Domherr Voršak ist hier bei seinen Eltern. Er grüsst Sie. Mit unbegrenzter Liebe und Hochachtung für immer Ihr Freund und Verehrer

(Djakovo), 24. August 1867

Strossmayer
Bischof

16. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Wenn ich es einige Tage habe anstehen lassen, um meine Arbeit nicht zu unterbrechen, Ihnen die dankbare Anzeige von dem Empfang Ihres so ungemein gütigen Schreibens und zugleich der mir übermachten Summe von 800 Skudi zu machen, so habe ich dafür heute die Freude, zugleich die Beendigung eines neuen Kartons melden zu können; weil ich gewiss bin, dass ich E. E. durch nichts mehr Freude machen kann, als indem ich Ihnen von dem ununterbrochenen Fortschreiten des Werkes Beweise gebe. Wie glücklich mich dies letzte Schreiben E. E. gemacht hat, vermag ich in der Tat kaum Ihnen auszusprechen; ich lese es wieder und wieder, und jedesmal fühle ich meine Seele aufs neue von einem Balsam erquickt und ich preise den Herrn aus dem Grunde meines Herzens für dies unbegrenzte Vertrauen, das Er Ihnen zu dem geringsten Seiner Diener einflösst. Möge Er mich allezeit desselben würdig erfunden werden lassen und ein so schönes gegenseitiges Verständnis bis ans Ende fortbestehen! Der neue Karton stellt den Auftrag des Herrn an Petrus dar, Seine Herde zu weiden, und seine Anfertigung hat mich übergücklich gemacht, wenn ich gleich schmerzlich dabei empfinde, dass mir diese herrlichen Gegenstände nur auf Papier auszuführen vergönnt ist und nicht in Farben auf den Wänden. Aber es ist mir gewiss recht heilsam, dass ich auch eine Entbehrung dabei empfinde, denn sonst wäre es fast zu viel für diese Erde, noch in hohem Alter meine Jugendträume erfüllt zu sehen und das im Dienste eines so gotterfüllten Bischofes! Und so begnüge ich mich denn gerne mit dem, was mir beschieden ist, oder vielmehr, ich freue mich, dass mir so viel noch in meinem Alter beschieden ist. Auch steht schon ein neuer Karton bereit, den ich sogleich beginnen werde sobald noch einige Pflänzchen auf dem Boden, für die weidende Herde, an dem sonst beendigten werden gemacht sein. Diesen nun zu beginnenden hoffe ich, noch hier auf dem Lande durchzuführen, wenn anders uns der Herr ferner so gnädig wie bisher vor der bösen Cholera beschützt, die uns hier in Rocca di Papa gänzlich verschont hat, während Albano auf schreckhafte Weise heimgesucht worden. Dass auch Rom nicht ganz frei geblieben, darüber haben höchstwahrscheinlich die Zeitungen hinreichend berichtet. Gottlob lauten die Nachrichten, die uns soeben der Schwiegersohn, meine Tochter selbst aus Rom gebracht, sehr beruhigend, indem seit zwei Tagen kein neuer Erkrankungsfall vorgekommen. Doch sind wir in Gottes Hand, hier und überall; der Herr wolle uns nur in Seiner Gnade erhalten! An meinem grossen Werke aber gehe ich nun freudigen Mutes und getrost voran, gestärkt durch das Vertrauen E. E. Zum Schluss noch meinen wärmsten Dank für die so schleunige Gewährung meiner

Bitte. Dass der Allmächtige eben so schleunig und vollständig jede Ihrer Bitten erhören möge und all Ihr Beginnen segnen, das ist mein inniges Gebet zu Ihm. Die Meinigen, die durch Ihr Schreiben und die mir aus demselben erwachsene neue Ermutigung so sehr erfreut worden sind, wünschen E. E. aufs Ehrerbietigste empfohlen zu sein. An Freund Roesner meine allerherzlichsten Grüsse; wer doch den wachsenden herrlichen Bau selber mit Augen sehen könnte! Meine Gedanken und meine Gebete begleiten sein tägliches Vorrücken. Prop-ter domum Domini Dei nostri quaesivi bona tibi! Mit kindlicher Verehrung E. E. unwandelbar ergebener

Rocca di Papa, 15. September 1867

Friedr. Overbeck

17. OVERBECK VORSAKU

Verehrter Herr Kanonikus! Hochwürdiger Herr!

Es ergehen zum nahenden neuen Jahre so bedeutende und unabweisbare Anforderungen von Mietzahlungen an mich, dass ich mich, bei näherer Untersuchung meiner Kasse, in der Notwendigkeit sehe, der Bitte, welche ich bei dem letzten gütigen Besuche Ew. Hochwürden Ihnen vorzutragen mir erlaubt, noch eine weitere Ausdehnung zu geben. Da wir nämlich noch immer unsere frühere Wohnung nicht wieder vermietet haben und, wie es scheint, auch wohl nicht so leicht unter gegenwärtigen Umständen sie zu vermieten Gelegenheit finden dürften, so lastet die enorme Summe von 780 Skudi jährlicher Miete für die zwei Wohnungen auf uns. Es wird aber S. E. bei seiner bekannten überaus gütigen Gesinnung es gewiss nicht unbillig finden, da ich nunmehr meine Tätigkeit ganz und ungeteilt seinem grossen Werke zugewendet habe, dass ich nunmehr auch von diesem Werke lebe. Meine heutige Bitte geht daher dahin, dass Ew. Hochwürden die Güte haben wollen, mir für den vollendeten dritten Karton, die Heilung des Lahmen an der Türe des Tempels darstellend, schon jetzt die Summe von 400 Skudi auszahlen zu lassen, da ich den begonnenen vierten Karton wohl nicht vor Ende Januar beenden zu können mir Hoffnung machen kann. Erlauben, Ew. Hochwürden, bei dieser Gelegenheit Ihnen zugleich meine herzlichsten Wünsche für Ihr Wohlergehen und jeglichen Segen von Oben zu den bevorstehenden gnadenreichen Festen darzubringen, was ich auch im Namen der Meinigen tue. Zum voraus für die Gewährung obiger Bitte dankend, habe ich die Ehre, aufs hochachtungsvollste zu sein Ew. Hochwürden ergebenster

(Rom), den 23. Dezember 1867

Friedr. Overbeck

18. OVERBECK VORSAKU

Monsignore! Verehrter Herr und Freund!

Ich habe es ungemein bedauert, dass sowohl Ihre freundlichen Zeilen vom 7. d. M. als auch Ihr persönlicher Besuch am 10. mich nicht hier anwesend finden mussten, da wir seit dem 20. Juli zur Badekur nach Porto d'Anzio verreist waren, von wo wir erst am vergangenen Samstag hieher zurückgekehrt sind. Es würde mich und die Meinigen so sehr gefreut haben, Sie, hochwürdiger Herr, bei uns zu haben; wir hoffen aber, dass Sie diesen längst in Aussicht gestellten Besuch noch nachholen werden. Zwar werde ich Ihnen dann leider meine

neuen Arbeiten nicht so ausstellen können, wie es früher hätte geschehen können; weil zwei Kartons, die ich hier vor unserer Badereise angefertigt hatte, nämlich die Evangelisten Matthäus und Markus, abgeschnitten werden mussten, damit die Rahmen sogleich in Porto d'Anzio zu den beiden anderen, Lukas und Johannes, benutzt werden könnten, die ich auch wirklich so glücklich gewesen bin, dort ausführen zu können. Denn ich bin, wie Sie sehen, auf dem Lande sehr fleissig gewesen; so zwar, dass ich die Hoffnung hege, bis zu unserer Rückkehr nach Rom die sämtlichen Kuppelbilder zu beendigen, da nur noch eines abgeht, das Martyrium des h. Petrus, mit dem ich eben jetzt beschäftigt bin; so dass 5 neue Kartons zu den 7 früheren hinzukommen. Da meine Tochter beabsichtigt, in den nächsten Tagen nach Rom zu gehen, wo sie mehrere Geschäfte zu besorgen hat, so bin ich so frei, die Bitte hinzuzufügen, sie eine Zahlung für zwei der vollendeten Kartons, wofür ich den Empfangschein beischliesse, bereit finden zu lassen, und zwar in den Händen der Madre Maria Veronica, Camerlenga delle Monache Barberine, in dem Kloster, das unmittelbar an unsre Wohnung stösst. Sie werden mich dadurch sehr verpflichtet, indem Sie meiner Tochter, die sich in der römischen Luft so kurz als möglich aufhalten möchte, die Besorgung der Angelegenheiten, um derentwillen sie nach Rom geht, wesentlich erleichtern würden. Ihr Besuch in Rom wird wahrscheinlich nächsten Sonntag oder Montag stattfinden. Mit dem lebhaften Wunsche, recht bald von Ihnen und Ihrem Wohlergehen zu erfahren und durch Sie von dem S. E. unseres Herrn Bischofs, verbleibe aufs hochachtungsvollste, Hochwürdigster Monsignore, Ihr ergebenster

Rocca di Papa, am 25. August 1868

Fr. Overbeck

P. S. Freund Flatz, der mich soeben besucht hat, trägt mir seine ergebensten Empfehlungen auf.

19. OVERBECK VORSAKU

Monsignore!

Da ich soeben den letzten Karton vom h. Petrus, nämlich dessen Martyrium, beendet habe, wodurch die sämtlichen Kartons für die Kuppel zum Abschluss kommen, indem ich so glücklich gewesen bin, in Porto d'Anzio die beiden Evangelisten Lukas und Johannes anzufertigen, so erlaube ich mir, Ihnen dieses anzuzeigen und zugleich die Bitte daran zu knüpfen, den Betrag dieser drei Kartons, 1200 Skudi, meiner Tochter, Madame Hoffmann, die sich in diesen Tagen nach Rom zu begeben gedenkt (wahrscheinlich am nächsten Samstag oder Sonntag), gütigst auszahlen lassen zu wollen, was, so wie das letztmal, durch Vermittlung der Monache Barberine geschehen kann. Wir hatten so innig gewünscht und gehofft, Sie auf einige Tage hier bei uns zu sehen, wozu Sie uns die Hoffnung gemacht hatten, und bedauern sehr, dass nunmehr das eingetretene schlechte Wetter, wenigstens für jetzt, wenig Aussicht gestattet, diese in Erfüllung gehen zu sehen. Wie sehr würden wir uns freuen, wenn Sie diesen Besuch wenigstens später in den zu hoffenden schönen Oktobertagen nachholen wollten. Sie würden mich wahrscheinlich schon mit Entwürfen zu einer der drei Absiden beschäftigt finden, wozu ich soeben Vorkehrungen treffe und worauf ich mich ungemein freue; woraus Sie ersehen, dass mein Eifer nicht

erkaltet, das grosse Werk zu fördern. In Erwartung der Freude, Sie hier begrüßen zu können, zeichne aufs hochachtungsvollste Ihr ergebenster

Rocca di Papa, am 23. September 1868

Friedr. Overbeck

20. STROSSMAYER OVERBECKU

Mein hochverehrtester Herr und allerliebster Freund!

Der Domherr Voršak hat mir die Fotografien von den 12 Kartons der Kuppel gesandt. Bei ihrer Durchsicht habe ich eine wahrhaft kindliche Freude gehabt. Die Kompositionen sind wirklich erhaben, eines Overbeck würdig; würdig, nach meiner innigsten Überzeugung, den schönsten und ausgezeichnetsten Arbeiten des klassischen Kunstalters an die Seite gestellt zu werden. Ich rufe Ihnen aus ganzem Herzen zu: Gott segne Sie. Ich habe hier einige Künstler um mich, sie sagen mir, dass es eine wahrhaft wunderbare Erscheinung sei, eine solche Kraft und schwungvolle Frische und Energie des Geistes und des Herzens bei einem Manne von so hohem Alter. Sie sagen mir auch: dass es mehr als ein Wunder sein wird, wenn Sie das ganze Werk vollenden. Ich bete nun innigst zu Gott, dass er zu seiner Verherrlichung dieses Wunder geschehen lasse. Ach, mein Freund, während Ihre Bilder in der Kirche ein Gegenstand der Predigt und des Trostes für das Volk und der Bewunderung für die Nation sein werden, wird Ihr Werk zugleich eine Schule für angehende Künstler einer jungen, lebensfrischen und kulturfähigen Nation sein. Sie werden also unser Meister bleiben und zwar ein verehrungswürdiger Meister, der in der Auferstehungsgeschichte eines wahren Kunstlebens einen so hervorragenden Platz einnehmen wird. Der Domherr Voršak schreibt mir zugleich, dass Sie mit der Komposition der Anbetung der hl. drei Könige und der Hirten fertig sind. Die betreffende Zeichnung und Kontur soll auch bald vollendet sein. Er sagt mir, dass es ein vollendetes Meisterwerk sei, jeder Bewunderung würdig. Ich möchte sowohl die vollendeten Kartons als auch diese Zeichnung in Kontur gerne selbst in Rom sehen. Deshalb werde ich mit der ersten Hälfte des künftigen Monates nach Rom kommen, um zu Ostern wieder zu Hause sein zu können. Ich freue mich herzlich, Sie bei dieser Gelegenheit sehen und verehren und Ihnen meinen innigsten freundschaftlichsten Dank aussprechen zu können. Der Professor Roesner, dem ich über die fertigen Kartons geschrieben habe, freut sich sehr darüber und sagt mir: er sehne sich völlig, Ihre Komposition und Zeichnung des Jüngsten Gerichtes zu sehen. Es ist dies auch mein sehnlichster Wunsch, deshalb richte ich zugleich eine sehr schöne Bitte an Sie: wenn es möglich ist, beschäftigen Sie sich bis zu meiner Ankunft nach Rom mit der Komposition und Zeichnung en contour des Jüngsten Gerichtes. Die Ausführung und Schattierung der schönen fertigen Komposition und Zeichnung kann ja füglich auf eine kurze Zeit verschoben werden. Es drängt mich der Wunsch, je mehr Kompositionen von einem solchen Meister, der meiner inneren Richtung in so vollendeter Weise entspricht, zu sehen. Die Kathedrale macht mir viel Sorgen und zuweilen auch Kummer. Ich vertraue mithin auf Gottes Hilfe, wiewohl ich dann und wann mich der Furcht nicht entschlagen kann, dass mein Vertrauen fast eine Vermessenhaftigkeit sei. Die Herbeischaffung des notwendigen

Steines stösst auf grosse Schwierigkeiten. Der Stein kostet dreimal so viel als wir anfangs voranschlugen. Dieses Jahr hoffen wir, so Gott will, die Bedachung zu vollenden. Das künftige Jahr wird aber der ganze Körper mit Gottes Hilfe fertig sein. Ich beehle mich, nicht nur aus Eigennutz, sondern auch der notwendigen Einheit und Harmonie des Werkes wegen, die gewöhnlich leidet, wenn mehrere Bauherren an einem Werke arbeiten. Bei meiner schwachen Gesundheit, noch mehr aber bei meiner Unwürdigkeit vor Gott, wird es rein das Verdienst der göttlichen Barmherzigkeit sein, wenn ich die Vollendung des Werkes erlebe. Der Domherr hat noch einen Umstand berührt. Mein Freund! Wir sind wahrhaft Brüder im Herrn. Wo dies ist, ist Verständigung eine leichte Sache. Eines ist, was Sie und ich sehnlichst wünschen: ein gottgefälliges Werk in bester, vollkommener und gotteswürdigster und inwiefern möglich auch schneller Weise zu vollenden. Ich drücke Sie innigst an mein Herz und küsse Sie hundertmal

Djakovo, 11. Jänner 1869

Strossmayer
Bischof

21. OVERBECK STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr Bischof! Gültigster, väterlicher Herr und Freund! Exzellenz!

Wie soll ich Ihnen die Freude beschreiben, die Ihre Zeilen vom 11. d. M. mir verursacht haben! Nie hat wohl ein Künstler einem edleren, gütigeren Herrn gedient als derjenige ist, dem mir vergönnt worden, meine geringen Dienste widmen zu können; wie erfüllen mich die herzlichen Worte, mit denen Sie mir Ihre Zufriedenheit mit meinen Leistungen haben aussprechen wollen, mit Mut und Vertrauen! Ja, voll Zuversicht gehe ich voran; denn: adjutorium nostrum in nomine Domini, qui fecit coelum et terram; und Er, der erwählt war schwach ist vor der Welt, um was stark ist zuschanden zu machen, Er wird dem Schwachen, der von Ihm ganz allein alles erwartet und Ihm in allem die Ehre geben will, auch verleihen, ich vertraue fest, das zu Seiner Ehre begonnene Werk soweit durchzuführen, als Er es zu Seiner Ehre erspriesslich erachten wird, und wenn meine Tage früher zu Ende laufen sollten, bevor das Werk vollendet wäre, leicht einen Würdigeren und Tüchtigeren an meine Stelle zu setzen wissen. Wie gerne würde ich nun alles liegen lassen, um unverzüglich Ihrem Wunsche nachzukommen, mich vor allem mit dem Jüngsten Gerichte zu beschäftigen. Aber, Exzellenz, ich fürchte, ich würde Ihnen einen schlechten Dienst dadurch erweisen. Die Erfahrung hat mich nämlich gelehrt, dass es sehr gewagt ist, einen Gedanken, von dem man soeben erfüllt ist, zu verlassen, um sich mit einem andern zu beschäftigen, der bis dahin fernelag. Man ist in nächster Gefahr, den einen aus dem Auge zu verlieren, ohne dafür sogleich den neuen finden und festhalten zu können. Und da Ihre verehrten Zeilen mich gerade von dem Gedanken erfüllt gefunden haben, den Entwurf der zweiten Absis vorzunehmen, die Kreuzigung, während der Entwurf der ersten einer jüngeren Hand zur Übertragung in das grössere Verhältnis des Kartons übergeben ist, so will es mich gefährlich dünken, gerade jetzt mich von diesem Gegenstande zu trennen, den ich soeben, mit der ersten künstle-

rischen Wärme, schon einigermassen im Geiste ausgearbeitet habe, um zu dem jüngsten Gerichte überzugehen, über welches ich bis zu diesem Augenblick noch ziemlich im unklaren bin. Zwar habe ich schon häufig mich mit demselben im Geiste beschäftigt, aber der Gegenstand ist so gewaltiger Natur, dass ich einstweilen kaum viel mehr als eine negative Klarheit gewonnen habe, d. h. was nicht zu machen ist. Es kann nämlich E. E. nicht entgangen sein, dass in den letzten Jahrhunderten ein eigentlich heidnisches Element in der Kunst und gerade in der kirchlichen Kunst durch die Autorität grosser Namen gleichsam ein Bürgerrecht erworben hat, das man ihm wohl eigentlich niemals hätte einräumen sollen, ich meine das Element des Nackten. Nun ist aber gerade das jüngste Gericht ein Gegenstand, bei dem vielleicht mehr als bei irgend einem anderen die Versuchung nahe liegt, das Element des Nackten mit allen seinen Reizen zu entwickeln, weil die Entschuldigung gleich da ist, dass es fast unmöglich sei, demselben auszuweichen. Und doch sträubt sich das christliche Gefühl für Sittlichkeit dagegen, trotz allen Autoritäten und es dürfte schwer zu verantworten sein, besonders bei einem Volke, das höchstwahrscheinlich in dieser Hinsicht noch unverdorben ist, dieses Gefühl abzustumpfen und ihm das gefährliche Element einzupflanzen. Mich verlangt daher sehnlichst darnach, zu erfahren, wie E. E. über diesen Punkt denken; umsoher, als ich eine Stelle in Ihrem letzten Briefe einer doppelten Deutung fähig finde. Es ist diejenige, wo Sie die Hoffnung aussprechen, dass mein Werk zugleich eine Schule für angehende Künstler werden könne. Nichts könnte für mich lohnender sein, als der Gedanke, auch in dieser Hinsicht durch mein Werk nützen zu können und guten Samen auszustreuen. Doch drängt sich mir die Frage auf: habe ich diesen Ausdruck ganz im allgemeinen zu verstehen oder liegt demselben der spezielle Wunsch zugrunde, dass mein Werk jungen Künstlern Gelegenheit bieten möge, das Nackte zu studieren wie es die Akademien sich angelegen sein lassen. Ich hoffe zuversichtlich, dass auch hier unsere Anschauungen nicht weit auseinander laufen werden. Ein entschiedenes Wort von E. E. wird mich so gleich orientieren, um bei Bearbeitung des grossen Gegenstandes von vornherein mit Sicherheit den richtigen Weg einzuschlagen. E. E. erschein aus dem Gesagten, dass ich wenigstens anfangs, mich mit demselben zu beschäftigen; mögen Sie nicht daran zweifeln, dass es gewiss nicht an meinem guten Willen liegen wird, ihn sobald als möglich zur Anschauung zu bringen, wozu der Herr Seinen Segen geben wolle. Schliesslich muss ich Ihnen noch meinen besonderen Dank aussprechen für die Bereitwilligkeit, mit der Sie meinen durch Msgr. Voršák Ihnen ausgesprochenen Bedürfnissen ein so gütiges Ohr haben leihen wollen. Wohl habe ich es von Anbeginn gefürchtet, dass der Umfang der Arbeit mir unter den Händen wachsen werde; was sich nun allerdings mehr und mehr bestätigt; und ich preise Gott dafür, dass Er Ihren edlen Gesinnungen so herzliche Worte geliehen hat, die so geeignet sind, jede Sorge bei mir zu beseitigen und mich so getrost an meinem grossen Werke fortarbeiten zu lassen. Mit wahren Entzücken sehe ich dem herannahenden Zeitpunkte entgegen, der Sie zu uns führen wird, wo es mir vergönnt sein wird, wieder von Angesicht zu Angesicht Gedanken und Empfindungen mit E. E. austauschen zu können. Meine Tochter trägt mir noch angelegentlichst auf, E. E. zu

sagen, dass sie so ganz die Gesinnungen tiefster Verehrung teilt, mit denen erfüllt ist E. E. gehorsamt ergebener Diener

Rom, am 22. Januar 1869

Fr. Overbeck

22. STROSSMAYER OVERBECKU

Mein liebster, hochverehrtester Freund!

Vor allem bitte ich Sie, mir zu verzeihen, dass ich diesen Brief nicht eigenhändig schreibe. Ich bin unbass und meine Hand ist zu schwer, deshalb diktiere ich diesen Brief. Ich bitte Sie sehr, folgen Sie mit vollständiger Freiheit Ihren edlen Aspirationen. Ich begreife vollkommen und aus eigener Erfahrung den hohen Wert dessen, was Sie mir in dieser Beziehung mitteilen. Ich billige vollkommen Ihr Urteil hinsichtlich des paganistischen Elementes, welches sich unbefugter Weise in die christliche Kunst eingeschlichen hat. Was ich hinsichtlich unserer angehenden Künstler gesagt habe, bezieht sich nicht auf das Nackte, sondern bloss darauf, dass sowohl in der Akademie als auch in der Kirche unseren jungen Künstlern Gelegenheit geboten wird, Ihre herrlichen Kompositionen zu bewundern und alle jene wahrhaft seltenen und ausserordentlichen Vorzüge Ihrer künstlerischen Schaffung zu betrachten, die geeignet sind, sie edler zu inspirieren und auf dem Weg der wahren Kunst zu leiten. Verzeihen Sie der Unbestimmtheit meiner Ausdrücke, sie sind der Erguss meines Herzens und meiner Gefühle, denen keine gehörigen künstlerischen Kenntnisse zu seiten stehen. Eines habe ich nur hinsichtlich Ihres letzten verehrten Briefes zu bemerken. Ich bitte Sie nämlich, die Übertragung Ihres Entwurfes in das grössere Verhältnis des Kartons bis zu meiner Ankunft verschoben zu wollen, denn in dieser Beziehung habe ich einige Gedanken und Wünsche, über die wir bei meiner Ankunft in Rom näher sprechen werden. Ich bitte Sie der Überzeugung stets zu bleiben, dass ich Sie wie einen meiner besten und intimsten Freunde, gerade so wie meinen eigenen Vater und Bruder, verehere. Ich hoffe und vertraue zu Gott, dass Derjenige, der uns solche Gefühle der Freundschaft und Liebe eingegeben und mich für die Richtung, die Sie in der Kunst befolgen, begeistert hat, uns auch Leben und Kraft verleihen wird, das schöne Werk zu seiner Ehre zu vollenden. Ihrer gnädigen Frau Tochter bitte mich herzlich zu empfehlen. Ich freue mich innigst, Sie nächsten, mein hochverehrter Freund, sehen und Ihnen mündlich sagen zu können, wie sehr ich Sie liebe, achte und verehere. Mit welchen Gefühlen ich verbleibe in alle Ewigkeit Ihr Freund und Verehrer

Djakovo, 4. 2. 1869

Strossmayer
Bischof

23. OVERBECK STROSSMAYERU

Exzellenz!

Ihre überaus gütige Zuschrift, die ich soeben erhalten habe, setze ich mich unverzüglich hin sogleich zu beantworten. Ihre Wünsche sind meine Wünsche und ohne Zaudern erkläre ich, dass ich meine volle Befriedigung darin finde, denselben nach bestem Wissen nachzukommen. Da ich gewohnt bin, allezeit mit unbegrenztem Vertrauen meine Zukunft in die Hände der göttlichen Vorsehung zu legen, so sei es ferne, dass ich mit Ängstlichkeit meine

Gedanken, wie ich mir die Freiheit genommen solche E. E. auszusprechen, festhalten sollte; vielmehr bin ich vom ersten Augenblicke an nach Durchlesung Ihrer Zeilen mit mir darüber einig gewesen, mich mit allem zufrieden zu erklären, wie ich es hiemit freudigst tue, überzeugt, dass der Herr alle Sorge für mich übernehmen wird. Dies gilt aber nicht minder in Rücksicht auf meine Bitte um höheren Lohn für die Absiden, von der ich sogleich gänzlich abstehe, als auch auf die Anfrage wegen meiner Beschäftigung, indem ich auch darin mich gerne bescheide, Ihre Gründe unterschreibe in Rücksicht auf die beiden Künstler, die als Mitarbeiter an dem grossen Werk berufen sind, und mithin mich einverstanden erkläre, meine Tätigkeit ausschliesslich auf die Absiden zu beschränken. Meine Arbeit rückt unterdes, Gottlob, täglich voran, so dass ich hoffen darf, binnen kurzem die Beendigung der ersten Absis berichten zu können. Ist es E. E. möglich, eine kleine Zahlung ganz nach Massgabe Ihrer augenblicklichen Kräfte schon jetzt zu leisten, so werde ich es dankbar entgegennehmen. Kann es aber nicht geschehen, ohne Ihnen Verlegenheiten zu bereiten, so kenne ich auch darin keinen anderen Wunsch als den, Ihren Wünschen mich zu fügen. Der Herr, der für das Heutige bereits gesorgt, wird auch für das Morgige sorgen! Indem ich daher die noch zu hoffenden Zahlungen für gegenwärtige Absis in Rücksicht auf die Zeitbestimmung gänzlich Ihrem Ermessen anheimgebe, füge ich nur die eine Bitte hinzu, meine frühere Bitte nicht unedler Gewinnsucht zuschreiben zu wollen, sondern überzeugt zu sein, dass ich glaubte, sie nicht umgehen zu können, worin mich aber nun erneutes Vertrauen in die göttliche Vorsehung eines Bessern belehrt hat. Auf's innigste preise ich den Herrn für die so gütige Gesinnung gegen mich, die Er Ihnen ins Herz gelegt hat und die aus jeder Ihrer Zeilen atmet. Möge Er mir dieselbe erhalten, möge Er mir verleihen, das herrliche Werk, meinem Anteil nach, bis ans Ende zu Ihrer vollen Zufriedenheit durchzuführen, Ihnen aber die Genugtuung schenken, es dereinst in seiner gänzlichen Vollendung mit ungetrübter und ungeteilter Freude zu schauen. Das ist mein stetes Gebet fortan. In unbegrenzter Verehrung E. E. ergebenster

(Rom), am 27. April 1869

Fr. Overbeck

24. STROSSMAYER OVERBECKU

Euer Hochgeboren! Hochverehrter Freund!

Ich danke Ihnen innigst für die Güte, die Sie mir gegenüber auch bei der letzten Gelegenheit zu äussern die Gewogenheit hatten, Gott segne Sie dafür! Seien Sie überzeugt, dass meine Liebe, Achtung und Dankbarkeit gegen Sie ewig dauern wird. Ich sende Ihnen mit Rechnung des ersten Absidenkartons 600 Skudi oder 3225 Fr. Es bleiben daher für denselben noch 200 Skudi zu entrichten, die Sie nach Ihrem Belieben durch die Ver-

mittlung meines Domherrn beheben können. Gott stärke Sie. Ich bitte, mir Ihre Liebe und Achtung auch fernerhin bewahren zu wollen. Bevor ich fortreise, werde ich jedenfalls persönlich Ihnen meinen Dank aussprechen. Mit wahrhaft brüderlicher Liebe und Verehrung verbleibe ich ewig Ihr Freund

(Rom), 29. 4. 1869

Strossmayer

25. STROSSMAYER KAROLINI HOFFMANN

Liebe gnädige Frau!

So gerne ich dem Verewigten, der meine Hochachtung und Verehrung in höchstem Grade besass, jeden Liebesdienst erweisen würde, so ist es mir leider bei meiner zerrütteten Gesundheit unmöglich. Ich huste noch fortwährend sehr stark und kann nicht wissen, ob es mir nur möglich sein wird den Exequien beizuwohnen. Mit Hochachtung und Verehrung Ihr, gnädige Frau, stets gehorsamer Diener

(Djakovo), 15. November 1869

Strossmayer

26. STROSSMAYER KAROLINI HOFFMANN

Gnädige Frau!

Auf die geschätzte Zuschrift habe ich zu erwidern, dass es mir bei meinen gegenwärtigen Verhältnissen unmöglich ist, für die Konturzeichnung des »Letzten Gerichtes« des seligen Overbeck mehr zu geben als 400 Skudi. Die ganze Last des Fortbaues der Kathedrale fällt gegenwärtig ganz auf mich. Auch ist der Preis für die Exekution der Overbeck'schen Kartone unerwartet hoch gestellt, so dass ich bei bestem Willen für die Overbeck'sche Zeichnung nicht mehr geben kann als 400 Skudi. Übrigens dünkt es mich, dass es dem verdienten Ruhme des Seligen vollkommen entsprechen wird, wenn seiner Intention gemäss das von ihm komponierte »Letzte Gericht« in unserer Kathedrale verewiget wird. Mit ausgezeichnete Hochachtung verbleibe ich Ihr, gnädige Frau, ergebener Diener

Djakovo, 6. 12. 1870

Strossmayer

Bischof von Diakovar

27. STROSSMAYER KARLU HOFFMANNU

Verehrter Herr Hoffmann!

Meine Geldverhältnisse erlauben mir nicht, so sehr ich es sonst wünschen würde, irgend etwas von der Verlassenschaft des seligen Overbeck anzukaufen. Am liebsten wären mir die »Heiligen Sakramente«, aber der Preis ist nach meiner Ansicht mehr als doppelt zu hoch. Mit Hochachtung ergebener

Strossmayer

Bischof

28. FLATZ VORSAKU

Hochwürdiger, Wohlgeborener Herr Domherr!

Ihr gütiges Schreiben vom 24. v. M. von Ilok habe ich hier in Rocca di Papa, wo ich mich seit dem 10. Juli — wie alljährlich während der grössten Hitze — aufhalte, richtig erhalten. Als S. E. der hochwürdigste Herr Bischof Strossmayer bei seinem letzten Aufenthalte in Rom auch mich mit seinem hohen Besuche im Studium und mit dem Auftrag beehrte, die heilige Magdalena für ihn zu malen, hatte ich noch am letzten Tag vor seiner Abreise das Glück, Hochdenselben mit Ew. Hochwürden auf dem Wege zu begegnen und zu sprechen. S. E. äusserte sich bei jener Gelegenheit in betreff des Gemäldes der heiligen Magdalena, dass ich dasselbe nur con amore vollenden soll und sei ich an die Zeit so genau nicht gebunden. Während der grossen Feierlichkeiten in Rom wurde ich denn doch von Fremden und alten Bekannten ziemlich in Anspruch genommen und hätte ich schon deshalb — abgesehen von der grossen Hitze — nicht mehr arbeiten können und so bin ich denn gegen meinen Willen mit dem Gemälde leider nicht ganz fertig geworden; es fehlen noch die letzten Retouchen und das Zusammenstimmen. Nach dem Empfang Ihres geehrten Schreibens, hochwürdigster Monsignor, ging ich auf ein paar Tage nach Rom und wollte ich versuchen, das Gemälde zu vollenden, es war mir aber der grossen Hitze wegen unmöglich zu arbeiten und die Cholera beunruhigte mich doch auch einermassen, und so kehrte ich wieder hieher zurück. Ich bitte Sie daher, dem hochwürdigsten Herrn Bischofe nebst meiner ehrfurchtsvollsten Empfehlung sagen zu wollen, Hochderselbe möge mich aus obigen Gründen gnädigst entschuldigen. Sobald die Hitze und Cholera in Rom nachgelassen, werde ich dahin zurückkehren und wird es mein Erstes sein, das Gemälde ganz zu vollenden. Ich rechne es mir ja zur ganz besonderen Ehre, eine meiner gebrechlichen aber mit gutem Willen vollendeten Arbeiten im Besitze dieses so ausgezeichneten Kirchenfürsten zu wissen und deshalb, um der heil. Magdalena willen, möchte ich schon das Gemälde, so gut wie möglich, vollenden. Als ich in Rom war, ging ich auch zum Bankier Cerasi, um ihm zu sagen, dass ich die 600 Skudi in Empfang nehmen werde, wann ich das Gemälde dem Spediteur Caldassi übergeben haben werde. Er erwiderte aber, dass das Geld jetzt schon zu meiner Verfügung bereit liege und erlegte es mir, ohne dass ich Ihren Brief vorzeigen konnte, denn ich hatte ihn nicht bei mir — bin aber in jener Bank bekannt. Ich habe übrigens in meinem kleinen Haushalte die Vorkehrung getroffen, dass 600 Skudi solange Eigentum Sr. bischöflichen Gnaden bleiben, bis das Gemälde vollendet sein wird; und sollte mich der Herr aus diesem Leben abrufen vor ich die heil. Magdalena so vollendet haben werde wie ich gewohnt bin meine Gemälde zu vollenden, dann bleibt es dem weisen Ermessen S. E. anheimgestellt, um welchen Preis Hochderselbe das Gemälde übernehmen wolle. Soviel über meine kleine Angelegenheit. Sie erinnern sich aber, Hochwürdigster Herr Domherr, dass ich einmal über diesen so bedeutenden Auftrag, welchen der edle Overbeck von S. E. erhalten hat, mit Ihnen gesprochen habe! Overbeck, der auch wie alljährlich hier in Rocca di Papa ist, hat den ersten Kar-

ton, dessen Grösse sehr zweckmässig ist, zum Zyklus aus dem Leben des hl. Petrus für die Kuppel der Kathedrale vollendet. Die Komposition, wie unser Herr und Heiland dem hl. Petrus das Pastorale mit den Worten: »Weide meine Lämmer, weide meine Schafe« übergibt, ist, wie Overbecks Kompositionen, klar und grandios. Ich kann aber um dieser so bedeutenden Sache willen nicht umhin, den Wunsch auszusprechen, dass vor allem die gesamten Kompositionen und wenn auch nur in Konturen von ihm gemacht und für die Kathedrale gesichert werden; er hat ein Jahr weniger als 80. Das sogenannte Ausführen, Schattieren der Kartone, nimmt ihm viel Zeit und dieses können andere Künstler auch, aber keiner ist so glücklich, diese Gegenstände komponieren zu können wie er. Er hat von Gott die grösste Begabung zur Kunst erhalten, aber sie ersetzt bei seinem hohen Alter nimmermehr die Hand und das Auge, wo dieselben zur Ausführung notwendig sind, daher dürfte seine Ausführung der Kartone einem Freskomaler, der kein grosser Meister ist, unzulänglich, einem grossen Meister aber ziemlich überflüssig sein. Doch das werden S. E. der Hochwürdigste Herr Bischof und der ausgezeichnete Architekt Roesner, wenn der erste Karton angelangt sein wird, selbst am besten beurteilen können, was das zweckdienlichste sein werde. Unser Overbeck scheint aber diese Kartone lieber zu schattieren als nur in Konturen zu zeichnen, und wahrscheinlich deshalb, weil er jahrelang, nämlich die Kompositionen zu den Sieben hl. Sakramenten, nur in Konturen gezeichnet und sich ermüdet hat. Er hat manchmal zu mir geklagt, er würde zur Abwechslung gerne den einen oder andern Karton ausführen oder ein Bild malen. Indem ich Euer Hochwürden schliesslich bitte, wie oben S. E. dem Hochwürdigsten Herrn Bischofe meine ehrfurchtsvollste Empfehlung und meine Entschuldigungsgründe ausdrücken zu wollen, verharre ich mit der grössten Hochachtung, Hochwürdiger Herr Domherr, Ihr ganz ergebenster Diener

Rocca di Papa, 18. September (18)67

Gebhard Flatz

29. FLATZ STROSSMAYERU

Hochwürdigster, Hochgeborner Herr Bischof, Gnädigster Herr!

Vor acht Tagen ist endlich das Gemälde — die heilige Magdalena — welches ich für E. E. auszuführen die Ehre hatte, an Hochderoselben Adresse abgegangen. Der hochwürdigste Herr Domherr N. Voršak hatte mir mitgeteilt, dass er E. E. nicht nur meine Entschuldigungsgründe, warum ich das Gemälde nicht eher an Ew. Bischöfliche Gnaden abgesendet, sondern auch mein im August v. J. an ihn gerichtetes Schreiben mitgeteilt habe. Gleichzeitig äusserte sich Monsignor Voršak, dass es E. E. nicht unangenehm wäre, wenn auch ich meine Ansicht in betreff der Ausführung des Bilderzyklus in der im Baue begriffenen Kathedrale aussprechen würde. Indem ich mir dieses von E. E. in mich gesetzte Zutrauen zur grossen Ehre rechne, werde ich meine Ansicht, wie folgt, offen nach Wissen und Gewissen aussprechen: Jeder, der von der christlichen Kunst eine klare Anschauung hat und unsern allverehrten grossen Meister Overbeck und seine Schöpfungen kennt, kann sich über den so

schönen und höchst bedeutenden Auftrag, welchen E. E. unserem Meister übertragen, nur von Herzen freuen; er wird aber auch ebenso von Herzen bedauern, dass Overbeck nicht um 15—20 Jahre jünger ist! Zwar habe ich die Beobachtung und Erfahrung gemacht, dass Künstler — ich spreche selbstverständlich von der christlichen Kunst — welche den rechten Weg betreten d. h. eine vorherrschend spiritualistische Richtung haben, auch bei Abnahme ihrer körperlichen Kräfte bis ins höchste Alter, ja bis zum Lebensende im spirituellen Teil der Kunst Fortschritte machten, während jene, welche mehr eine realistische Richtung genommen, bei Abnahme ihrer physischen Kräfte auch in der Kunst zurückgehen und sich, wie man zu sagen pflegt, selbst überlebten. Es ist aber ein Kunstwerk kein Abstraktum, die Idee muss konkret erscheinen, muss verkörpert werden, und das Kunstwerk, in welchem Geist und Form sich am harmonischsten vereinen, ist das vollkommenste. Um auf unsern Meister Overbeck zurückzukommen, ist er nach meiner Meinung derjenige, der wie kein anderer Meister unserer Zeit die ideale, die spiritualistische Richtung in der christlichen Kunst vertritt; bei seinem sehr hohen Alter aber, wenn er auch gegenwärtig eine bessere Gesundheit geniesst als vor mehreren Jahren, nehmen seine körperlichen Kräfte leider doch schneller und fühlbarer ab und dieses muss sich am technischen Teil seiner Werke mehr minder offenbaren! Wenn ein Künstler bei sehr hohem Alter seine Kompositionen selbst als Zeichnung oder Gemälde ausführen will, kann er das, was dem technischen Teil des Werkes wegen Abnahme der physischen Kräfte abgeht, nur einigermaßen durch grosse Anstrengung und Ausdauer und durch grossen Zeitaufwand ersetzen. Wenn daher unser edler alter Overbeck noch die Kartone zum ganzen Bilderzyklus korrekt ausführen sollte, wäre nicht nur eine ganz besondere Gnade von Gott, sondern ein wahres Wunder, denn in der Geschichte der Kunst ist so etwas noch nicht vorgekommen! Je weniger Zeit er daher auf den technischen Teil seiner Zeichnungen verwendete, desto mehr Kompositionen könnte er noch schaffen, und es wäre denn doch wahrscheinlicher, dass er noch den ganzen Zyklus komponieren könnte; auch würde es nach meiner Meinung nicht allein dem Zweck entsprechender sondern auch für Overbeck ehrenvoller sein, während sonst sein hohes Alter seiner Tätigkeit nur allzufrüh ein Ziel setzen und das Werk dann nur teilweise das seine werden dürfte! Das Allerzweckmässigste wäre gewesen, wenn er einen jungen tüchtigen Künstler unter seiner Leitung neben sich in seinem Studium nach seinen Kompositionen die Kartone hätte ausführen lassen, es würde dann rasch gegangen und doch ganz Overbecks Werk geworden sein; auch hätte er den Künstler zur Ausführung al fresco vorbereiten d. h. einüben lassen und sich in betreff der Farbenverteilung etc. mit ihm verständigen können. Doch dieses bleibt ein frommer Wunsch von mir, denn wie nun einmal die häuslichen Verhältnisse sich bei ihm gestaltet haben, wäre es unausführbar! Daher es kaum ein anderes Mittel geben dürfte, um den hohen Zweck bestmöglichst zu erreichen, als dass er, wenn er die acht Kartone zur Kuppel vollendet haben wird (den 4ten vollendet er gegenwärtig und die andern vier wird er, wenn ihn Gott gesund erhält, noch im Verlauf dieses Jahres zustandebringen), dass er dann die Zeichnungen bedeutend kleiner und auf die einfachste

Weise machte; etwa nur Konturen und die Hauptschattenmassen nur mit einem Ton angeben, dann könnte er viel Zeit ersparen, er könnte etwa drei Zeichnungen statt einen Karton machen. Diesen Vorschlag würde ich ihm selbst machen und es wäre ihm betreffend auch leicht, es wäre gar nicht nötig zu erwähnen, dass man die Abnahme seiner physischen Kräfte an dem einen oder andern Karton wahrnehme, ich müsste nur das Gewicht auf die Bedeutung der gesamten Kompositionen legen, wie es wirklich ist, und er würde gewiss auch dieser Ansicht sein, allein ich dürfte mir grossen Verdross zuziehen und dem edlen Mann Kreuz verursachen — ich spreche aus Erfahrung — daher ich nichts machen kann noch darf und auch E. E. bitten muss, von mir, diese Angelegenheit betreffend, keine Erwähnung machen zu wollen. Hochdieselben könnten aber ihm ihren Willen aussprechen und er wird denselben gewiss hoch ehren und würde er dadurch gegen jeden äusseren Einfluss geschützt werden! Ich habe nun alle vier Kartone gesehen. Der erste, welchen er vorigen Sommer in Sorrento machte, stellt dar: wie Christus dem hl. Petrus nachts auf dem Galiläischen Meere entgegenght. Diese Komposition macht einen sehr ersten Eindruck; der hl. Petrus ist ausgezeichnet, ja unübertrefflich im Ausdruck, und die Zeichnung betreffend sind alle Figuren so korrekt, dass sie so al fresco kopiert werden können; aber sehr befremdet hat mich vom Overbeck, dass er die Idee nicht ganz richtig aufgefasst hat. Der Herr reicht dem hl. Petrus die Hand, hat also schon früher den Jüngern sich zu erkennen gegeben, Er erscheint aber noch mehr als Geist als wirklich, Er reicht dem hl. Petrus, der unterzugehen fürchtet, die Hand ohne ihn anzusehen und scheint mehr über dem Wasser zu schweben als auf demselben zu gehen. Ich habe ihm meine Ansicht ausgesprochen und er konnte auch wenig gegen dieselbe sagen. Der zweite Karton: wie Jesus dem hl. Petrus den Hirtenstab übergibt, von dem ich in meinem Schreiben an Monsignor Voršak erwähnte, ist wahrhaft grandios in der Komposition, aber leider ist gerade an der Hauptfigur am Christus, was Richtigkeit der Zeichnung betrifft, so viel zu wünschen, dass sie so nicht kopiert werden dürfte. Der dritte Karton: wie Petrus und Johannes den Lahmen an der Tempelpforte heilen, ist in jeder Beziehung ganz ausgezeichnet. Der vierte endlich: wie Jesus den Petrus und Andreas zu Aposteln aufnimmt, ist auch ausgezeichnet. Vielleicht werden wir so glücklich sein, im Verlauf dieses Jahres E. E. hier sehen und verehren zu können?! Hochdieselben würden dann die Kartone selbst sehen und über die Art der Fortsetzung des Werkes mündlich etwas feststellen können. Nach meiner obigen Ansicht müsste denn allerdings der betreffende Freskomaler nach den kleinen Zeichnungen noch Kartone zeichnen, allein er muss auch auf jeden Fall nach diesen Kartonen Konturen in derselben Grösse zeichnen wie die Gemälde werden; und wenn er dann den einen oder andern Karton wegen Unzulänglichkeit der Zeichnung doch nicht getreu kopieren könnte, müsste er ihn sozusagen frei übersetzen; dasselbe müsste nach den kleinen Zeichnungen geschehen, und der Maler würde dann die Kartone in der Grösse und der Art der Ausführung machen, wie er sie eben zum Malen bedürfte. Ich setze allzeit voraus, dass E. E. einen Künstler zur Ausführung der Fresken wählen werden, welcher in die Auffassungs-, Empfindungs- und Dar-

stellungsweise des Overbeck eingeht. In der sichern Hoffnung, dass Euer Bischöfliche Gnaden dieses mein langes Schreiben in Rücksicht meiner Intention entschuldigen werden, wünsche ich E. E. noch schliesslich jene Geduld und Ausdauer, welche ein Bischof in unserer Zeit überhaupt, besonders aber in unserem zerrissenen, unglücklichen Österreich und Ihrer speziellen Stellung bedarf, aus vollstem Herzen! Indem ich mein Gemälde der heil. Magdalena E. E. Güte und Nachsicht empfehle und um den bischöflichen heiligen Segen bitte, habe ich die Ehre, mit der grössten Hochachtung zu verharren Euerer Exzellenz ehrfurchtsvollster, untertänigster Diener

Rom, 21. Januar 1868

Gebhard Flatz

30. STROSSMAYER FLATZU

Euer Wohlgeboren!

Das Bild der seligen Magdalena ist glücklich hier angelangt. Ich danke Ihnen innigst für dasselbe! Es ist ein wahres Meisterwerk und wird hier von allen, die es sehen, bewundert. Solche Bilder sind ein lebendiger Beweis, dass es unter dem Beistande Gottes möglich sein wird, die klassische Kunstzeit des 16. Jahrhunderts unter uns zu repristinieren. Ich danke nochmals. Meine Schwester schreibt mir, dass sie vor Freude geweint hat als sie das Bild sah. Infolgedessen werde ich Sie bitten, für meine Galerie ein biblisches Bild machen zu wollen, das beiläufig derselben Dimensionen und desselben Preises sein soll. Was Ihnen weisen Rat hinsichtlich der Freskobilder anbelangt, so werde ich ihn gewiss befolgen. Dies wird ein Grund für mich sein, diesen Herbst nach Rom zu kommen, um so eine delikate Angelegenheit persönlich zu ordnen. Ich zweifle nicht, dass der gute und engelreine Overbeck, den ich unendlich verehere, uns recht geben und unsere Ansichten sich aneignen wird. Es freut mich und ich kann Ihnen nicht genug danken, dass Sie über die Overbeck'schen Kartons Ihr Urteil mir mitteilten. Wenn ich nach Rom komme, vielleicht wird sich manches verbessern lassen. Auch bitte ich Sie sehr, mir auch künftighin Ihr Urteil nicht vorzuenthalten. Ich wage diese Bitte, weil ich mit unendlicher Freude sehe, dass Ihr gutes und frommes Herz unaufgefordert an einer Sache teilnimmt, die bestimmt ist, zur Ehre Gottes zu dienen und einem armen Volke zum Troste und Bildungsmittel zu gereichen. Empfangen Sie nochmals meinen innigsten Dank und die Versicherung meiner ausgezeichneten Hochachtung, mit der ich zu verbleiben die Ehre habe Euer Wohlgeboren untertänigster Diener

(Djakovo), 10. März 1868

Strossmayer
Bischof

31. FLATZ STROSSMAYERU

Hochwürdigster, Hochgeborner Herr Bischof, Gnädigster Herr!

Ich muss E. E. ganze Güte und Nachsicht zu meiner Entschuldigung in Anspruch nehmen, dass ich Hochdemselben das so gnädige und liebevolle Schreiben nicht früher beantwortete. Ich wurde aber einerseits bei der Anwesenheit so vieler Fremden auch etwas in Anspruch

genommen und beim Arbeiten etc. gehindert, und andererseits wollte ich noch früher die Werke unseres hochverehrten Meisters Overbeck sehen, um Euer Bischöflichen Gnaden gleichzeitig etwas über dieselben berichten zu können. Dass E. E. mein Gemälde — die heilige Magdalena — nachsichtig und gütig aufgenommen und dass es Ihrer gnädigen Frau Schwester so grosse Freude macht, freut mich gewiss nicht weniger und ist beides für mich ein wahrer Trost und eine neue Aufmunterung, der man bis ans Ende des Lebens bedarf! Ich habe mich neuerdings überzeugt, dass der Herr, dem alle Ehre gebührt, jeden guten Willen segnet, Er sei daher gepriesen! Auch ist es für mich eine ganz besondere Ehre, dass E. E. für Ihre eigene Kunstsammlung ein Gemälde von mir wünschen und muss ich nur bedauern, dass ich Hochdemselben nicht sogleich nach meinem innigsten Wunsche dienen kann, denn ich habe zwei Altargemälde unter der Hand, welche ich nur in der Zeit, die ich während der grössten Hitze auf dem Lande zubringen muss, unterbrechen darf. Vor einigen Jahren habe ich für einen Grafen Poniatowski in Kiew, Neu-Russland, für seine Hauskapelle ein grosses Altarbild gemalt und habe ich die hier angeschlossene Photographie nach demselben machen lassen. Sie ist unharmonisch, weil alle warmen Farben in der Photographie zu dunkel geworden sind. Allein es ist doch die Komposition kennbar. Ich habe die Idee dargestellt: wie unser Heiland nach der Auferstehung seiner göttlichen Mutter zuerst erscheint, während die drei Marien ihn im Grabe suchten und die zwei Apostel, Petrus und Johannes, sich auch betrübt vom Grabe entfernen. Das Gemälde hat damals, Gott Lob, ich sage es wie es ist, grossen Beifall gefunden; und ich hatte mir gleich vorgenommen, weil diese Idee höchst selten dargestellt vorkommt und weil ich hoffte, es das zweite Mal besser zu machen, es in einem kleineren Format auszuführen. Den Umriss habe ich schon Jahr und Tag auf der Leinwand, um sogleich ohne weitere Vorbereitung malen zu können. Die Leinwand hat 4.10 in der Höhe und 3.4 Zoll in der Breite, die zwei Figuren sind stark halblebensgross, also etwas kleiner als die Figur der heil. Magdalena. Ich nehme jedes Jahr eine geeignete und vorbereitete Arbeit mit mir aufs Land, denn ich habe dort, in Rocca di Papa, ein ganz zweckmässiges Studium in meiner Wohnung, welche ich schon seit zehn Jahren alljährlich auf drei Monate beziehe. Für heuer hatte ich bestimmt, dieses erwähnte angefangene Bild mitzunehmen und hoffe ich, wenn es Gottes Wille ist, dasselbe halbvollendet vom Lande zurückzubringen. E. E. werden dann, wenn wir im Spätherbst das Glück haben werden, Hochdemselben hier persönlich unsere Ehrfurcht bezeigen zu können, das Bild sehen und wenn es Ihnen in betreff der Idee, der Darstellung, der Grösse und des Preises entspricht, würde ich mich glücklich schätzen! Wie ich die Gemälde auszuführen gewohnt bin, bedarf ich viel Zeit, und weil ich einen anderen Gegenstand, den ich mit aufs Land nehmen könnte, aus Mangel an Zeit, wegen der oberwähnten zwei Altargemälde, nicht mehr vorbereiten könnte, müsste ich E. E. zu meinem grössten Leidwesen allzulange auf ein Bild warten lassen! Doch über dieses und anderes werde ich, wenn es Gottes Wille ist, so glücklich sein, mit E. E. dann mündlich sprechen zu können. Und jetzt noch einige Worte über das so bedeutungsvolle, höchst wichtige Werk Overbecks. Er vollendet eben den sechs-

ten Karton, wie der heil. Petrus von einem Engel aus dem Kerker befreit wird. Die Komposition ist wieder klar, jedem verständlich und imposant. Die Zeichnung im Ganzen richtig; die Ausführung im Detail lässt aber manches zu wünschen übrig. Den fünften Karton: Petrus verläugnet unsern Herrn während Dieser vor dem Hohenpriester steht und nach dem Petrus hinsieht, habe ich vor einiger Zeit nur im Umriss entworfen gesehen; vorgestern, als ich bei ihm war, sagte er mir, er habe ihn auch schon weit in der Ausführung, zeige ihn mir aber nicht gerne, weil er mit demselben unzufrieden sei und noch zu ändern versuchen werde. Ich drang selbstverständlich nicht in ihn, weil ich aus Erfahrung weiss, dass es Momente gibt, in welchen man eine unvollendete Arbeit, mit welcher man selbst nicht einig ist, nicht gerne sehen lässt. Die Komposition war aber im Entwurf schon klar und ausgezeichnet, Zeichnung, nämlich Proportionen betreffend, hatte ich mir schon beim Entwurf einiges zu bemerken erlaubt und wird er dasselbe wahrscheinlich geprüft haben. Indem ich Euer bischöflichen Gnaden für Ihre Huld und Gnade verbindlichst danke und um den heiligen Segen bitte, habe ich die Ehre, mit der grössten Hochachtung und Ehrfurcht zu verharren als E. E. untätigster Diener

Rom, 30. April 1868

Gebhard Flatz

32. STROSSMAYER FLATZU

Hochverehrter Herr und Freund!

Ich freue mich sehr auf ihr Bild, dessen Gegenstand so sehr dem Wunsche meines Herzens entspricht. Ihre Kunstauffassung ist eine richtige und Ihre Bilder wahre Meisterwerke. Ihr Bild wird eine Zierde meiner Sammlung werden, wird ein wahres Muster für unsere Jugend, die sich heute morgen diesem Zweige der Tätigkeit weihen wird. Ich habe die Absicht gehabt, den heurigen Winter in Rom zuzubringen, wo wir Weiteres über die Vollendung der Kartons für meine Kathedrale gesprochen hätten. Ich konnte leider meine Absicht nicht erfüllen, weil der Bau der Kathedrale hierorts mit ungewöhnlichen Schwierigkeiten verbunden ist. Es muss alles hier für den Bau notwendige nicht nur beschafft, sondern einermassen geschaffen werden. Deshalb ist meine Gegenwart hier fast ununterbrochen notwendig. Ich nehme daher in der letzten Stunde schriftlich Zuflucht zu Ihrer Güte, Weisheit und Freundschaft. Ihre Ansichten über die 12 fertigen Kartone, deren Fotografien ich besitze, sind vollkommen richtig. Nicht nur ich als Laie, sondern auch zwei hier lebende Künstler haben Ihr Urteil bestätigt. Die Kompositionen sind alle ausgezeichnet, des Overbeck'schen Geistes würdig, aber in der Zeichnung und technischen Durchführung ist manches zu wünschen. In dem Karton, darstellend die Übergabe der höchsten kirchlichen Gewalt an den Petrus, ist mir auch die Hauptfigur aufgefallen, in der wahrscheinlich sehr bemerkbare Zeichnungsfehler vorkommen. In dem Karton, den sinkenden Petrus auf dem Meer darstellend, fällt mir nicht so sehr das Luftige und ober dem Wasser gleichsam Schwebende des Herrn auf, sondern das nicht Hinblicken auf den Petrus, dem die Hand und die Hilfe gereicht wird und dem der Vorwurf der Kleingläubigkeit gemacht werden soll. Ich würde kaum gewagt haben, diese Bemerkungen zu machen, wenn ich nicht hierin Ihrem erleuchteten Urteile folgen würde. Auch scheint mir in

dem ausgezeichneten und wahrhaft originellen Karton, die Kreuzigung Petri darstellend, die Figur Petri nicht in jeder Beziehung richtig gezeichnet zu sein. Übrigens muss ich gestehen, dass ich mit der ganzen Arbeit zufrieden bin und wahrhaft eine kindische Freude gehabt habe. Ich gedanke die Kartons im Wiener Museum auszustellen. Was wird der liebe alte Herr dazu sagen? Hinsichtlich der Fortsetzung und Vollendung des Werkes teile ich vollkommen Ihre Ansicht und es ist mir nur sehr leid, dass ich nicht persönlich nach Rom kommen konnte. Ich würde in diesem Falle Ihre Ansicht vollkommen geteilt und bei dem alten Herrn durchgesetzt haben. Der alte Herr ist so ein weiser und frommer Mann, dass er von selbst auf diese Idee käme, wenn er frei von fremden Einflüssen wäre. Ich muss Sie indessen bitten, mir zu raten, ob sich dies nicht auch schriftlich meinerseits geschehen lassen könne. Ich liebe und achte den Overbeck sehr und möchte ihn um keinen Preis der Welt kränken. Ich würde daher, wenn die briefliche Bewerkstellung unserer Ansichten ratsam wäre, die schonendste, zarteste und rücksichtsvollste Form wählen, ich würde ihm z. B. sagen, wie sehr mich die Meisterhaftigkeit seiner Kompositionen erfreut habe und wie sehnlichst ich wünsche, dass die Vollendung dieses grossen Werkes seine Arbeit sei. Aber mich mache sein hohes Alter bange und ich glaube, seinem religiösen und zarten Gefühle gemäss zu handeln, wenn ich ihm einen Modus vorschlage, der unsere gemeinschaftliche Absicht sicher erfülle. Dann würde ich ihm die von Ihnen gutgeheissene Methode empfehlen, die ohnedies meinen festen Willen, den Bau innerhalb längstens 10 Jahren in jeder Beziehung zu vollenden, entspricht. Glauben Sie aber, dass dies brieflich nicht gut geschehen könne und dass es an der Zeit ist, dass ich entweder jetzt gleich oder aber im ersten Frühjahr nach Rom kommen soll, so bitte ich nach gepflogener Rücksprache mit dem Domherrn dies mir sagen zu wollen. Der Domherr hat den Auftrag, mir, wenn notwendig, dies im telegrafischen Wege zu melden. Ich stehe daher bereit, entweder gleich oder im ersten Frühjahr nach Rom zu kommen. Glauben Sie aber, dass sich die Sache brieflich abmachen lasse, so bitte ich Sie, die Momente angeben zu wollen, die den Verhältnissen Overbecks, die Sie besser kennen, angemessen wären. Verzeihen Sie, dass ich ihre Güte und Geduld in Anspruch nehme. Es geschieht in einem edlen Werke, dem Ihr edles und gutes Herz natürlicher Weise gewogen ist, was mich zum ewigen Danke verpflichtet. Mit ausgezeichnetester Hochachtung und Liebe verbleibe ich ihr Freund und Verehrer

Djakovo, 6. 12. 1868

Strossmayer
Bischof

33. FLATZ STROSSMAYERU

Hochwürdigster, Hochgeborner Herr Bischof, Gnädigster Herr!

Dem allzugrossen Zutrauen, welches E. E. mir zu schenken die Gnade haben, kann ich nur mit meinem Willen, leider aber nimmer in der Tat mich würdig machen! Mein Gemälde, welches für Euer Bischöfliche Gnaden bestimmt ist, betreffend, habe ich nicht notwendig etwas zu schreiben, denn Hochdieses werden es bei Ihrer Ankunft dahier, wenn nicht ganz vollendet, doch weit fortgeschritten finden. Ich würde E. E. so huldvolles und gnädiges Schreiben gern mit umgehender Post beant-

wortet haben, allein ich wollte mich noch vorher mit Monsignore Voršak besprechen und ihn ersuchen, dass er womöglich andere Künstlerurteile über die in Frage stehenden Kartonzeichnungen vernehmen möchte, denn der edle Overbeck, den ich seit 30 Jahren zum Freunde zu haben so glücklich bin und ihm viel Dank schulde, liegt meinem Herzen nahe, und möchte ich schon deshalb nicht die geringste Veranlassung sein, dass seine Ehre oder seine materiellen Interessen dadurch irgendwie leiden würden. Die Sache selbst aber, nämlich der Bilderzyklus, ist von grosser Bedeutung in religiöser und artistischer Beziehung und E. E. legen in Ihrer heiligen Begeisterung nicht nur den grössten moralischen Wert auf dieses Werk, sondern Sie verwenden auch grosse Summen auf dasselbe. Und aus diesen drei genannten Gründen ist die Sache für mich eine grosse Gewissensangelegenheit geworden! Nun hat Monsignor Voršak das Urteil mehrer Künstler vernommen und meine Ansicht ist hinreichend bestätigt worden. Ich darf aber auch um der Wahrheit willen nicht ignorieren, dass die Photographien einen besseren Eindruck machen als die Kartone selbst, denn durch das Zusammenziehen ins Kleine sieht das Bild vollendeter aus und die Mängel in der Zeichnung fallen weniger auf; wird aber ein solcher Karton vergrössert, welches zur Ausführung *à fresco* in einem so bedeutenden Masse stattfinden muss, dann fallen in denselben Verhältnis, als die Komposition imposanter als im Kleinen erscheint, auch die Mängel in der Form mehr auf. Die neueste Komposition, die unser Overbeck zu diesem Zyklus macht, habe ich bereits gesehen; es ist die Anbetung der hl. drei Könige und der Hirten, eines der drei grossen Bilder für eine Abside. Die Zeichnung wird in Kontur bald vollendet sein, es fehlen nur noch im Halbwinkel die das Gloria singenden Engel und der Stern. Diese Komposition gehört wieder zu den schönsten die er je gemacht hat — der zum Gegenstand verhältnismässig sehr grosse Raum ist auf das weiseste benutzt und ausgefüllt, die Gruppierungen sind wunderschön; die Figuren im Vordergrund sind etwa 6 Zoll hoch, alle die vielen Figuren sind im Umriss rein und fast durchgehend richtig und schön gezeichnet, in der Art, wie er die heil. Sakramente zeichnete. Mir wäre diese Konturzeichnung, so wie sie jetzt ist, viel lieber, als wenn er sie ausgeführt, nämlich schattiert haben wird, und glaube ich, dass ein Künstler, der den Overbeck versteht und überhaupt die Fähigkeit besitzt, seine Overbecks, Kompositionen ins Grosse zu übertragen und auszuführen, leichter und lieber nach einer solchen Kontur arbeiten würde als nach einem ausgeführten Karton wie er sie in seinem hohen Alter nun ausführt. Diese Kompositionen müssen frei und nicht wörtlich übersetzt werden, denn würde sie einer ängstlich getreu kopieren wollen, dann dürfte ihm das, was nur empfinden werden kann, entgehen, während er die etwaigen Zeichen und Formmängel wiedergeben würde. Ich glaube, es wäre eben jetzt der passende Moment und diese Zeichnung die Veranlassung, um den Overbeck vorzubereiten auf den Plan, welchen E. E. die Kompositionen betreffend haben. Monsignor Voršak wird Euer Bischöflichen Gnaden auch über diese Zeichnung schreiben und wenn Hochdieselben dann das Schreiben des Kanonikus zur Veranlassung nehmen und den Overbeck ersuchen, er möchte, statt diese Zeichnung ausführen, sie so lassen und die zweite beginnen, inzwischen werden E. E. hieher kommen und das Weitere mit ihm besprechen. Ich weiss, dass er,

mit der Kontur fertig sein wird, die Zeichnung ins Grosse übertragen und ausführen wird. E. E. dürfen daher keine Zeit verlieren und möglichst bald an ihn schreiben und ihn prävenieren wollen. Ich überzeuge mich immer mehr, dass es — nach meiner Ansicht — besser wäre, wenn Overbeck diese Kompositionen nur in Konturen zeichnen würde, er könnte dann in derselben Zeit wenigstens die doppelte Zahl Bilder komponieren, dieses wäre für ihn ehrenvoller und E. E. würden den Zweck eher, besser und wahrscheinlich auch mit geringeren Unkosten erreichen, wenn auch der betreffende Freskomaler Kartone nach den Konturzeichnungen machen muss; denn dieses würde ihn doch bei mehreren der schon von Overbeck ausgeführten Kartone noch treffen, und bei dem hohen Alter des guten Overbeck darf man annehmen, dass bei den künftigen von ihm ausgeführten Kartons es um so sicherer der Fall sein würde. Dass auch Overbeck dabei keinen pekuniären Nachteil erlitt, dafür sorgt und bürgt die weise Einsicht und Grossmut E. E. Monsignor Voršak wird die Güte haben, das Fehlende dieses Berichtes zu ergänzen und so schliesse ich dieses ohnehin schon für E. E. ermüdende lange Schreiben mit dem tiefinnigsten Wunsche zum neuen Jahre, der Herr möge Ihr so rastloses Wirken auf allen Gebieten Seines Weinberges in vollstem Masse segnen und Ihnen die notwendige Gesundheit dazu verleihen. Indem ich Euer Bischöflichen Gnaden in tiefster Ehrfurcht die Rechte küsse und den heiligen Segen bitte, verharre ich mit der grössten Hochachtung und Verehrung E. E. untertänigster Diener
Rom, am 1. Januar 1869
Gebhard Flatz

34. STROSSMAYER FLATZU

Mein hochverehrtester Herr und Freund!

Ich danke Ihnen innigst für die weisen Ratschläge, die Sie mir zu geben die Güte hatten. Ich empfehle mich Ihrer Güte und Weisheit auch in der Zukunft in dieser Angelegenheit, die meinem Herzen so nahesteht. Der Domherr wird Ihnen wahrscheinlich gesagt haben, dass ich dem guten alten Herrn in Ihrem Sinne geschrieben habe. Auch wird er Ihnen ohne Zweifel gesagt haben, was der ausgezeichnete Herr geantwortet hat. Ich habe dem Domherrn bestimmte Aufträge gegeben, über die er sich informieren soll. Ich habe ihn insbesondere an Sie gewiesen und bitte Sie, ihm und mir an die Hand gehen zu wollen. Es wäre mir nicht unlieb, wenn der Overbeck die Komposition, so wie Sie geraten haben, verfertigen, auch jüngere Kräfte unter seiner Aufsicht das Weitere durchführen würden. Es würde, wie ich glaube, ein grosser Vorteil erreicht werden, wenn schon jetzt diejenigen Kräfte ermittelt und beschäftigt werden könnten, die den Beruf und die Verbindlichkeit hätten, das Werk hier in Djakovo durchzuführen. Ich bitte Sie sehr, mir darüber so wie auch über alle Verhältnisse, die damit in Verbindung stehen, Ihre wohlbeleuchtete Ansicht offen und unumwunden offenbaren zu wollen. Sie werden mich dadurch zu unendlichem Danke verpflichten und dem Sohne Gottes einen schönen Dienst erweisen. Ich bitte Sie, von meiner Liebe und unbegrenzten Hochachtung überzeugt zu bleiben, mit der ich mich zeichne Ihren Freund und Verehrer
(Djakovo), 28. 1. 1869
Strossmayer
Bischof

Hinsichtlich der Ausstellung der Overbeck'schen Kartons werde ich Ihren Rat befolgen.

35. LUDOVIK SEITZ STROSSMAYERU

Euer Bischöflichen Gnaden, Hochwürdigster Herr!

Es gereicht mir zum grossen Vergnügen, dass ich Ew. bischöflichen Gnaden endlich die Nachricht mittheilen kann, dass das Bild der H. Jungfrau Maria am ersten August von Paris als Eilgut abgegangen ist und hoffentlich bald und unbeschädigt nach Djakovo in die Hände Ew. bischöflichen Gnaden gelangen wird, und ersuche ich Ew. bischöflichen Gnaden, die Gewogenheit haben zu wollen, mir nach Erhalt eine Nachricht zukommen zu lassen. Der Domherr Mons. Voršak zahlte mir gleich nach Abreise Ew. bischöflichen Gnaden die erste Hälfte des Preises aus und bot mir nach Verlauf eines Monats den Rest an. Da ich aber vorzog, das Bild zuerst zu liefern, so werde ich erst jetzt so frei sein, mir den Rest von dem Mons. Domherrn zu erbitten, um sodann über das ganze bestens dankend quittieren zu können. Ich fange jetzt an, mich für den Anfang des grossen Werkes, welches Ew. bischöfliche Gnaden die Gewogenheit hatten, in meines Vaters und meine Hände zu legen, vorzubereiten, und brauchen wir kaum Ew. bischöflichen Gnaden zu versichern, dass wir mit allen uns zu Gebote stehenden Gaben und Mitteln diese Arbeit in Angriff nehmen und zur Ehre Gottes und Ew. bischöflichen Gnaden vollster Zufriedenheit zu Ende führen werden. Mein Vater wird noch diesen Monat sein Bild vollenden und dann mit Mons. Voršak einverstanden die Reise nach Slavonien zu unternehmen. Er freut sich unendlich, Ew. bischöfliche Gnaden in Seinem Bistum zu besuchen. Ew. bischöfliche Gnaden werden gütigst gerechtfertigt finden, dass wir, wie üblich bei grossen Unternehmungen, einen Vorschuss von 2000 Skudi als Deckung für die ersten Auslagen von Studien, Modellen, Gehilfen etc. gebeten haben. Indem ich schliesslich Ew. bischöfliche Gnaden bitte, meines Vaters und meine vollkommenste Hochachtung zu genehmigen, bitten wir vereint um Ew. bischöflichen Gnaden oberhirtlichen Segen und bin ich Euer bischöflichen Gnaden ganz ergebenster

Rom, den 14. August 1869

Ludwig Seitz

36. ALEKSANDAR MAKSIMILIJAN SEITZ STROSSMAYERU

Exzellenza, Allerhochwürdigster Bischof!

Nachdem ich die ganze Zeit seit meiner Rückkehr von Diakovar, nur allein der Chathedrale für die mir so enge am Herzen liegende Arbeit gedacht und kann sagen mich geplagt habe, drei schwere Kompositionen entstanden, das H. Abendmahl vergrösserte und jetzt zum Schlusse die grosse Pause von der Austreibung des Tempels im Augenblicke auch im vollenden begriffen bin, als Schluss vor meiner Abreise noch Majolika Proven gemacht habe, wegen des Bildes was auf die Aussen-Seite der Kirche kommen sollte, und auch wegen des Pavimentos der Kirche sehr nützlich sein könnte, so wie mir Euere Excellenz selbst aufgetragen haben mich darüber zu unterrichten und selbst nun alle diese Dinge, nebst Zeichnungen mit mir jetzt in Bälde mit mir bringen werde, ungeachtet dessen dass wir in Rom ein bis beinahe jetzt schlechteste

regnerische Wetter hatten, rings herum auf den höchsten Bergen noch der Schnee sichtbar ist kann alle Welt bezeugen, und ein Wunder wäre, wenn es in Diakovar viel besser wäre, so dass ich oft zu meinen Bekannten sagte dass es vielleicht ein Glück für mich ist, nicht früher nach Diakovar abgereist zu seyn, während so Gott will doch das Wetter endlich sich bessern wird, aber auf alle Weise gewiss mich nicht hindern sollte, sobald ich fertig bin sogleich abzureisen, nun aber!!! vorgestern klopfte es hastig an meiner Thür, Monsignore Voršak stürzte herein, ich sehe im am Gesichte an; es betreffe ein wichtiges Ereigniss, nun nun? sagte ich; er zog Athemlos ein Papier aus der Tasche, es war ein Brief von Euerer Excellenz, und nun wurden mir freylich, auf deutsch gesagt recht die Leviten gelesen, Monsignore Voršak verdient alles Lob, weil er ein guter treuer Executore seines so edlen Bischofes ist, und ich kann Euere Excellenz versichern, als Parlamentario nichts zu wünschen übrig bleibt, nur befremdete mich im ersten Augenblicke der Eindruck, als habe Monsignore mich nie arbeitend gesehen, er hat wie mir scheint unschuldiger Weise nie bey seinen früheren Besuchen etwas recht angeschaut, denn sonst hätte der gute, liebe Monsignore schon früher schreiben sollen, dass Seitz stets arbeitet, und nur beyträgt damit die Arbeit sich verkürze, aber sich nicht verspäte, im Falle dass man einen Monate später kommt, denn vorausgesetzt, müssen circa wenn es gerade nicht Kiesel-Steine regnet. 6 Monate in Diakovar consumirt werden, folglich ganz gemäss des Contrachtes, wo es heisst Capitel VIII (der Sommer ist bestimmt, so früh und so spät als es eben die Jahres-Zeit erlaubt in Fresco zu malen.) Bekanntlich ist es sehr schlecht für die Fresco-Malerey, wenn es Regnerisches oder gar nasskaltes Wetter ist, und das gemalte Stück länger als 3—4 Tage zum trocknen braucht, alsdan verlihren die Farben ihren Saft, das Licht stumpft ab, so wie man erfahren hat in früherer Zeit in München, unter Cornelius, Hess, Schnorr, welche darüber oft sehr verdrüsslich waren. nun versteht sich von selbst dass man sich in alles schicken muss, wenn am Ende auch der Sommer schlecht sein würde, ist man einmal in Diakovar, so lässt man sich um keinen Preis dazu gewinnen, die Arbeit aufzuhalten, sondern man behülft sich so gut man kann, so wie ich auch meines Erachtens vergangenen Jahres bewiesen habe; und desswegen ganz ruhigen Gewissens in der Beziehung seyn kann, und mit allem möglichstem Respedte würdige, wenn Eure Excellenz wohl schon die halbe Kirche fertig sehen möchten, nur bedauere ich sehr, wenn der ehrwürdige Herr Dom-Propst, nebst den Dom-Herren ungeduldig würden, weil selbe den Ludovico schon früher arbeiten sehen als mich, und zu meinem Leidwesen glauben möchten, ich lege meine Hände in den Schooss, Ludovico wissend, dass er im Monate August in Rom erwartet wird, hat seine Sache kürzer arangirt um früher in Diakovar arbeiten zu können, und dächten die lieben guten Domherren, was es bedarf um die Vor-Arbeiten zu machen, die Dichtung, der Geist welcher den Impuls der ganzen Arbeit giebt, so würden selbe nicht ungerathen seyn, nur leider sind die armen Künstler so betrachtet, von den so unschuldigen edlen Nicht-Kennern, als müsste der Maler nur mit Pinsel und einem Kübel Farbe kommen und die Räume anstreichen,

der Maler sollte bloß malen so wie die Vergolder vergolden nach Maasse und Schuch — so schnell als möglich. dieses imponirt alles im ersten Augenblicke, wehe aber wenn man es so machen wollte, den nacher erscheinen die Critiker, und dan auch die wirklichen Künstler welche nicht fragen ob schnell oder langsam, sondern nur ob es gut ist, dieses kommt heute zu Tage leider zu oft vor, dass man die Kirchen ohne Gedanken auspinselt, da hört man sagen brav! brav! aber das Unglück ist geschehen, und wie oft ist in Rom die Klage, dass man solche ernste Werke mit mehr Überlegung machen hätte sollen, denn schnell gemacht, kein Mensch spricht mehr davon, dieses ist die gerechte Strafe. — Excellenz möchten ja nicht denken, als beziehe ich dieses Gerede auf eine bestimmte Persönlichkeit, ich weiss zu unterscheiden, aber meine wenige Erfahrungen welche mich entschieden durchdringen, spreche ich ehrlich und offen aus, es ist mein Fach wofür ich lebe und sterbe, gebe nach gewiss, wenn es sich handelt um Dinge, Zeit-Abkürzungen, Fleiss, und renonsire in diesem Jahre auf alle Festlichkeiten welche mir einige Tage rauben könnten. — Euere Excellenz seyn tausendmale gerührt von uns allen. ich hoffe zu Gott dass wir alle wieder zusammen kommen werden, möchte sich vorerst das Wetter bessern, wenigstens zur Reise, und gedanke recht fleissig in Diakovar zu seyn, alle Compositionen des Obe-

ren Kreuzes sind gemacht, und hoffe in Diakovar selbst in den neben Stunden, nahmentlich Sonntages der Haupt-Absiede zu gedenken, über dessen Projekt ich schon so ziemlich ins klare gekommen bin. — Gerade sind es jetzt 6 Monate d. h. 4. Juni wo ich also Euere Excellenz ersuche, mir des Contractes gemäss wieder ein Rate von 500 Scudi Röm. in Silber angedeihen zu lassen, ich begnüge mich statt den 1000 Scudi gemäss des Contractes, um ganz wieder ins gleichgewicht zu kommen, die Vollendung der Freschen dieses Jahres, sollten dan entscheiden um die ander Hälfte alsdan zu erhalten bey der Beendigung derselben. — Donegani höre ich ist fromm geworden, er hat mit Christus angefangen, Gott gebe das er Stich hält Ich bitte Euere Excellenz recht herzlich die gute Frau Baronin zu grüssen nebst Töchterlein, so auch alle so hochwürdigsten Dom-Herren. Doktor, der gute Herr Segretär schreibe mir gar nicht auf meinen Brief, ist vielleicht verlohren gegangen, aber bitte jedoch auch Ihn nebst Herrn Caplan vielmals zu grüssen, mit der grössten Ehrerbietung und tiefster Hochachtung Euerer Excellenz dankb.

Roma li 19. di Maggio 1874

A. M. Seitz

Die Frau des Ludovicos lässt ihn grüssen, so auch von uns allen.

IV. EDWARD STEINLE

37. ROESNER STEINLEU

Ich schreibe Dir heute vorerst im Namen S. E. des hochwürdigsten Bischofs Strossmayer von Slavonien und stelle in seinem Namen die Frage an Dich, ob der Bischof nicht ein Ölgemälde von Dir haben könnte, das heisst, ob Du ein Bild religiösen Inhaltes fertig oder ob Du ein Bild malen willst. Ich bitte Dich demnach, sofort die Feder zu spitzen und nicht an mich, sondern an den Bischof direkt zu schreiben, weil es demselben sehr darum zu tun ist, darüber eine Zusage von Dir zu haben. Wie ich dazu komme, in des Bischofs Auftrag an Dich zu schreiben, will ich Dir erzählen. Schon vor zehn Jahren war ich bestimmt und von Bischof Strossmayer aufgefordert, einen Bauplan für eine neu zu erbauende Kathedral-kirche in Djakovo zu verfassen und auszuführen. Ungünstige Zeitverhältnisse haben die Bauausführung lange verzögert. Im verflossenen Frühjahr (des gegenwärtig verhängnisvollen Jahres 1866) wurde Hand ans Werk gelegt, und jetzt ist der Fundamentbau vollendet. Die Kirche, welche im lombardisch-romantischen Stile ausgeführt wird, ist in entschiedener Kreuzesform angelegt, hat drei Absiden, welche zur Glorifikation von St. Peter, St. Demetrius und Elias in Fresko ausgemalt werden, und diese drei Absiden sind durch einen breiten Bilderfries miteinander verbunden, welcher Fries sich rings um den innern Kirchenraum herumzieht. Dieser Fries zählt 22 Wandgemälde. Nebstbei handelt es sich noch, sieben Altarbilder zu malen, weil sieben Altäre in der Kathedrale errichtet werden. Der achte Altar (der Hauptaltar) ist gerade wie in St. Peter in Rom unter der Kuppel errichtet; er wird ganz frei stehen, kein Altarbild haben,

sondern durch ein steinernes Ziborium (Baldachin) hervorragend über die andern Altäre sein. Ich stehe mit dem geistvollen Bischof in häufigem schriftlichen und mündlichen Verkehr, bald in Wien, bald in Djakovo. Der Gegenstand der Gespräche zwischen dem Bischof und mir ist: die religiöse christliche Kunst, die Bestrebungen der alten Meister, ihre Werke und die Bestrebungen jener (an Zahl nicht reichen) neuen Meister, welche sich mit Geist und Vorliebe der christlichen Kunst zugewendet haben. Bischof Strossmayer sammelt um nicht geringe Summen Bilder aus alter und neuer Zeit, um damit eine Kunstschule zu begründen, und ich nahm öfters Anlass, von Dir und Overbeck zu sprechen. Er war schon ein paar-mal in Rom, wollte Overbeck besuchen, und liess sich abhalten, es zu tun, weil man ihm sagte, dass Overbeck niemand mehr empfangen. Weil ich aber dem Bischof die Versicherung gab, dass Overbeck für ihn gewiss sichtbar gewesen wäre, wenn er sich entschlossen hätte, ohne Umstände und frühere Nachfrage zu ihm zu gehen, und der Bischof von Overbeck und Dir viel Rühmliches gehört hatte, so beauftragte er mich, in seinem Namen an Dich und Overbeck zu schreiben und den positiven Wunsch auszudrücken, dass er von ihm und Dir ein Bild christlichen Inhaltes zu besitzen wünsche. Bischof Strossmayer hat die Absicht (zur Zeit der St. Petersfeier), Rom und auch Overbeck zu besuchen, um mit ihm das Programm der Kathedralgemälde zu besprechen. Der Bischof wird auch die Pariser Ausstellung besuchen und hat die Absicht, auf diesem Reisewege Dich zu besuchen. Den Brief an Overbeck schrieb ich noch während meiner letzten Anwesenheit in Djakovo, und der Bischof hat mir schon die Antwort Overbecks nach Wien geschickt, welcher

Brief mit jugendlicher Begeisterung geschrieben ist und die Zusage eines Gemäldes und die energische Bedachtnahme wegen des Gemäldeprogramms enthält. Im Jahre 1864 erhielt ich Kenntnis von der Anwesenheit Overbecks in Rosenheim und reiste hin, um ihn zu sehen; er war gerade einen Tag früher nach Köln abgereist, bei welcher Gelegenheit er Dich besuchte; ich gab mir durch schnelle Korrespondenz seiner Angehörigen alle Mühe, zu erfahren, wann er wieder zurückkomme, ich erfuhr dies auch, weil es aber zu lange dauerte, als dass ich hätte auf ihn warten können, reiste ich zurück nach Wien und traf am bestimmten Datum noch einmal in Rosenheim ein, wo ich einen Tag mit Overbeck zubrachte und mich wohl wieder in die schöne Zeit meines Aufenthaltes in Rom versetzt glaubte. Mit einem freundlichen Grusse an Dich und Deine geehrte Frau scheide ich von Dir; und wenn die Pariser Ausstellung durch keine andere Exposition verdrängt wird, so hoffe ich Dich in Frankfurt zu sehen. wo ich Dir dann die Photographien meines Bauplanes mitbringe; denn dass der Bischof sich mit einem Bilde von Dir begnügen wird, glaube ich nicht. Tue mir die Liebe, dem Bischof recht bald zu schreiben; solltest Du aus anderer Ursache mir einmal zu schreiben für nötig erachten, so füge ich meine dermalige Adresse bei.

(Wien), am 12. September 1866

38. STEINLE STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr Bischof! Euer Exzellenz!

Ich erhielt gestern in Ihrem Auftrage ein Schreiben des Herrn Professor Karl Roesner, worin mir gesagt wird, dass E. E. ein Ölgemälde von meiner Hand zu besitzen wünschen. Professor Roesner sagt mir, ob ich ein Bild religiösen Inhalts fertig oder nahezu fertig habe, welches ich überlassen könnte, oder ob ich ein Bild für E. E. malen wolle. Indem ich E. E. meine grosse Freude über einen so ehrenhaften Auftrag ausspreche, erlaube ich mir gehorsamst, zwei Vorschläge Ihrer Genehmigung zu unterbreiten und bemerke, dass mir Professor Roesner mitgeteilt, wie E. E. selbst gestattet haben, dass ich mich mit diesem Schreiben an Sie wenden dürfe. Ich habe in der Tat ein Gemälde, »Die Himmelfahrt des Propheten Elias«, nahezu vollendet in meinem Atelier stehen und würde, wenn der Gegenstand Ihren Wünschen entspricht, gerne bereit sein, die letzte Hand an dasselbe zu legen. Das Gemälde ist 2½ Fuss breit und etwas über 1½ Fuss (Rheinisch) hoch und die völlige Vollendung desselben würde noch 4 bis 5 Wochen Zeit in Anspruch nehmen. Sollte aber dieser Gegenstand (der Prophet wird in einem feuerträdrigen Wagen und einem Viergespann in einer Wolke nach Oben gezogen und dicht am Wagen kniet Elisäus, der seinem Meister nachruft) nicht genhm sein, so wäre es mir erwünscht, für E. E. ein grösseres Madonnenbild, wozu die ersten Anfänge gemacht sind, welches aber 4 Fuss in der Breite und circa 2½ Fuss in der Höhe hat, ausführen zu dürfen. Für die Ausführung desselben aber müsste ich nach Massgabe meiner übrigen Arbeiten doch wohl eine Jahresfrist erbitten. Indem ich gehorsamst bitte, E. E. wollen mir hierüber Ihre Wünsche gütigst wissen lassen, kann ich nicht umhin, meine grosse Freude auszudrücken, welche ich über die Mitteilungen hatte, welche mir Professor Roesner über die grossen Unternehmungen, welche Euer bischöfliche Gnaden zur Ehre Gottes in Angriff genommen haben und in welchen

sich der christlichen Kunst das schönste und erhabenste Feld darbietet. Indem ich gehorsamst bitte, den Ausdruck meiner Verehrung und Hochachtung huldvoll zu genehmigen, habe ich die Ehre zu zeichnen E. E. ergebenster

Frankfurt a/M. den 15. September 1866

Edw. Steinle

39. STROSSMAYER STEINLEU

Ich bitte um Vergebung, dass ich Ihren sehr werten Brief so spät beantworte; vorerst eine längere Krankheit, dann aber ein regeres Getriebe des politischen Lebens, an dem ich unwillkürlich Anteil nehmen muss, hinderten mich, eher an die Antwort zu denken. Der hl. Elias, den Sie mir antragen, ist mir vollkommen recht. Die slavische Nation ist in unseren Gegenden eine besondere Verehrerin des hl. Elias, ohne dass es mir gelungen wäre, bis nun auf den wahren historischen Grund davon zu kommen. Meine Diözese verehrt ihn als Patron. Ich bitte Sie daher, sobald das Bild fertig wird, es nach Djakovo zu senden und mir den Preis des Bildes angeben zu wollen. Auch wird mir ein Bild der Mutter Gottes mit der Zeit sehr genhm sein. Ich baue eine Kathedrale und bin willens, wenn mir Gott seine Gnade schenkt, dieselbe ganz al fresco ausmalen zu lassen von den ausgezeichnetsten Künstlern, die mir bekannt sind. Auf meiner Reise nach Paris will ich Sie in Frankfurt sehen, um mit Ihnen über mein Vorhaben näher zu sprechen.

Wien, den 23. November 1866

40. STEINLE STROSSMAYERU

Euer bischöfliche Gnaden, Euer Exzellenz!

Da ich, bald nachdem ich die Ehre hatte an Sie zu schreiben, die letzte Hand an das Bild des Elias legte, so bin ich nunmehr jetzt schon imstande, dem Wunsche E. E., welchen Sie mir in dem gütigen Schreiben vom 23. November v. J. ausgedrückt haben, nachzukommen. Ich werde dasselbe heute verpacken lassen und morgen meinem Spediteur Lausberg für den Weg über Wien, Pest, Essek und Djakovo übergeben. Ich getraue mir nicht zu sagen, dass es nur das besonders konservative Element des Orientalen ist, dass in der griechischen Kirche die Patriarchen und Propheten eine grössere Verehrung geniessen als in der lateinischen. Dass St. Elias, jener Prophet, der auch in besonderer Beziehung zur Mutter Gotes steht, da er nach der Ansicht der Väter sie in der aufsteigenden Wolke gesehen, der Patron Ihrer Diözese ist, welche, wenn ich nicht irre, zum alten Sirmium gehörte, so scheint mir der orientalische Ursprung unverkennbar. Sind aber positiv historische Nachweise nicht zu finden, so ist es doch gewiss, dass in jenen Gegenden das Christentum vom Oriente aus verbreitet wurde. Ich glaube, dass Gott der Herr damit gewiss Seine besonders weisesten Absichten hat und dass Er nichts für Seine Kirche umsonst zuge lassen und durch Seine Vorsehung gefügt hat. Merkwürdig war mir, während ich schon mit dem Bilde von Elias Himmelfahrt beschäftigt war, zu finden, dass sich derselbe Gegenstand öfter in den römischen Katakomben vorgefunden hat. Allein mit einer Anwendung, welche das grossartigste Zeugnis gibt von der damaligen Auffassung des alten Testaments und des Primales, nämlich, im Wagen erscheint Christus, der dem Petrus an der Stelle

des Elisäus Seinen Mantel zurücklässt. Ich konnte mich nicht enthalten, das als ein prophetisches Bild als Ornament auf dem Wagen des Elias anzubringen. Bei dem Abgange eines Bildes habe ich immer das Gefühl, als träte ich dadurch in irgend eine Beziehung zu dem Empfänger und Besitzer; es ist dies vielleicht nur der bescheidene Wunsch, dass dasselbe ihm irgend eine anziehende Freude gewähren möge! Sollte dies, wie ich es in diesem Falle besonders wünsche, mit dem Bilde des Elias der Fall sein, so werde ich mich sehr glücklich schätzen, noch mehr aber, wenn ich, wie E. E. in Aussicht stellten, die Ehre haben werde, Sie auf Ihrer Reise nach Paris hier in Frankfurt persönlich begrüßen zu dürfen. Da jedem guten Österreicher die eingetretenen Verhältnisse schweres Bangen machen müssen, bitte ich Gott, dass Er E. E. politische Wirksamkeit ganz besonders segnen wolle! Möge uns endlich ein Hoffungsstrahl zum Heile aufgehen! — Ich verharre mit ausgezeichnetster Hochachtung Euer bischöflichen Gnaden, Exzellenz ergebenster Diener

Frankfurt a/M. den 14. Januar 1867

Edw. Steinle

Für das Bild »Die Himmelfahrt des Elias« bitte ich ergebenst den Preis von 150 Dukaten genehmigen zu wollen.

41. STEINLE STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr Bischof, Euer Exzellenz!

Das sehr gütige Schreiben aus Rom vom 19. Februar d. J. habe ich richtig erhalten und mich für E. E. über diesen Aufenthalt, der jede Christenseele erbaut und mit Bewunderung erfüllt, sehr erfreut! Scheint es doch, als wäre Rom in unserer Zeit in noch ganz besonderer Weise der Mittelpunkt der Welt geworden! Gestern aber erhielt ich E. E. überaus freundliches Schreiben vom 21. d. M., welchem Sie den Betrag des Honorars für das Gemälde des Elias in 150 Stück Dukaten beifügen wollten. Indem ich hierfür meinen ergebensten Dank ausspreche, erlaube ich mir zu bemerken, dass sich die Summe der übersandten Banknoten ausreichend erwiesen hat. Sehr leid war es mir, dass trotz meiner Überwachung der Verpackung dennoch der Rahmen Schaden gelitten; indessen immer noch besser als wenn das Bild selbst verletzt worden wäre. Ich habe nun nur den lebhaften Wunsch, dass sich das sehr gütige und gute Vorurteil, welches sich in Esseg gebildet hat, bewahrheiten möge, wenn E. E. selbst das Bild gesehen, und bitte den Ausdruck meiner Dankbarkeit, meiner hohen Verehrung und ausgezeichneten Hochachtung zu genehmigen, mit welcher ich die Ehre habe zu zeichnen E. E. ergebenster Diener

Frankfurt a/M, den 31. März 1867 *Edw. Steinle*

42. STEINLE STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr, Euer Exzellenz!

Erst in der gestrigen Sitzung des Institutes wurde beschlossen, zu den Auktionen in Köln von hier aus niemanden zu senden, weil das Institut in Paris bei der Versteigerung der Gräfllich Schönbornschen Gallerie ziemlich bedeutende Ankäufe gemacht hat. Es ist mir dies ausserordentlich leid, weil ich dadurch nicht in der Lage bin, E. E. Wunsch bei den beabsichtigten Ankäufen in Köln erfüllen zu können. Dass Sie sich an Herrn Heberle

gewendet, hat mich deshalb gefreut, weil derselbe mir als ein braver Mann bekannt ist; was jedoch die E. E. selbst zweifelhaften Bilder angeht, so möchte ich doch anheimstellen, ob Sie nicht noch vor der Auktion dem Herrn Heberle diese Zweifel mitteilen sollten. Ich bin in bezug auf Nr. 111 in Zweifel, weil mir der Preis für Johann van Eyck, diesen seltenen und kostbaren Meister, ein zu geringer scheint; doch sind die meisten Ansatzpreise gering gestellt und Herr Heberle wird selbst, wenn gewisse Bilder hoch gehen, durch das von E. E. gestellte Maximum gehalten sein. Mit der ergebenen Bitte, den Ausdruck meiner hohen Verehrung und die ergebensten Empfehlungen meiner Familie zu genehmigen, verbleibe ich E. E. ergebenster Diener

Frankfurt, den 25. Mai 1867

Edw. Steinle

43. STEINLE STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr! Euer Exzellenz!

Ich erlaube mir hiemit ergebenst anzuzeigen, dass ich vor wenigen Tagen das Madonnenbild, welches Sie für sich gewünscht, vollendet habe, und anzufragen, ob E. E. gestatten, dass ich es übersenden darf. Ich glaube hoffen zu dürfen, dass Ihnen dieses Bild, bei dem ich nach Kräften alles angewendet habe mir selbst zu genügen, einige Freude machen wird. Da es dabei mein Bestreben war, im Bilde den Eindruck eines sonnigen Tageslichtes zu geben, so glaube ich, dass dasselbe selbst in einem nicht stark beleuchteten Raum leuchtend erscheinen wird. Ich gedenke am 22. eine kleine Reise ins Elsass und an den Bodensee, um meine geistlichen Töchter in den Häusern des Sacré-Coeur zu besuchen, anzutreten und werde nach meiner Rückkehr in etwa 14—16 Tagen vielleicht E. E. gütige Weisung erhalten haben; bis dahin kann das Bild vollkommen austrocknen und dann verpackt werden. Ob mein Schreiben nach Paris E. E. erhalten haben und wie die Ankäufe, welche Sie in Köln beabsichtigt, ausgefallen sind, darüber habe ich nichts mehr gehört, vermute aber wohl, dass Sie auch in Paris Ankäufe gemacht haben. Das hiesige Institut hat in den Auktionen Schönborn und Alquado um 100.000 Frs. Bilder gekauft, worunter sich ein Porträt von Velazquez des Kardinal Borgia sehr auszeichnet; bei den übrigen Ankäufen habe ich Bedenken gegen die grossen Auktionen bekommen, weil namentlich in Paris der Käufer leicht in sehr künstlich eingerichteten Angeboten untergeht. Kurze Zeitungsartikel brachten mir Kunde von E. E. Rückkehr; die politische Luft ist schwül und Wetter verkündend, und wir dürfen nicht unterlassen, Gott um Gnade für das noch schwer bedrängte Österreich und das so schmerzlich heimgesuchte Kaiserhaus zu bitten. Ich bitte, den Ausdruck meiner ausgezeichneten Hochachtung und Verehrung mit Ihrer bekannten Freundlichkeit zu genehmigen. Mit derselben habe ich die Ehre zu verbleiben, Hochwürdigster Herr, E. E. ergebenster Diener

Frankfurt a/M. den 16. Juli 1867

Edw. Steinle

44. STEINLE BRENNERU

Ein grösseres Madonnenbild für den Bischof Strossmayer in Djakovo ist vollendet. Dass dies Bild nach Slavonien geht, darüber lächeln die Frankfurter; ich nicht, denn Strossmayer war bei mir und sagte, er sehe die Kunst als ein Bildungsmittel für sein gutes und frommes Volk

an, und er hat bereits dafür gesorgt, dass seine Erwerbungen dem Lande bleiben; er baut dort eine Kathedrale und hat Overbeck für den Bilderzyklus beauftragt. Seit der neuen Ära ist natürlich von solchen Dingen auch nicht einmal die Rede...

Frankfurt a/M, den 17. Juli 1867

45. ROESNER STEINLEU

Vor zwei Wochen war ich in Djakovar, um die Fortschritte des Cathedralbaues in Augenschein zu nehmen. Der Bau ist nach mancher Überwindung sumpfiger Terrainschwierigkeiten bereits um zirka 14 Fuss aus der Erde herausgestiegen, und weil wir heuer geschickte Wiener Paliere, Bauzeichner, Baumeister und Fiumaner Steinmetzen auf dem Bauplatze haben, so wird so vortrefflich gearbeitet als es in neuester Zeit in Wien der Fall ist. Von aussen erscheint der Bau in zwei natürlichen Baumaterialfarben. Das ist in den schönen roten Ziegel- und natürlichen Hausteinfarben ohne allen Verputz oder sonstigen Anstrich. Natürlich mussten erst Ziegeleien geschaffen, der Haustein erst in Slavonien gefunden werden. Beides ist mit nicht geringen Geldopfern von S. E. dem Bischofe Strossmayer zustande gebracht, und nun ist die Gelegenheit geschaffen, auch in Zukunft so gut und regelrecht zu bauen, wie es seither in Slavonien ganz und gar nicht der Fall war. Wenn keine Störungen eintreten, so hoffe ich, wird der Bau am Ende des Jahres 1869 unter Dach sein. Ich habe in Djakovar Dein interessantes Bild, die »Himmelfahrt Elias«, gesehen, welches der Bischof gebührenderweise sehr in Ehren hält. Das Bild Overbecks, der »Tod des hl. Joseph«, war noch nicht dort angelangt. Der Bischof wird Dich wahrscheinlich bereits verständigt haben, dass er Overbeck beauftragt hat, für die sämtlichen vorkommenden Wandgemälde im Innern der Kathedrale ein zusammenhängendes Programm zu entwerfen, welchem Auftrage Overbeck nicht etwa bloss schriftlich, sondern durch gezeichnete Entwürfe nachkommen wird. Sobald dies geschehen, sollen dann so bedeutende Malerkräfte engagiert werden, welche Overbecks Gedanken auszubilden und in loco zu malen die Befähigung haben. Die Malerwirksamkeit ist hier eine sehr umfangreiche, und wie sich die Sache immer gestalten mag, so wäre es mir ganz besonders erwünscht, wenn Du eine der drei grossen Absiden selbstständig zur Ausführung übernehmen könntest, was ich auch dem Bischofe gegenüber ausgesprochen habe. Ich hoffe, es werden darüber vielleicht schon in nächsten Jahre Verhandlungen beginnen; denn sobald die Wandflächen im Innern vorbereitet sind, müssen schon endgültige Beschlüsse für die Ausführung der Gemälde gefasst sein, damit mit vier bis sechs Künstlerkräften die Malerarbeiten begonnen werden können, sonst würde sich die Sache ins Endlose hinausziehen. Ich denke oft an unsere gemeinsam in Rom gemachten Zeichnungen, welche noch in ganz gutem Zustande sich befinden und welche ich noch oft betrachte. Vielleicht erfüllt sich ein schon damals gehogener inniger Wunsch, mit Dir eine gemeinsame Arbeit zu vollbringen, in Djakovar. Ich werde nächstens neue Photographien von meinem Bauplane machen lassen und Dir dann ein Exemplar schicken, damit Du Dich mit Mass und Form der Räumlichkeit näher bekannt machen kannst. Sobald ich etwas vom Programme Overbecks erfahre, werde ich Dir davon die Mittheilung machen. Lebe recht

wohl! Ich lasse Deine verehrte Frau aufs freundlichste grüssen und gebe der Hoffnung Raum, dass wir das, was wir als junge Männer angestrebt haben, in alten Tagen mit unverminderter Geistesenergie vollbringen werden.

Wien, den 26. August 1867

46. STEINLE STROSSMAYERU

Euer bischöfliche Gnaden, Exzellenz!

Ihre überaus gütigen Zeilen vom 15. v. M. sind mir zugleich mit einem Schreiben Roesners richtig zugekommen. Die Mittheilungen E. E. sowie die Roesners waren mir von hohem Interesse und zugleich trostreich, wenn ich bedenke, dass es heute in einer Zeit der Auflösung und Zersetzung die katholische Kirche allein ist, die da »baut«. Sie hat in Rom, umgeben von gierigen Wölfen, ein Zentinarium gebaut, in Djakovo wird eine Kathedrale gebaut, in Linz an der Donau ein Dom — das sind sichtbare Zeichen einer Zukunft und ich glaube fest, dass diese für die Kirche eine glorreiche sein wird. Möge Gott der Herr E. E. noch lange erhalten und Ihnen die Früchte des durch die Kunst ausgestreuten Samens erlauben lassen! E. E. Wünsche gemäss habe ich das Madonnenbild gestern verpacken lassen und unter der mir aufgegebenen Adresse nach Essek meinem Spediteur Lausberg übergeben. Derselbe riet zur Eilfracht, weil dadurch ein oftcs Stehenbleiben und Ab- und Aufladen vermieden wird; ich habe das getan, weil ich glaubte, in Ihrem Sinne zu handeln. Möge das Bild wohlbehalten ankommen und, was ich vor allem wünsche, Ihnen Freude machen! So sehr es für mich notwendig ist, dass ich mir durch die Kunst etwas verdiene, so habe ich doch fast bedauert, dass durch dieses Bild der Kathedrale etwas entzogen wird. Ein streng kirchliches Bild ist es nicht, wohl aber darf es einen Platz in einem bischöflichen Zimmer einnehmen und da an jene reinste und höchste Mutterliebe erinnern, die uns die Erlösung brachte. Ich habe allen Fleiss und alle Aufmerksamkeit zu dessen Vollendung verwendet im Andenken an den mir so wert gewordenen Besitzer und bitte dennoch um Seine gütige Nachsicht. Zu dem Erwerbe eines Gemäldes von Tizian ist um so mehr Glück zu wünschen als in derselben Nacht, welche den Kaiserdom zu Frankfurt einen Raub der Flammen werden liess, auch eines der grössten Kunstwerke in Venedig, Petrus der Martyr, verbrannte! Fast will es mich bedünken, als sei die Macht der Ereignisse bereits stärker geworden als ihre natürlichen Lenker; wo der Boden der Wahrheit und des Rechtes verlassen wurde, da können noch eintretende Ereignisse retten, dann aber zeigt sich auch der höchste Lenker, und der ist meine einzige Hoffnung für Österreich. Roesner war so freundlich, mir zu versprechen, dass er mir Durchzeichnungen von der Kathedrale zu Djakovo senden wolle. Ich freue mich hierauf sehr und werde ihn noch besonders darum bitten, weil dadurch meinem lebhaften Interesse genügt wird und ich daraus eine Anschauung gewinnen kann, welche mich lebhaft an E. E. Seite versetzen wird. Indem ich bitte, den Ausdruck meiner hochachtungsvollen Verehrung zu genehmigen, füge ich auch die ergebensten Empfehlungen der Meinen bei und verbleibe E. E., Hochwürdigster Herr, ergebenster

Frankfurt a/M, 1. September 1867

Edw. Steinle

Für das Gemälde der Madonna bitte ich ergebenst die Summe von 1700 Fl. genehmigen zu wollen.

47. STROSSMAYER STEINLEU

Das Bild ist Gottlob unbeschädigt angelangt; es ist wunderschön und hat allgemein Beifall gefunden. Gott segne die Hand, die so Schönes und Vortreffliches schafft. Meine Kathedrakirche schreitet wacker vorwärts; es ist dies ein Werk, das mir sehr am Herzen liegt. Nach der Vollendung dieses Werkes werde ich freudig ausrufen: Nunc dimittite servum tuum in pace. Ich habe für ein bescheidenes Plätzchen gesorgt, welches mir jene Ruhe gönnen wird, nach der man sich vergebens in dieser Welt sehnt. Die Zeit ist wohl sehr gewitterschwer. Österreich geht aller Wahrscheinlichkeit neuen Gefahren entgegen; es scheint leider, dass von einer friedlichen Ausgleichung jener Angelegenheiten, welche Europa in Aufregung versetzen, kaum die Rede sein könne. Was einem in dem europäischen Wirrwarr Hoffnung gibt, ist einzig die katholische Kirche, die eines der heiligsten Feste der Einigkeit und der Kraft neulich in Rom gefeiert hat. Welche Kontraste zwischen ihr und der in tausend Parteien zerklüfteten Welt! Über die politischen Verhältnisse insbesondere ist nichts zu sagen, als was einige bessere Philosophen vor Christi Geburt sagten: dass da nur ein Gott helfen könne. Es ist daher mehr zu beten als zu rasonieren.

(Djakovo), den 28. September 1867

48. STEINLE STROSSMAYERU

Hochwürdigster Herr, Euer Exzellenz!

Ihre gütigen Zeilen vom 28. v. M. mit dem gütig beigefügten Betrag des Honorars für das Madonnenbild, 1700 Fl., habe ich richtig erhalten und spreche ich Ihnen hiefür meinen ergebensten Dank aus. Dass E. E. an dem Bilde Wohlgefallen hatten, war mir die grösste Freude. Schon Freund Roesner gab mir über das Fortschreiten Ihres Kathedralbaues interessante Nachrichten und halte ich es neben den weit höheren geistigen Gewinnen, die im Gefolge dieses Unternehmens sein werden, nicht für gering, dass dadurch zugleich eine tüchtige Bautechnik dem Lande zuteil wird. Gebe Gott, dass E. E. nicht allein mit Simeon den Lobgesang anstimmen nach vollendetem Werke, sondern dass Sie auch das Heil, das wir für unsere gottvergessene Zeit so sehnüchtig herbeifließen müssen, ersehen! Freilich werden die Dinge allenthalben mit einer erschreckenden Konsequenz immer schlechter und wir müssen auf das Äusserste gefasst sein! Möge denn Gottes Hilfe nicht ausbleiben! Ist es doch so weit gekommen, dass eine Hand voll Schurken die Welt regieren und alle Macht ihnen gegenüber machtlos geworden! Wo ist der Mann, der einfach recht tut und das Böse bestraft? Meine Frau und Kinder wollen E. E. gehorsamst empfohlen sein und ich bitte, den Ausdruck meiner verehrungsvollen Hochachtung genehmigen zu wollen. Mit der ergebenen Bitte aber, mir Ihr gütiges freundliches Andenken bewahren zu wollen, habe ich die Ehre zu verbleiben E. E. ergebenster Diener

Frankfurt a/M, den 11. Oktober 1867 *Edw. Steinle*

49. STEINLE STROSSMAYERU

Bischöfliche Gnaden, Euere Exzellenz,

kann ich heute die ergebene Anzeige machen, dass das Bild der heiligen Veronika vollendet ist. Ich erlaube

mir anzufragen, ob und wohin ich das Bild übersenden darf und ob die Direktion meiner früheren Bilder über Wien, Pest, Essek, Djakovo auch noch heute die richtige ist. Indem ich ergebenst bitte, mir in zwei Zeilen E. E. Wünsche kundgeben zu wollen, bitte ich, auch den erneuten Ausdruck meiner hochachtungsvollen Verehrung zu genehmigen, mit welcher ich die Ehre habe zu verbleiben E. E. ergebenster

Frankfurt a/M, den 24. Mai 1875

Edw. Steinle

50. STEINLE STROSSMAYERU

Eure bischöfliche Gnaden, Eure Exzellenz!

Indem ich Ihnen meinen ergebensten Dank für die letzten gütigen Zeilen ausspreche, kann ich heute die Anzeige machen, dass ich das Gemälde der h. Veronika meinem Spediteur Herrn Lausberg zur Versendung an E. E. übergeben habe. Hoffentlich wird es gut ankommen; während ich sehnlich wünsche, dass das Bild in seiner vielleicht zu eigentümlichen Auffassung E. E. Beifall finden möge, bin ich wie immer in banger Erwartung! Die Heilige, wie wir sie uns besonders in unseren Tagen denken, möchte das Zeichen, welches ihr für die erbarrende Liebe geworden, der ganzen Welt zeigen! Trotz ihrem Mute war sie erschüttert von dem Erlebnisse und nun möchte sie durch das Zeichen auf dem Tuche die ganze Welt erschüttern! — das waren ungefähr die leitenden Gedanken; was ich erreicht und nicht erreicht, muss E. E. das Bild selber sagen, und ich wünsche sehr, dass es sich dafür nicht unfähig erweise. Indem ich guten Empfang wünsche, erlaube ich mir zu bemerken, dass ich mit gütiger Erlaubnis die Rechnung für den Rahmen in der Kiste habe befestigen lassen. Mit der ergebenen Bitte, den Ausdruck meiner hochachtungsvollen Verehrung mit gewohnter Huld genehmigen zu wollen, habe ich die Ehre zu verbleiben E. E. bischöfliche Gnaden ergebenster

Frankfurt a/M, 9. Juni 1875

Edw. Steinle

51. STEINLE STROSSMAYERU

Euer Exzellenz, Hochwürdigster Herr!

Seit 17. Juli von Frankfurt entfernt, habe ich seitdem mit einiger Spannung eine Nachricht über das Eintreffen des Bildes der hl. Veronika bei E. E. entgegen gesehen. Dasselbe ist schon am 8. Juni von Frankfurt abgegangen und habe ich die Sendung mit aller möglichen Vorsicht behandelt und auch die Ehre gehabt, E. E. davon Nachricht zu geben. Die Besorgnis, dass das Bild vielleicht irgendwo liegen geblieben, ja vielleicht verunglückt, oder dass sonstige Gründe daran schuld, dass ich eine Empfangsanzeige bis heute noch nicht erhalten, beunruhigt mich einigermassen, weshalb ich mir ergebenst erlaube, diese Zeilen mit der gehorsamen Bitte an E. E. zu richten, mir eine gütige Nachricht gnädigst zukommen lassen zu wollen. Briefe nach Frankfurt gerichtet, wohin ich gegen Ende des Monats zurückkehre, werden mir von dort regelmässig zugesendet. Mit der ergebenen Bitte, den Ausdruck meiner hochachtungsvollen Verehrung gnädig genehmigen zu wollen, habe ich die Ehre zu verbleiben E. E. ergebenster

Ragatz, den 8. August 1875

Edw. Steinle

O HRVATSKOM JEDANAESTERCU

(1838—1900)

PRIOLOG K PROUČAVANJU SRPSKOHRVATSKE UMJETNE METRIKE

*U javnoj sjednici umjetničkoga razreda Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti 15 februara 1935 čitao izv. pravi član*

VLADIMIR NAZOR

1. U V O D

Jedanaesterac ili *l'endecasillabo* — taj, kako već Dante veli, *superbissimum carmen*, i za koji veliki Fiorentinac još kaže da je stih *quod maximum est in celebritate* — zaista je još i dandanas najvažniji i najslavniji ritmički metar u talijanskome pjesništvu.

Njime je italjski pučanin — sad umiljato, a sad zajedljivo — gradio svoje *strambotte* i svoje *stornelle*; i Danteove se *tercine* kostrušile njime, na dnu pakla, od užasa i od gnjeva; i Petrar-kini su *soneti* uzdisali, kod potoka u Valchiusi, od ljubavi; i Policijanove su *stance* šumjele kao i grane u Venerinim vrtlovima na Kipru. Sve zvučnijim jedanaestercima zvekeću mačevi, i ržu konji, i kliku lijepe žene u *ottava rimi* Bajardovoj, Ariostovoj i Tassovoj. I u doba za-stoja i nazatka, kada vrijednost pjesničkoga sa-držaja opadnu, talijanski endekasilab ne izgubi mnogo od svoje forme: blistao je kao duga i u praznu zraku, zvečio je nadalje u gotovo šupljim sonetima ondašnjih arkada i petrarkista. I on pregnu kako bi se istrgnuo iz nevještih ruku i skršio okove kitice i rime, pa da dahne dublje, jače, slobodnije. Već u Trissinovu eposu »L'Italia liberata dai Goti« osjeti možda prvi put koja je to milina lišiti se strofe i sroka pa teći neprekidno kao rijeka, po ma čijim krajevima, pričajući o zgodama ljudskim, opisujući zemlje, mora i nebesa. I nadoše se ljudi koji uradiše njime što se njemu htjelo. U nevezanu jedana-estercu preveđe Caro Eneidu, Cesarotti Osija-nova Fingala, Monti Ilijadu, Pindemonte i Mas-pero Odiseju, Maffei i Papi Miltonov Izgub-ljeni raj; i nevezani se jedanaesterac prometnu doskora u mrežu koja povuče na italjske žalove gotovo sve bisere iz širokoga mora svjetske knji-ževnosti. Ko bi nabrojio sva čudesa što ih — u

izvornoj i u prijevodnoj lirici, u epici i u dra-matici — uradi endekasilab, tamo od prvih sti-hova Danteova soneta:

Tanto gentile e tanto onesta pare
La donna mia quand'ella altrui saluta¹

do Foscolijevih:

All' ombra dei cipressi e dentro l' urne
Confortate dal pianto è forse il sonno
Della morte men duro?²

u *sermonu* o grobovima, i do Leopardijevih:

Vaghe stelle dell' Orsa, io non credea
Tornare ancor per uso a contemparvi
Sul paterno giardino scintillanti³

u *elegiji* o uspomenama, pa sve do najljepših strofa u *laudama* D'Annunzijevim! — Nema pjesničke vrste u kojoj se talijanski endekasilab ne proslavi: sada kratka daha u okviru strofe i u sponama rime, sada jedva obuzdan društvom sti-hova kraćeg metra, a sad opet slobodan od svega i prepušten svojoj punoj snazi. Svečan i dosto-janstven u izvornim i prevedenim eposima, go-vorljiv (Monti, Cossa, Sem Benelli) ili lapidaran (Alfieri) u dramama, oprezan i obazriv u di-daskalici (Alamanni, Rucellai, Mascheroni), vra-

¹ Na takav način skromna je i ljupka — Ljubljena moja, kad koga pozdravlja.

² U mračnoj sjeni čempresa i na dnu — Grobova, što ih tješi plač, je l' možda — San smrti manje tvrd?

³ Vjerovo nisam, krasne zvijezde Kolâ, — E iznova ću doći da vas motrim — Gdje blistate nad vrtom oca moga.

golast i elegantan (Parini) ili zloban i grub (Berni, Caro) u satiri, jak i naprasit u invetivama (Dante, Carducci), nježan u ljubavi i u idili (Petrarca, Pascoli), a pijan (Redi) ili vatren (D'Annunzio) u ditirambima: ma gdje se on našao, i ma o čemu htio da nam priča: nalik je na vodu koja, u svome toku, na svakome novom tlu i pod svakim novim nebom, teče, puže ili poskakuje uvijek drukčijim kretnjama, izrazuje se uvijek drukčijim govorom.

Jedanaesterac, »der fünffüssige Jambus«, gradió je Nijemcima, već od Opitza koji ga uze od Francuza, svu silu sonetâ, tercina i oktavâ, a pod

imenom »blank verse« tkao je ritmičko tkivo i najčeuvenijih njemačkih drama (Lessing, Goethe, Schiller, Kleist, Hebbel, Grillparzer); ali, ma koliko i uspio — ponajviše kod Shakespearea — u stihovima engleskih i njemačkih pjesnika, nije nigdje mogao vladati u svim područjima jedne književnosti kao što mu je gotovo suvereno pošlo od ruke baš kod Talijanâ.

Zašto je sve to tako, kakav se pokazuje u hrvatskome pjesništvu, i što je do dandanas, u rukama raznih versifikatora mogao da nam barem u metrici — sve dade, bit će predmet ovih mojih traženja i gledanja.

2. KONSTRUKCIJA TALIJANSKOG ENDEKASILABA

Nameće se prije svega zadatak da se otkrije u čemu je tajna čarobne moći toga talijanskoga stiha i njegova prvenstva u kolu jedanaesteraca drugih jezika.

Uradit ćemo to na što lakši način, gotovo zorno, primjerima kod kojih će da razabira i da sudi ne samo uho no i oko. Donijet ćemo, u originalu, prve kitice sonetâ triju pjesnika-prvaka naznačivši sve slogove koji su pod udarom naglasa (*arze*) i pišući u talijanskom tekstu kursivom sve one susjedne samoglasnike dviju najbližih riječi, što se — po zahtjevima *elizije* i *sinalefe* — moraju, pri izgovaranju, spojiti.

Tánto gentíle e tánto onésta páre
La dóнна mía, quand' élla altrúí salúta,
Ch' ógne língua devén tremándo múta,
E gl' occhi no l'ardíscón dí guardáre.
Ella sí vá, senténdosi laudáre,
Benígnaménte e d'umiltá vestúta;
E pár che sía úna cósa venúta
Dal cíelo ín térra a mirácol mostráre.

Dante

Du síehst so érnst, Gelfebter! Deínem Bilde
Von Mármor híer mócht' ich dich wóhl vergleichen:
Wie díeses, gíebst du mír keín Lébenseíchen;
Mit dír verglíchen, zeígt der Steín sích mílde.
Der Feínd verbírgt sích hínter seínem Schilde,
Der Fréúnd soll óffen seíne Stírn uns reíchen.
Ich súche dích, du súchst mír zur entweíchen;
Doch hálte Stánd, wie díeses Kúnstgebíle.

Goethe

That tíme of yéar thou máyst ín mé behold
When yéllow léaves, or nóne, or féw, do háng

Upón those bóughs whích sháke agáíst the cóld,
Bare rúín' d chóírs, where láte the swéet bírds sáng.

Shakespeare, sonet 73

When to the séssíons of swéet sílent thóught
I súmmon úp remémbrance of thíngs pást,
I sígh the láck of mány a thíngh I sóught,
And wíth óld wóes new wáíl my deár tíme's wáste.

Shakespeare, sonet 30

Čak i oni koji ne znaju ta tri jezika, pa im uho ne može razabrati jampski, dižući se, ritam gornjih stihova, vidjet će — gledajući koji su slogovi naglašeni — da su arze u Goethea i u Shakespearea mnogo pravilnije poredane. One su (ma koliko bi se moglo — s obzirom na takmačenje između gramatičkog, logičnog i metričkog naglasa o neke riječi — prigovarati gornjem bilježenju) pale ipak na određena mjesta i stoje — ponajviše — u jednakim razmacima, rekao bih: kao vojnici na vježbalištu. Njemački je, na primjer, prvi stih građen metrički ovako:

Du síehst | so érnst, | Gelfeb|ter! Deí|nem Bíl|de

dok je shema talijanskoga prvog stiha ova:

Tánto | gentí|le e tán|to oné|sta pá|re,

ili — naznačivši samo stope — ritam je Goetheova versa:

— | — | — | — | — | —

a Danteova:

— | — | — | — | — | —

i ovaj se posljednji ne počinje jambom (—) no trohejem (—).

I neki Goetheovi i Shakespeareovi stihovi kao da se rado otimaju pravilnosti naglašenih slogova, al je u Dantea ta pojava mnogo češća. Treći stih njegove kitice građen je ovako:

Ch' ógne | língua | devén || tremán | do mǐ | ta

ili, naznačivši samo stope:

— | — | — || — | — | —

Iza prvog troheja (Ch'ógne) nailazimo, u jampskom stihu, čak i na drugi trohej (língua); ali su ta dva troheja rastavljena laganom cezurom, dok se drugi trohej (língua) prislonio gotovo sasvim o idući jamb (devén), tako da možemo reći e je nastala nova metrička jedinica »língua devén« (—) koja se u klasičkoj metrici zove *hori-jamb*, te bi se metar toga stiha mogao i ovako naznačiti:

— | — || — | — | —

U četvrtom stihu:

E glí ócchi no l'ardíscón di guardáre

ublažila se i pritajala arza na četvrtom i na osmom slogu jampskoga pentapodijuma:

— | — | — | — || — | — | —

pa je nastala varijanta:

E glí occhi no l'ardíscón di guardáre

— | — | — | — || — | — | —

s dvostrukom novom metričkom jedinicom (—) koja se u klasičnoj metrici zove *peon četvrti*. Slično je također u prvom i u drugom stihu druge strofe:

Élla | si vá, | sentén | dosi laudá | re,
Benignamén | te e d' umiltá | vestú | ta

— | — | — | — || — | — | —

— | — | — | — || — | — | —

a u posljednjemu stihu kitice vidimo da su se u jampsku pređu tih osam Danteovih stihova uvukla — osim 6 troheja (—), 5 četvrtih peona (—) i 1 horijamba (—) — također i 2 anapesta (—), jer je posljednji stih metrički ovako građen:

Dal cie | lo in tér | ra a mirá | col mostrá | re

— | — | — | — || — | — | —

I »otkriće« je učinjeno; »tajne« je nestalo.

Talijanski endekasilab, ne samo zbog čestih spajanja dviju, pa i triju, samoglasnika svojih susjednih riječi i — kako ćemo kasnije vidjeti — zbog veće pomičnosti i većeg broja svojih metričkih odmora (cezurâ i dijerezâ), no, ponajviše zbog premještanja i pritajivanja nekih svojih *arza* (pa, uslijed toga, i zbog lake metamorfoze nekih jamba u druge stope) nema metričke pravilnosti (ali ni ukočenosti, težine i monotonije) njemačkoga i engleskoga jedanaesterca, te nosi — kao i voda — mnoge kretnje u svome fluidnom tijelu i mnogo jezika u svojim ustima.

To je već otkrivanje njegove tajne, ali nikako čitave. Ima još koješta u čemu leži njegova snaga i čega će nam makar površno poznavanje uvelike pomoći da odgonetamo svu njegovu moć i vidimo do koje se mjere naš hrvatski jedanaesterac može njime ogledati. Od potrebe je da bar malko dublje zavirimo u njegovu raznovrsnu i kompliciranu konstrukciju; a uradit ćemo to — donekle — po Pier Enea Guarneriovu »Manuale di versificazione italiana«⁴) koji — iako zbijeno i prilično suhoparno — donosi samo ispitane tvrdnje i nesumljive primjere.

*

Ogledamo li čuveni stih kojim Dante svršava svoju »Božansku komediju«:

L' amór | che muó | ve il só | le e l' ál | tre stél | le

— | — || — | — | — | —

vidimo prije svega da je pravilno građen od niza pet jamba noseći na svome kraju nenačlašen slog (—) koji je izvan svake metričke mjere, pa se zbog ovog posljednjeg događaja veli i za nj da je hiperkatelektičan stih. Drugo što se najviše nameće našoj pažnji jest okolnost da je cezurom rastavljen u dva člana, od kojih je prvi dvostopan (— | —), a drugi trostopan i hiperkatelektičan (— | — | — | —), t. j. s nenaglašenim i toj grupi jambâ nepripadajućim slogom na svome kraju.

Ta dva člana jedanaesterca zapravo su dva posebna stiha. Prvi je *peterac* što se od svoje potpune forme (— | — | — | —) otpadanjem posljednjega, nenaglašenoga, sloga koji i ne pripada u njegov jampski metar — pretvorio u

⁴ Izdanje: Vallardi, Milano, 1893 i 1913.

nepotpun (◡—|◡—); a drugi je član *sedmerac* (◡—|◡—|◡—|◡) građen trima jambima i s nenglašenim slogom na kraju.

Jedanaesterac takve vrste zovu Talijani *endecassillabo a minore*.

Promatrajmo sada stih u XVII pjevanju Raja u kome Cacciaguida prorokuje Danteu kod koga će naći prvo sklonište za vrijeme prognanstva iz rodnoga mu grada:

Lo prí|mo túo | rifúg|gio e il prí|mo ostél|lo
 ◡- | ◡- | ◡- || ◡- | ◡- | ◡

U ovom je primjeru sedmerac (◡|◡|◡) na prvome mjestu i bez nenaglašenog sloga na kraju (tj. nepotpun), a peterac (◡|◡|◡) na drugome mjestu i potpun.

Takav jedanaesterac zovu Talijani *endecasillabo a maggiore*.

Imamo dakle dvije vrste talijanskih jedanaesteraca. Ali samo zbog toga endekasilab ne bi mogao napraviti tolika čudesa i izaći na takav glas. Jest nešto drugo što množi i premješta njegove zglobove, i obogaćuje ga metričkim stopama, i čini ga sposobnim da se na svakom tlu snade pa da mnogo primi i mnogo da. A da i u to malko udemo, moramo sada ogledati stih peterac i stih sedmerac, od kojih se, dvovrsnim spajanjem, talijanski jedanaesterac gradi.

Već smo vidjeli pri ogledanju jedanaesterca:

E glí oc|chi no l'ardí|scon di guardá|re
 ˌ ˌ | ˌ ˌ ˌ ˌ | ˌ ˌ ˌ ˌ | ˌ

da se *neke* arze mogu sasvim pritajati pa da zbog toga i nastaju u jampscome pentapodijumu nove metričke jedinice. Takva ublažavanja i pritajivanja dešavaju se u oba člana talijanskog endekasilaba, u *petercu* i u *sedmercu*, i prouzrokuju česte promjene u rod i u rasporedu stopa istoga stiha. A, kao da i to nije dosta, može se lako desiti e se (zbog pojave nazvane *hipertezom*) arza u prvoj stopi i peterca i sedmerca premjesti od drugoga sloga na prvi prometnivi time početni jamb u trohej,⁸) kako smo to već vidjeli u prvom Danteovu stihu u ovome članku:

Tá|nto | gen|tíl|e e tán|to oné|sta pá|re
 — ∪ | ∪ — | ∪ — | ∪ — | ∪ — | ∪

⁵ U sedmercu može se to desiti i u drugoj stopi, pa nastaju stihovi kao i već spomenuti:

Ch' ógne | língua devén | tremán|do mú|ta
 — ∪ | — ∪ ∪ — || ∪ — | ∪ — | ∪

Ne mogu odoljeti želji da (kao primjer posljedica ublaživanja arza i upotrebljavanja hipertetza) ne navedem ovdje i riječi kojima Francesca da Rimini priča u paklu Danteu kako ju je Paolo prvi put poljubio dok su skupa čitali iz knjige o zgodama kraljice Ginevre i viteza Lancilota:

Quándo | leggém|mo il dí·sìá·to rí·so
 Ésser | bacía|to da cotán·to amán·te,
 Quésti | che mái | da mé | non fía | diví·so,
 La boc·ca mi bació | tutto tremán·te.

Da Frančesquine riječi zatrepere što jače bolju i milinom, kao da se u tim stihovima našlo na okupu koješta čime se talijanski jedanaesterac može svojim ritmom uznijeti: i elizija (*o i, o a*) i dijereza (*/i*), i hiperteza na početku prvih triju versa (quándo, ésser, quésti), pa — baš na kraju posljednjega stiha i onaj zgodno forsirani hiperkatelektički peon četvrti (tutto tremánte, ~~~~~) u kojemu kao da vidiš kako se Paolo zaboravio i sav drhti od svoje grešne i tragične ljubavi. Ali, nek nas ljepote stiha ne zanesu; gledajmo da ga — sada — samo proučimo. Evo koje sve oblike mogu ublaživanja nekih arza i hiperteze dati petercu:

- A) $\cup - | \cup - | \cup$
 B) $- \cup | \cup - | \cup$
 C) $\cup \cup \cup - | \cup$

a sedmecu:

- 1) $\cup \cup \cup \cup$
- 2) $\cup \cup \cup \cup$
- 3) $\cup \cup \cup \cup$
- 4) $\cup \cup \cup \cup$
- 5) $\cup \cup \cup \cup$
- 6) $\cup \cup \cup \cup$
- 7) $\cup \cup \cup \cup$
- 8) $\cup \cup \cup \cup$

Stope uzdižućeg se ritma: jambi (—), anapesti (— — —), četvrti peoni (— — — —), uz padajuće troheje (— —) i uz nenaglašene jednosložne dodatke, koji su — na kraju stiha — izvan svake ritmičke mjere, grade dakle metričko tijelo endekasilaba; a svi ti gornji oblici, u svojim kombinacijama, daju $3 \times 8 = 24$ sheme za *l'endecasillabo a minore* i $8 \times 3 = 24$ sheme za *l'endecasillabo a maggiore*. Ukupno 48 mogućnosti. Evo nekoliko od tih kombinacija što ih Guarnerio donosi u svojoj knjizi,⁶ a uz Danteove stihove:

⁶ Idem, izdanje god. 1893.

Endecasillabi a minore:

- 1) — | — || — | — |
Che a l'álto vó||lo ti vestí le piúme.
 2) — | — || — | — |
In ch'fo ti pár||lo mercé di coléi.
 3) — | — || — | — |
Che párvé fuó||co diétro ad alabástro.
 4) — | — || — | — |
È la cagión || che il móndo a fáttö réo.
 5) — | — || — | — |
Détte mi fúr || di mía víta futúra.
 6) — | — || — | — |
Quál si partí || Ippólito d'Aténe.
 7) — | — || — | — |
Ricominciá||ron le paróle mie.
 8) — | — || — | — |
Per Semelé || cóntro 'l sángue tebáno.
 9) — | — || — | — |
Seminatór || di scándalo e di scísma.

Endecasillabi a majore:

- 1) — | — | — || — | — |
Mi dísse: Míra, míra. écco il Baróne.

- 2) — | — | — || — | — |
Lívide insín là dóve appár vergógna.
 3) — | — | — || — | — |
Se gloiár di té la génte fáí.
 4) — | — | — || — | — |
Con piú dólce canzóne e piú profónda.
 5) — | — | — || — | — |
Mólti són gli animáli a cúí s' ammógliá.
 6) — | — | — || — | — |
Che saétta prévisa vién piú lénta.
 7) — | — | — || — | — |
Che nel lágo del cór m' éra duráta.
 8) — | — | — || — | — |
Sará la cortesia del grán Lombárdio.
 9) — | — | — || — | — |
Quándo per diletántanze ovér per dóglie.

Al ima — osim onih 48 već navedenih kombi-
 nacija — i oveći broj drugih koje nastaju s ob-
 zirom na mjesto gdje u stihu može pasti cezura;
 pa metričar Fraccaroli pokazuje da ima 87 na-
 čina po kojima se mogu graditi talijanski jeda-
 naesterci.

Ko da se, dakle, čudi kada Dante u svojoj »De
 Vulgari eloquentia«, veli za endekasilab da je
 — superbissimum carmen!

3. P R E R A D O V I Ć

U Petra Preradovića — koji je boravio u Italiji
 i u Zadru i koji je preveo, sigurno iz origi-
 nala, dvije najljepše epizode iz Danteova Pakla:
 Frančesku da Rimini i konta Ugolina — nisam
 nigdje našao jedanaesterca. Stihovi su od je-
 danaest slogova njegov »Mujezin«.

Nad Kahirom gine sunca zadnji trak

i nedovršena pjesma Krstu Frankopanu:

Od Turčina pr'jeti zemlji opet rat,

no su to, rekao bih, kataletički ili nepotpuni
 dvanaesterci. Pjesma »Kosovo« i oda »Biskupu
 Strossmayeru« barbarske su pak safičke strofe,
 jer stihovi kao što su ovi:

Zdravo, naš slavni veliki junače!

S ponosom gleda na milog si sina

Zemlja nam rodna, s ponosom zove te

Narod ljubimcem,

ne mogu ući bez nekog loma i sloma u kalup
 metričke sheme uzor-kitica čuvene grčke pjesni-
 kinje.

Preradović, koji je 1870 sastavljao odu Stross-
 mayeru, prevodio je te iste godine Manzonijev

»Peti svibnja« (spjevan 1821), pa je, zacijelo,
 poznavao i Manzonijevo »Ime Marijino« iz go-
 dine 1813:

Tácita un gíorno a non so quál pendice

Salía d'un fábbro nazarén la spósa.

Salía non vista alla maggíon felice

D'úna pregnánte annósa;

ali ga ni to ne ponuka okaniti se klasičnoga tipa
 Safine ode te pokušati sreću kakvim našim jeda-
 naestercem; i dok je pretakao Danteove tercine
 u naš nerimovani deseterac, znao je — već prije
 — sastavljati i ovakove njemačke stihove:

Auch sieht man nur bei sonnigen Gewittern

In lauer Luft den Regenbogen zittern.

O süßer Trug, wen nie dein Reiz unwunden,

Hat nie den Duft der Rose ganz empfunden!

Da fühlte sie, dass in der tiefen Seele,

Das Schönste sich am längsten oft verhehle.

Nur Liebe kann dem Herzen Kunde geben,

Es wohn' ein Geist, ein Gott in allem Leben.

A po tom primjeru možemo naslutiti kakve bi,
 popriliči, hrvatske jedanaesterce bio, metrički,
 gradio, da je ikada i to pokušao.

4. I V A N M A Ž U R A N I Ć

Sjećam se svoga srednjoškolskog inspektora u Istri, profesora talijanskog i klasičnih jezika. Iako odgojen u talijanskim i njemačkim školama, a uvijek nastanjen u Istri i u Trstu, hrvatski je ne samo korektno pisao no i govorio, čak i naglašavao. Imao je dobar sluh i dara za sve jezike.

Dode mi jednom u razred dok sam obrađivao s učenicima Preradovićevu pjesmu »Rodu o jeziku«. Kada školski sat minu, i mi dvojica ostanemo sami, on mi dobroćudno i gotovo šaljivim tonom reče:

— I Vi, iako dalmatinski Bodul, ma baš onako kao i ti mladi moderni profesorčići, koji nam amo dolaze iz štokavskih krajeva!

O jeziku, rode, da ti pojem,

O jeziku milom tvom i mojem.

Tako čitate. Zar ne osjećate da u stihovima (kad ih na taj način izgovarate) nema ritma?

— Pa, kako bih inače?

— Po zahtjevima ritma umjetne pjesme!

— ?

— Da.

O jeziku, rode, da ti pojem,

O jeziku milom tvom i mojem.

Sad se netom osjeća ritam. Tako čitamo ovdje svi mi stariji: školnici i svećenici.

— Vjerujem Vam. Na isti način čita — čak i Kačić — i moj stari župnik na otoku Braču, don Roko S. Al se ne smije više tako. Nema u naglašavanju riječi nikakve razlike između umjetne i narodne pjesme. Nauka o akcentima. Vuk. Daničić. Maretić.

— To su krupna imena. Znam ih. Meni pak posta odmah mio i Vaš don Roko.

Sa svojim istarskim inspektorom nisam nikada više o tome govorio. Izgubih ga kasnije s vida. Sjetih ga se iznova kad sam onomadne (1932, u »Hrv. Reviji«) pisao da je Marko Marulić morao sasvim drukčije čitati svoju »Juditu« (Dikē ter | hvaljēnja | presvētoj | Juditi), no što mi to sada već dugo radimo. A sjetih se po drugi put i njega i moga bračkoga župnika, kad mi dodoše u ruke »Pjesme Ivana Mažuranića« (Zagreb, 1895, izdao Vladimir Mažuranić) i pročitah na strani 10 prvu kiticu pjesme »Večer« spjevane godine 1835:

Kad sunca zaspava na zahodu trak
I luči njegove rumen stiže mrak,
Ter brda doline sa sjenama steru:
Tad svirku zadieva čobanče za pas,
A ovce ga sliede čujuće mu glas,
I veselo bećuć u tore se beru.

Bi li se svi ti reci slavnog autora »Smrti Smail-age Čegića« mogli uopće zvati stihovima kad se ne bi čitali baš onako kako sam čuo da umjetne pjesme čitaju moj istarski inspektor M. i pokojni župnik don Roko S.? tj. ovako:

Kad súnca | zaspáva | na | záhodu | trák
I lúči | njegóve | rumén | stiže | mrák.
Ter brda | dolíne | sa | sjéna | ma | stéru:
Tad svírku | zadiéva | čobánče | za | pás,
A óvce | ga | slíede | čujuće | mu | glás,
I vése | lo | béćuć | u | tóre | se | béru;

a zvuk se stihova ne bi izmijenio i kad bismo im nametnuli čak i ovaj ritmički kalup:

Kad | súnca | za|spáva | na | záhodu | trák
I | lúči | nje|góve | ru|mén | stiže | mrák.

Vidi se dakle da je Ivan Mažuranić godine 1835 gradio, amfibrahima (∪_∪), stihove svoje »Večeri« poprilici onako kao što je, god. 1501, Marko Marulić sastavljao prve verse svoje »Judite«, ne držeći se akcenata riječi, iako je pjesnik »Smail-age« morao za njih, i još kako, znati.

Mažuranić je taj svoj način građenja stihova proveo — sad više, a sad manje — gotovo u svim svojim lirskim pjesmama. Uradio je to, žalibože, i u mnogim jedanaestercima, misleći da će ih baš time približiti što više talijanskim endekasilabima od kojih je čar i draž možda prvi kod nas duboko osjetio.

Ima u njega i uspješih jedanaesteraca, fluidnih i raznolikih kao i talijanski. Od mnogih primjera biram ovaj:

Iz doljnjih strana domovine naše
Evo nas ovdje, za prokušat ono,
Što nikad nitko prokušao nije
Na mjestu ovom!

O, kolike smetnje
Nadvladat ima, koji novom stazom
Pram cilju ide! — Sad kroz trnje i šume
Treba mu proći; sad pregazit vodu;

Sad prieko stiene koja put mu prieči
 Skočit mu valja; pa najposlje kada
 I nju prevali, nagazi na vuka,
 Kom ako uteče, razbojnik ga stigne.
 O, koliko tu srdca i znanja treba,
 Za slavno dobit sve one zapreke,
 Koje se u nekoj novoj stvari dižu,
 Baš kano da se iz oblaka plode.⁷

Al ima u Mažuranića i ovakovih stihova:

Otvara u rujnom divna zora istoku
 Rumelci u čistoj sievajuća vrata,
 A mladjan za njom danak u ognju od zlata
 Jur jedva čeka i stupe vježba u skoku⁸

u kojima — po talijanskoj versifikaciji — upotrebljava tri puta »Otvara u«, »zora istoku« i »u ognju« eliziju, tj. potpuno iščezavanje prvog vokala u drugome, a četiri pak puta »Rumelci u«, ognju od«, »čeka i«, »vježba u« sinalefu, tj. spajanje dvaju samoglasnika u neku vrstu diftonga. No, ima u toj strofi i nešto važnije. Mažuranić (opet po talijanskoj versifikaciji) hoće čiste rime pa zato — dosljedno i svijesno — premješta prema potrebi naglas od sloga na slog. Hoće da se ti jedanaesterci čitaju kako naznačih: »istóku«, »od zláta«.⁹ Kad ne bi tako bilo, ne bi se ni za ove Mažuranićeve retke:

O, kako 'e bolno u njedrih tad mi igrálo
 Srdce na utvóre kipa toli ugódna,
 Kad me tvoje, ko sunce vrh izhódna
 Neba, božansko bječe čelo osjáló.
 S prva se prenuh malo od čúda i malo
 Motreći viri' u snievanju prigódna

moglo reći da su uopće stihovi, a kamoli pak, i po ritmu, endekasilabi. Čak i prevodeći Tassovu »Gerusalemme liberata«, spjevanu u zvučnim jedanaestercima, gradio je autor »Smail-age« hrvatske endekasilabe ritmirajući ih na svoj način, rekao bih, ovako:

⁷ *Proslav k teatralnomu predstavljanju ilirskomu, po Društvu Novosadskom u Zagrebu otvorenomu. 10 lipnja 1840.*

⁸ *Mojoj ***. 1838.*

⁹ Ti znakovi ne kazuju ni ovdje vrstu naglasa, no jedino slog na koji akcenat pada.

Pobožno orúžje pjevam i vítéza,
 Koj Krsta grobu višnjem slobos' dade;
 Mnogo je, k slavi dok se on potéza,
 I sviesti i rukom radeć, trpio jade,
 I man mu pakao suproti savéza
 Da svieta u kúp i mačem suprot stade:
 Čiem mu nebsa milost daše i sveti
 Nad bludniem družim opet stieg razpéti.

Pročitamo li te stihove onako kako je Mažuranić htio, osjetit ćemo — barem donekle — gibanje talijanskoga endekasilaba i svečani epski hod ottave rime i čistoću sroka, ali su preveć krupne i mnogobrojne i nama strane koncesije što ih pri tome moramo najedanput učiniti s obzirom na našu gramatiku i na našu versifikaciju. Mažuranić upotrebljava u istome stihu, u četvrtome, ne samo eliziju (»sviesti i«) no također za nas i preveć neobičnu sinerezu (»trpio«), tj. gradeći od dvaju vokala i konsonanta ispred njih jedan jedini slog.

Mažuranić je dakle prijanjao uz versifikaciju latinsku (kvantiteta!) i uz versifikaciju talijansku (sinereza!) pa je time najedanput previše htio da bi mogao uspjati. Njemački način građenja stihova nade u našoj preporodenoj književnosti sretnijega zagovaratelj, Ivana Trnskoga. Na XVI i XVII strani predgovora, što ga »Pjesma I. Mažuranića« sastavi pjesnikov sin Vladimír, također je pisano: »On je htio, da se uzpne svojom stazom na Parnas. Čuo je pohvalu, često puta prebučnu za njegovo osjetljivo uho, vidio je svu silu izdanja i prevoda »Čengića«. Njega taj uspjeh nije mogao razveseliti. On je cijenio da mu je rad jalov. Nabacio se je jednom: »Što to sve pomaže, kada dielim sudbinu Gundulićevu, da ne umijemo valjana stiha napisati ... Otimlju se za ubogoga Gundulića, dižu mu spomenike, a tko ga slijedi? ... Nije li s te nevolje umukao?«

Prepisat ću ovdje i endekasilabe kojima Ivan Mažuranić svršava svoj »Proslav k teatralnomu predstavljanju ilirskomu itd.«:

..... o, gojite sjeme
 Za koje će vas blagoslivljat djeca,
 I spomente se, da, ako se nigdje
 Hrast ne posadi, nigda ga bit neće,
 I da, ako se mlado drvo pusti
 Na volju sniegu i burnome vjetru,
 Pri'e dobe gine i nikad ploda nema!

Hrast što ga Mažuranić posadi usred našeg književnog luga, njegov epos, stoji i sada čvrst i

zelen; a mlado drvo, njegov po talijanskoj metriki građeni jedanaesterac, nakon drijemanja u »sniegu« i u »vjetru«, ne uginu i ne ojalovi; — nahranilo se ono novim sokovima, da malko

drukčije procvjeta, a ponajljepše tamo dolje, na dugoj morskoj obali, gdje se i autor »Smilage Čengića« jednom rodi.

5. Š E N O A

Prijeći ćemo sada na onoga čiji nam stihovi od jedanaest slogova prvi put doletješe u oveća jata da uđu u škole i da zapjevaju u ustima svih dosadanjih deklamatora. A to je August Šenoa.

Ogledat ćemo njegovu didaskaličnu pjesmu »Budi svoj« od koje su četiri prve strofe metrički ovako građene:

		Kombinacija:
	<i>Oj, budi svoj! Ta stvoren jesi čitav,</i>	— — — — — —
	<i>U grudi nosiš, bráte, srce c'jelo;</i>	— — — — — —
	<i>Ne klóni dušom, i da nisi mlítav,</i>	— — — — — —
	<i>Put védra néba díži svéje čélo!</i>	— — — — — —
5	<i>Pa dóšli danci névolje i muke,</i>	— — — — — —
	<i>Pa téko s čéla krvav tēbi znój,</i>	— — — — — —
	<i>Ti skúpi pámet, úpri zdráve rúke,</i>	— — — — — —
	<i>I budi svoj!</i>	— —
		10.*
	<i>Oj, budi svoj! Znaj tuója gláva mláda</i>	— — — — — —
10	<i>Nebólike ti zlatne sánke búdi,</i>	— — — — — —
	<i>Ko svi soko úzvine se náda,</i>	— — — — — —
	<i>Al sv'jēt je sv'jēt, i ljúdi tek su ljúdi.</i>	— — — — — —
	<i>Da, zbílja góni s úzglavlja te méka,</i>	— — — — — —
	<i>U sébični te zóvuē sv'jēta bój;</i>	— — — — — —
15	<i>Ma što te, bráte, u životu čéka:</i>	— — — — — —
	<i>Ti budi svoj!</i>	— —
		10.*
	<i>Oj, budi svoj! Ta sv'jēt ti nije páko,</i>	— — — — — —
	<i>Ni ráj ti nije; ródi tñom, cv'jētom;</i>	— — — — — —
	<i>Ni dēsno, l'jévo da se nisi máko,</i>	— — — — — —
20	<i>Uēč rávno pódí, dok te nōsi, sv'jētom:</i>	— — — — — —
	<i>Koráčaj bēz obzira krēpkó, živo,¹⁰</i>	— — — — — —
	<i>Sudbína dók ne rékne tēbi: stój!¹¹</i>	— — — — — —
	<i>I právim díži právo, krívim krívo,</i>	— — — — — —
	<i>I budi svoj!</i>	— —
		10.*
	<i>Oj, budi svoj! Ta bóžji ti je zámet,</i>	— — — — — —
25	<i>A Bog sve mřzi što je láž i várka;</i>	— — — — — —
	<i>I néka ti je vázda védra pámet</i>	— — — — — —
	<i>I srce vrélo, dúša čista, žárka;</i>	— — — — — —
	<i>Nek rávno úm i srce tuóje vážu,</i>	— — — — — —
30	<i>Tek táko bít ćeš čóvjek, bráte mój!</i>	— — — — — —
	<i>Da zlí i dóbri ljúdi smjérno kážu:</i>	— — — — — —
	<i>Da, ón je svoj!</i>	— —
		10.*

I kad bi ko prigovarao što smo, po pravilima gramatičkog naglasa, udarili arzu na neke slogove što ih Šenoa, zacijelo, nije naglasio, i obratno, pa bi, prema tome, naznačio drukčije

metar tih stihova, gornja se shematska slika ne bi ipak bitno izmijenila. Njena obilježja stajala bi: čak još čvršće na nogama kad bismo sve arze udarili baš onako kako je to Šenoa — da ne izađe iz čvrstog kalupa svoga metra — zapravo i mislio, na primjer: A Bôg (mjesto: A Bôg, u 26. stihu), I srce (mjesto: I srce, u 28. stihu). A ta su obilježja: što veća pravilnost i jednakost u nizanju gotovo istih metričkih stopa,

¹⁰ Taj stih, ako se tako ne ritmira, prestaje biti uopće stih, pogotovu jamski.

¹¹ Šenoa je, ovdje; mjesto *ne rékne* naglašavao sigurno *ne rékne*.

izbjegavanje troheja i primanje samo četvrtog peona (uuu) u jampski metar. Kako je onaj trohej na početku 26. i 28. stiha neki izuzetak i, možda, više moj no Šenoin, i kako se četvrti peoni jedva čuju u sklopu jampskoga metra, možemo bez pretjeravanja reći da je Šenoin jedanaesterac ritmički uvijek isti: monoton i klepetav kao glas točka u vodenici. U 32 gornja stiha ima

- 1) 10 stihova sa shemom : u — | u — | u — | u — | u — | u
 2) 4 stiha " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 3) 2 stiha " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 4) 1 stih " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 5) 1 stih " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 6) 5 stihova " " : u — | u — | u — | u — | u — | u

- 7) 3 stiha " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 8) 1 stih " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 9) 1 stih " " : u — | u — | u — | u — | u — | u
 10*) 4 stiha " " : u — | u — | u — | u — | u — | u

Izuzevši stih od dvaju jamba kojim svršavaju te četiri Šenoine strofe, devet, dakle, raznih kombinacija u 28 jedanaesteraca; ali gotovo sve takve da veoma malo pridonose pokretljivosti i živahnosti ritma. I kako bismo kod pjesama našeg prvog romansijera uzalud tražili jedanaesterce što bi se od gore citiranih i već ispitanih stihova bitno razlikovali, ogledajmo malko metrički rad književnika koji bijaše bolji pjesnik od autora »Diogenesa« i »Zlatareva zlata«.

6. FRANJO MARKOVIĆ

Biram 32 stiha kojima Franjo Marković počinje svoj romantički ep »Kohan i Vlasta«:

		Kombinacija
	<i>Međ zidi Tina knježevskoga grada,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Što dvadeset ljeta mičao ko raka,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Na stráh i grózu bódrítkog seljaka</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Uesélja žámor ózvanja se sáda,</i>	u — u — u — u — u — u
5	<i>Svak njému v'jék se úklanjaše rádo,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Od crnih zida úzas bi ga soládo;</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Il úšav ú nj za život svój bi prědo,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Po próstoru bi támnom pláho glédo</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Ko néku strášnu da će prózret tájnu.</i>	u — u — u — u — u — u
10	<i>Al pógled' sád u dvóranu mu sjájnu</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>I slúšaj gdje se óri sm'jeh i búka,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Pak da ne prězreš bájke lúda púka.</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>U véljem sjáju dvórana se blísta</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Od óružja što st'jénjem vísi, čísta.</i>	u — u — u — u — u — u
15	<i>Mač, kópље, štít u skládu tú se réde,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>A úz njih bóžji kípovi te gléde:</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Kraj žíve klásje zláčeno tu títra,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Tu pókraj Uesne mládež ígra hítra,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Tuđincu Rádgost só i hljéba núdi,</i>	u — u — u — u — u — u
20	<i>Tam Láda stídno poótkriva grúdi,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Od drágih dráge tam Mórana d'jéli,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Tam uz Perúna svét se óganj b'jéli:</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Sve úmjetnicom izdjelano rukom,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Ukrásu sláski dóm dómačom múkom.</i>	u — u — u — u — u — u
25	<i>A pósred svóda zlátnijeh stríjéla</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Perúnov óro pándžama se hvátá;</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Nad stólom kríla njégva se nadvéla,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>A úz sto sjédi sjájna kíta sváta</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>Sve sámí ljési, zemáljski župáni</i>	u — u — u — u — u — u
30	<i>Na mnógom lícu trág júnačkoj ráni,</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>O mnógom bóju žárko príča óko</i>	u — u — u — u — u — u
	<i>I gléda ko da plíjen pázi sóko.</i>	u — u — u — u — u — u

I ovdje, u nekim jedanaestercima, nismo dirali u autorov način naglašavanja, jer je — na pri-

mjer — Marković, već u 3. stihu mislio sigurno prije »na stráh« no »nà stráh« a u stihu 25. čitao

»posred« mjesto »posrèd, pa bi rezultat našega ispitivanja — uzevši u obzir gornje Šenoine stihove — morao biti ovaj:

- 1) 6 stihova sa shemom: — | — | — | — | —
- 2) 1 stih „ „ : — | — | — | — | —
- 3) 3 stiha „ „ : — | — | — | — | —
- 4) — stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 5) — stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 6) 13 stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 7) — stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 8) — stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 9) — stihova „ „ : — | — | — | — | —
- 10*) — stihova „ „ : — | —
- 11) 2 stiha „ „ : — | — | — | — | —
- 12) 2 stiha „ „ : — | — | — | — | —
- 13) 2 stiha „ „ : — | — | — | — | —
- 14) 2 stiha „ „ : — | — | — | — | —
- 15) 1 stih „ „ : — | — | — | — | —

U 32 jedanaesterca 9 kombinacija, od kojih 5 novih, dok se — uzevši u obzir i Šenoine nepotpune stihove pod 7) i 10*) — u prvim trima kiticama pjesme »Budi svoj« javljaju 6 kombinacija što ih nema u prva 32 stiha »Kohana i Vlaste«.

Već se i po tome vidi kako je u našem jeziku data pjesniku mogućnost da nađe za taj stih nove metričke varijante i da uradi s jedanaestercem koješta čime se ponosi talijanski endekasilab. Ali, na tom otvorenome polju, rekao bih, da autor »Kohane i Vlaste« — kao i Šenoa — nije ipak daleko stigao.

Sjećam se kako mi je čudno bilo kad sam nakon Ariostova Orlanda:

Le dón|ne, i caval|er, | l' ár|me, | gli amó|ri,
Le cortes|íe, | l' audá|ci impré|se io cánto
Che fú|ro al tén|po che passá|ro i Mó|ri
D' Afri|ca il má|re e in Frán|cia nó|cquer tán|to,

čitao prve stihove toga našeg romantičkog eposa:

Međ z|di Tí|na, kné|ževskoga grá|da
Što dvá|dest ljé|ta mú|čaše ko rá|ka,
Na stráh | i gró|zu bó|dričkog seljá|ka,
Vesé|lja žá|mor ó|zvanja se sá|da.

Dok su u Ariosta, u svakom idućem stihu metričke stope vazda drukčije grupirane:

— | — | — | — | —
— | — | — | — | —
— | — | — | — | —
— | — | — | — | —

pa kao da razabiraš sved novije kretnje i glasove, u Markovića im je broj — s obzirom na njihovu vrstu — manji; a sve su te stope porodne kao ljudi koji četiri po četiri, baš ovako:

— | — | — | — | —
— | — | — | — | —
— | — | — | — | —
— | — | — | — | —

idu u procesiji uz uvijek isti, ritmički, bahat i uz uvijek isto monotono pojanje. Svuda po tri jamba (—) s hiperkatektičkim četvrtim peonom (— | —). Lijep primjer one metrike I. Trnskoga, o kojoj sam već govorio u članku »Equus Quagga« (»Hrvatska Revija«, 1932, III). — I ostali gore citirani Markovićevi jedanaesterci, iako manje simetrički građeni, još uvijek ne »pjevuju«, no »poju« kao i Šenoini stihovi; al je meni, kao da u njima razabiram i jednoliko pjevanje našeg narodnoga guslara.

Međ | zidi | Tína || knéževskoga | gráda.

To je — metrički — čuveni narodni deseterac:

Víno | píje || Králjeviću | Márko

i:

Dvá su | bóra || úporedó | rásla,

tj. stihovi s teškim i tromim trohejem (—) i s prvim peonima (—) koji su se od udarca *anakruze* (zamaha, Auftakta, —) trgnuli i propeli da drukčije pred njom proteku, davši padajućem gibanju ritam, koji se, sad lakše, a sad teže, jedva diže. — I bič anakruzin tjera dalje, od stiha do stiha, uvijek iste i gotovo jednako upregnute konje:

Svak njemu v'jek se uklanjaše rado,
Od crnih zida užas bi ga svlado;
Al ušav u nj za život svoj bi predo
Po prostorju bi tamnom plaho gledó
Ko neku strašnu da će prozret tajnu.
Al pogled' sad u dvoranu mu sjajnu
I slušaj gdje se ori sm'jeh i buka, —
Pak da nē prezeš bajke luda puka!

ne puštajući nikada da drukčije dahnu i da im odlane, jer ono »Pak da nê prezreš«, na početku posljednjega stiha, sigurno je za dosljednoga Markovića zvučilo »Pak | da ne | prêzreš«.

Izostavimo li pak svim tim stihovima *prvu*, jednosložnu riječ (Svak, Od, Al, Po i t. d.), vidjet ćemo da oni gotovo ništa ne gube od svoga smisla i da nam se pokazuju što zapravo i jesu, tj. *deseterci* jedva maskirani u jedanaesterce parastitnim riječima, pleonazmima što nisu no suvišni dodaci: ljuske i pljeva što se mogu lako otpuhnuti.

Evo:

Njemu (svak) se uklanjaše rado;
Crnih zida užas bi ga svlado;
Ušav u nj za život svoj bi predo,
Prostorjem bi tamnim plaho gledao
Neku strašnu da l' će prozret tajnu.
Pogled' sad u dvoranu mu sjajnu,
Slušaj gdje se ori sm'jeh i buka, —
Da ne prezreš bajke luda puka!

Deseterci! a bez živahne ritmike mnogih naših narodnih stihova.

Ne grade se tako endekasilabi!

Ali, valja biti pravedan.

Što nije gotovo nikada umio *epik* Marković, autor »Kohane i Vlaste« i idiličkog spjeva »Doma i svijeta«, znao je, barem katkada, *dramatik* Marković, a možda već zato što je u svojim dramama bio primoran graditi jedanaesterce u kojima više puta osjećaš kako plahovito trepte ritmi ljudskih strasti.

Kada u trećem činu »Karla Dračkoga« legat pape Urbana VI, pred crkvom, držeći u ljevici svijeću a u desnici ukletveno pismo, proklinje i kliče:

Ostupi od njeg, ko god kršten jesi!
Ostupi žena mu; umorit će je
I ljubavlj; ostupi sin i kći mu;

I blagoslovom on će ih ūklēti;
Ostupi rod, i prijatelj, i sluga,
I podanik, i vojnik: zâpov'jeđu
U zmiye će im mačeve prōmetnut;
Jer on je proklet!
I spadni s njega kruna Stjepanova,
I plâšt od grimiza, i mǎč, i žglo:
Iz ureda proklētinja će nastat,
Jer on je proklet!,

hrvatski pjesnik i profesor estetike drma shemom svojih verasa: baca — kao mostove — amžambane od stiha k stihu, i kida polustihove, i raštavlja u dijelove naglasne jedinice (»i kći«, »i mač«) i unosi u metar daktile (ūklēti«, mǎčeve«, »prōmetnut«) koji srtaju kao strelice; a kad su svijeće na tle bačene i već trnu, glas papinog legata postaje svečani i mukliji, Markovićev jedanaesterac biva opet pravilan:

Ko sv'jeće te, na cfnu zemlju pao!
Ko sv'jećam tim, ugasilo mu sv'jetlo!
Ko od tih sv'jeća, od njeg sâm dim osto!
Ko sv'jeća tih, ne podigo ga niko,
Ni čovjek, niti andeo, od tala!

Takvih mjesta ima i drugdje u toj drami, pa i ondje gdje Karlo Drački baca sa sebe sve što mu iz Rima dođe: plašt, žezlo, krunu; te ga stoji klicanje:

U Budim nam se vraćati, junaci!
Zatrúbite u bojne trube sada.
Pješaci, nǎ noge! konjici, ū skok!

Anakruzina kandžija, iako neprestano pucketa u Markovićevim eposima i dramama, ne tjera ipak baš uvijek istom snagom i sved na gotovo isti način kojekakve deseterce ili pseudojedanaesterce, a sve po zahtjevima gončinske metrike Ivana Trnskoga.

7. K R A N J Č E V I Ć

Kranjčević — iako je morao, bar donekle, znati talijanski, jer je, rođen u Senju, živio i u Rimu — nije, rekao bih, kao ni Preradović, osjetio svu moć talijanskoga endekasilaba. Malo je upotrebljavao jedanaesterac i držao se, u tome, već utrta puta i naslijeđenih tradicija, dok ima u njega drugih stihova uznemirenih metrikom

na takov način da bismo mogli uskliknuti: »La métrique c'est l'homme!«

Kako je znao gramatičke naglase, a na njih i pazio, njegovi su jedanaesterci u formi uvijek korektni, no zato i metrički vazda jednaki, gotovo šablonski građeni. U »Zadnjem Adamu« kao da se ipak boji monotonije; prekida nizanje

jedanaesteraca kraćim stihovima istog, pa i drugog, roda, a gradi i ovakove stihove razna ritma:

Mru bó|zi — ko što má|gla vrh puć|ne,
Mrú — ko što| sán|ja u| pró|zorje| mré,
Mrú — ko što| sví|jest na| sá|mr|ti| gí|ne
I s njó|me ljú|d'ske tlá|pnje své

— | — — — | — — — | —
— — — | — — — | — — — | —
— — — | — — — | — — — | —
— | — — | — — | — —

ali, u rimskoj elegiji »Noć na Foru« sastavlja jedanaesterce uvijek iste građe ili barem po što sličnijim metričkim kalupima:

Ko pusto groblje slave pokopane,
Po kojem miso na uzdahu prši,
Preda mnom dižeš stupe rasklimane,

Preda mnom stereš polomljene krši.
Bljedolik mjesec, svjedok tvoga cv'jeta,
Po tvojim sjetnim ostancima plazi,
Do mrtva srca kroz prašinu slazi,
Ko snužen čuvar uz mrtvacu šeta.

U prvome od dvaju posljednjih stihova te iste pjesme:

Najljepša glédeć káko krúna trúne
I ná što národ bez slobóde páda

udara čak arzu na drugi slog prve riječi, jer se boji da se ne bi — kako gramatika zahtijeva — čitalo »Nájljépšâ«, pa time nastala metrička stopa koju on ne želi.¹² Kranjčević je dakle, kao Šenoa i kao Marković, u jedanaestercu osjećao mnogo više deseterac što ga je zamah uplahirio negoli autentični endekasilab.

8. MAŽURANIĆEVA BAŠTINA

I jedanaesterci pjesnika i stihotvoraca, od kojih se, u Kranjčevićeva doba, pjesme rado čitale, nisu se — svojim ritmom — mnogo razlikovali od stihova što smo ih gore ispitali... čak ni od jedanaesterca trudbenika oko prevođenja Dantea u naš jezik. Da se Mažuranićeva baština izvuče opet na svijetlo, da se uredi, iskoristi i prenese u život, morao se javiti 1900 mlad lirik, koji je još kao srednjoškolac znao napamet Leopardijeve »Le ricordanze«, pa da hrvatski jedanaesterac zatreperi onako kako je, pred gotovo sto godina — uglavnome — htio nadopunitelj »Osmana«.

Javio se i ovim stihovima:

O moje malo, pitomo mjestašce
u prisoju, pod klisom i pod gorom,
pod onom starom kulom razorenom
što strši k nebu ko mrki orijaš
iz pradavnih, bajoslovnih vremena —
oh, kako željno povraćam se k tebi!
Ti drži valjda da se izneverih
i da se drugom ja privikoh suncu
i drugom nebu? Možda reče: »Pjesnik
ko pčela luta od cv'jeta do cv'jeta
pa sladeg traži meda?«

Ali, evo,
ja opet slazim u naručje tvoje,
niz obronke i lomne niz brežuljke,
kroz gustu šumu, mimo svježe vrelo
i ono vito jablanje, i vrbe,
i bućne mline.

A ja znam to maleno pitomo mjestašce u dalmatinskome Zagorju gdje hrvatska ikavština, zvonka od zvučnih samoglasnika i bogata naglasima, pjeva u ustima varošana i pastirâ. I znam staru kulu što stoji na obronku nalik na orlušinu željnu plijena. Sjećam se još uvijek mlinova u sjeni vrba i jablanova gdje vodenice klepeću i klopoću, ali svaka svojim glasom i svojim ritmom, mijenjajući ih prema snazi vode što pridolazi i prema gustoći hlapova što se uveće zguščavaju a u zoru plinu, pa je u njihovim štropotima većih promjena no u stihovima nekih graditelja jedanaestercâ.¹³ A znam i nešto što

¹² Sada još bolje vidim da sam, na primjer, u 26. i 28. stihu Šenoine pjesme »Budi svoj« ne samo mogao no i morao čitati »A Bôg« i »I sŕce«; jer su sva ta odstupanja od akcenatskog pravila pravo pjesnika. Mogoh biti dosljedniji u popuštanju nekim zahtjevima ritma.

¹³ Baš se ovih dana namjerih na nov prijevod Danteova remek-djela. Evo prvih kitica:

Nádoh se. | žíću nam | nápolâ | púta,
U nekim | šúmama | púnima | tmíne.
Kúda mi sa právca nógâ zalúta.
Téško je opísat úžase njíne,
Gorčínu sámrtnu njíhove táme,
Divljínu, bédzane i groze íne, —
Oh, samo sjéćanja, strášno je zá me!
Nó, jer sam ú njíma nášao spása,
O drugim stvárima njíhovim, sáme
Te gróze prečútav, pódížem glása.

pjesnik u svojim gornjim stihovima ne spominje: šumoreća stabla pred avlijom župnikovom gdje sam jednom sjedio s momčićem koji je, kasnije, napisao "Muljiku" i "Alkara", i poljanicu pred tadašnjom općinskom zgradom gdje sam, u neki blagdan, gledao kako seoska čeljad igraju kolo, dok derdani zveckaju na djevojčkama, a u ritmu građenu ponajviše daktilima srebrena glasa. I znam također da je to "malo pitomo mjestasće" moralo zaista "držati" e mu se sin iznevjerio i privikao drugom suncu i drugome nebu, i stao kao pčela lutati od cvijeta do cvijeta tražeći što "sladi med". — No, ja ne ću da govorim o njemu i o stazama kojima je zatim, kao knji-

ževnik, udario; meni je, ovdje, pogledati samo kakav je, iz njegovih ruku, izašao stih o kome sada pišem.

Što sam tu gore više natuknuo no ispričao ima samo, barem donekle, da pokaže kako je onaj koji nam je metrički dotjerao jedanaesterac morao ne samo niknuti negdje gdje ljudi i stvari dišu svojim ritmom, i naš jezik slavno caruje: no i pustiti se, kao niko drugi, prožeti i onim u čemu je moć i snaga stiha nastalog u tuđem kraju i u stranom narodu.

Evo 32 retka s prvih strana njegove zbirke pjesama štampane 1900:

		Kombinacija:
	<i>Né znam gdje bi ni u kója vreména</i>	— — — — — — 17.
	<i>u mójoj sámó duši živo blísta</i>	— — — — — — — 1.
	<i>na óno dóba zlátna úspomena,</i>	— — — — — — — 18.
	<i>káda na svódu kó od ametísta</i>	— — — — — — — 19.
5	<i>tánana zóra křila je křila</i>	— — — — — — — 19.
	<i>ná grimiz slična. Prózirna i čísta</i>	— — — — — — — 19.
	<i>préko vedřina béskrajnih se svila;</i>	— — — — — — — 19.
	<i>u dalji sežuť vále nedóhítne,</i>	— — — — — — — 16.
	<i>póvršje móřsko dáhom ruménila.</i>	— — — — — — — 20.
10	<i>U njénu sv'jétlu bl'jédile su sítné</i>	— — — — — — — 6.
	<i>pósljednje zv'jéde — i migáhu káo</i>	— — — — — — — 17.
	<i>da súparnicu mótre ljubópitne.</i>	— — — — — — — 22.
	<i>Ná vlažnom p'jésku úz more sam stáo</i>	— — — — — — — 29.
	<i>ú nekom slátkom zanéšen čeznúcu,</i>	— — — — — — — 21.
15	<i>iz grúdi mi se úzdať ótimaó,</i>	— — — — — — — 23.
	<i>a dúša glédeť zóru pri granúcu,</i>	— — — — — — — 6.
	<i>ko list zadřhta, njím kad lóhor njíše.¹⁴</i>	— — — — — — — 4.
	<i>Stádoše náto váli da šápuću,</i>	— — — — — — — 20.
	<i>dok iznenada jáče zájpéníse</i>	— — — — — — — 24.
20	<i>úzdignuť búk; a dvíje rúke b'jéle</i>	— — — — — — — 8.
	<i>na póvršju se móřskom pojávíše.</i>	— — — — — — — 25.
	<i>I pružít su se přéma méni htjéle</i>	— — — — — — — 3.
	<i>da me zágrle, k sebi da přímame,</i>	— — — — — — — 26.
	<i>da me dovúku u móřske přédjele.</i>	— — — — — — — 27.
25	<i>Oh, znám, Siréne, várke vam i náme!</i>	— — — — — — — 6.
	<i>Tad úkaza se i líšce i grúdi¹⁵</i>	— — — — — — — 11.
	<i>i oči štó se ukóčile ná me</i>	— — — — — — — 29.
	<i>Zá nečím sílním pógled njíhová žúdi;</i>	— — — — — — — 8.
	<i>káo Gorgónin ódnosi ti snágu,</i>	— — — — — — — 19.
30	<i>u mládóm sřcu úshit strásti búdi.</i>	— — — — — — — 1.
	<i>Ja sam je glédo smóčenu i nágu.</i>	— — — — — — — 28.
	<i>Přístupi óna. »Pjésniče« přózbori.</i>	— — — — — — — 20.

Da hodanje paklom bude još teže, sve neki skakutavi daktilski jedanaesterci, što ih je danas *veoma rijetko* gradio — Čérberu! fiera crujđele e dijvársa, Inf. II, 124) i što kroz nizove prevodičevih rimovanih termina klopouč, bez kraja i konca, uvijek na gotovo isti način. — U sličnu, iako blažu, pogrešku bio sam upao i ja kada sam 1915 prevodio »Pakao«:

Nasrěd sam puta našega žiwota

U nekoj tamnoj našao se mrčavi.

Jer s prave staze bio sam zaluto.

Vaj teško li je reći kakva bijaše

Ta šuma divlja, oštra i neprohodna

Što sjećanjem mi samim stravu obnavlja!

¹⁴ Ako je Begović pravilno naglasio riječ »žadržtâ«, metrička bi shema toga stiha mogla biti ova: $\cup - | \cup \cup \cup ||$
 $\cup - | \cup - | \cup$ kao i Danteova endekasilaba »Con piú dólce
 canzóno e piú profónða« (Purg., XXXII, 90).

¹⁵ Pravilno naglašavanje »ukáza« i »i líšce« prouzrokovalo bi »stih« kojemu se ne bi mogla naći metrička shema.

Uzevši u obzir i sve što smo već našli kod Šenoe stiha Milana Begovića bio ovaj:
i kod Markovića, rezultat bi ispitivanja ta 32

Tek. br.			Šen.	Mark.	Beg.	Kombinacija
1	Stihovi sa shemom	— — — — — —	10	6	2	1.
2	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	4	1	—	2.
3	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	2	3	1	3.
4	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	1	—	1	4.
5	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	1	—	—	5.
6	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	5	13	3	6.
7	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	3	—	—	7.
8	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	1	—	2	8.
9	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	1	—	—	9.
10	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	(4)	—	—	10.*
11	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	2	1	11.
12	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	2	—	12.
13	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	2	—	13.
14	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	2	—	14.
15	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	1	—	15.
16	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	16.
17	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	2	17.
18	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	18.
19	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	6	19.
20	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	3	20.
21	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	21.
22	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	22.
23	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	23.
24	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	24.
25	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	25.
26	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	26.
27	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	27.
28	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	28.
29	„ „ „ „ „ „ „ „	— — — — — —	—	—	1	29.
Broj stihova			32	32	32	
Broj metričkih kombinacija			9	9	20	
			(10)			

Kod Begovića dakle u 32 jedanaesterca 20 metričkih kombinacija, dok ih u Markovića, u istome broju stihova ima 9, a kod Šenoe 9 (10).

Već prvi stih pokazuje u koga se Vrličanin Begović (kao i Novljanin Mažuranić) ugledao. Drukčije zvuči od Šenoina:

Oj budi svój! Ta, stvoren jesi čitav
(— | — || — | — | — | —)

i od Markovićeve:

Međ zidi Tina, knježevskoga grada
(— | — || — | — | — | —)

Begovićev počinje trohejem (—) a odmah nakon odmora dobiva dva krila (dva lagana i hitra

anapesta: — | —) da se ritmički uvis vine: ima metričku građu kao Danteov stih:

In ch'io ti párlo mercé di coléi
(— | — || — | — | — | —)

samo što mu hiperteza usporuje na početku malko zamah.

Ali, i to nije sve.

U Begovića ista kombinacija dolazi ponajviše samo 1 put; jedna jedina u 6 stihova; a u Markovića VI kombinacija gradi ritam trinaestorici, tj. više no trećini, stihova, dok se u Šenoinim jedanaestercima I kombinacija javlja 10 puta. A, osim toga, — kako već rekoh — razlike su između raznih Markovićevih, pa i Šenoinih, metričkih varijanata od manje važnosti i manjeg efekta. Šenoa i Marković hoće što stalnije od-

more u stihu, dok su i cezure i dijereze Begovićeve pokretljivije i češće. Prvi gore navedeni Begovićev stih:

Né znam | gdje bí, || ni u kó|ja vremé|na

građen je od istog niza metričkih jedinica kao i jedanaesti:

Póslje|dnje zv'jé|zde, i || mí|gahu ká|o

ali odmor ne pada u ta dva stiha na isto mjesto, pa se svaki od njih giba na svoj način. O tom bi se posljednjem jedanaestercu moglo čak reći da mu je metrička gradnja zapravo ova:

Pósljednje | zv'jézde i | mígahu | káo;

a to bi bio *daktilski endekasilab* (-uu|-uu|-uu
-uu) ili možda, s obzirom na odmor, tačnije:
-uu | -uu | uu-) kakvih je gradio već Jaco-
pone da Todi:

Lá sua ca|lúra non pós|so portáre
Lá rimem|bránza mi fá|consumáre

i kakvih je Dante, katkada, upletao među svoje
jampske jedanaesterce:

Cérbero | fiéra crudé|le e diversa
Pakao, II. 124

Nói anda|vám con li díe|ci dimóni
Pakao, XXII, 13

Ali, Begović umije još nešto: zna ublažiti po koju žestoku arzu (ni to Mažuranićevo sjeme ne izginu!) da stvori prikladniju stopu, ili, usplahiriti po koju mlitavu tezu da mu ona pomogne prebaciti življenj ritam od sloga na slog: smiono, a i s uspjehom, gradi stihove kao što je ovaj:

Da me zágrole, || k sébi da prímame

za koji ne znaš pravo je li mu metrička shema:

UU-U | U- | UU-U | U

ili je pak trostopni daktil s trostrukim zamahom:

Da me | zágrle | k sébi da | príname
 ∪ ∪ | - ∪ ∪ | - ∪ ∪ | - ∪ ∪

Hiperteza, o kojoj smo govorili ispitujući talijanski jedanaesterac, javlja se u gornja Begovičeva

32 stiha 16 puta, dok na nju Šenoa i Marković kao da nisu nikada ni mislili; ako se u Šenoinoj pjesmi »Budi svoje« ipak dva puta pokazuje, to je — kako već kazah — samo zato jer sam joj je danas baš ja — po pravilima gramatičkog naglašavanja — nametnuo.

Tvrdnju da je Begović u gore citiranim svojim stihovima s uspjehom proveo u našem jeziku metriku talijanskoga endekasilaba potkrepljuje i ovo isporođivanje njegovih versa s Danteovim jedanaestercima:

1) Stih 1. i 11.:

Né znam gdje bí ni u kója vreména.
Pósljednje zv'jéзде i — mígahu káo

građeni su kao Danteov stih:

»In ch'ío ti párlo mercé di coléi«
 ♪ — | ♪ — || ♪ ♪ — | ♪ ♪ — | ♪

uz razliku da je Begović, u prvome dijelu stiha, početni *jamb* prometnuo hipertezom u *trohej*.

2) Stih 2. i 30. građeni su metrički kao Danteov:

»L'amór che múove il sóle i l'áltre stéлле«
 ◡ — | ◡ — || ◡ — | ◡ — | ◡ — | ◡

3) Stih 4., 5., 6., 7., 13. i 29. od kojih donosim
ovdje samo peti:

Tánana zóra šírila je kríla

građeni su svi kao i Danteov stih:

»Cóme son íte e cóme se ne vánno«
 ~~~~~

4) Stih 10. i 25:

U njenu sv'jetlu bl'jedile su sitne
Oh, znam, Siréne, várke vam i máne

»Se tú riguárdi Lúni e Urbiságli«
 ♪ - | ♪ - | ♪ - || ♪ ♪ ♪ - | ♪

5) Stih 14.:

Ú nekom slátkom zanéšen čeznúcu

»Tú gli raccórci con l'ópere túe«

— u | u — || u — | u — | u =
 — u — || u — | u — | u

6) Stih 16.:

A dúša glédeć zóru pri granúcu

»Che párvu fúoco díetro ad alabástro«
 u — | u — || u — | u — | u

7) Stih 17.:

Ko list zadfhtha, njim da láhor díše

»Ricominciáron le paróle mie«
 u — || u — | u — | u

8) Stih 20. i 28.:

Úzdignuv lúk; a dvije rúke b'jéle

»È la cagión che il móndo ha fáttö réo«
 — u | u — || u — | u — | u
 (— u — || u — | u — | u)

9) Stih 22.:

I prúžit su se préma méni htjéle

»Sarà la cortesia del grán Lombádo«
 u — | u — || u — | u — | u

10) Stih 26.:

Tad úkaza se í líšce i grúdi

»Le súe magnificénze conosciúte«
 u — | u — || u — | u

11) Stih 27.:

f oči štó se ukóčile ná me

»Nói andavám co li díeci dimóni«
 — u | — u — | — u — | — u
 (daktilski endekasilab)

12) Stih 31.:

Ja sam je glédo smóčenu i nágu

»A mattinár lo spóso perchè l'ámi«
 u — | u — || u — | u

Za neke Begovićeve stihove, za (3), 8, 9, 12, (15), 18, 21, 23, 24 i 32, ne mogu naći u Dantea *potpune* potvrde; a vidi se odmah i zašto. U Talijanâ nema endekasilabâ sa daktilskim dočecima što se u našoj versifikaciji, žalibože!, još uvijek — a bez nužde — upotrebljava. Talijanski pjesnici takvim jedanaestercima dodaju, na kraju, još jedan nenaglašen slog, gradeći tako ovakove dodekasilabe:

Principáti ed Arcángeli si gírano.

Tútti tiráti sòn, e tútti tírano.

Dante, Raj, XXVIII, 125

S'éri districáva il pié dall'érba acquática

O álzar vedéva l'ánatra salvática.

D'Annunzio, L'Otre, III.

Upotrebu tih naših jedanaestera možemo također smatrati baštinom pjesnika Ivana Mažuranića (»Nad bludniem družim opet stieg räs-pêti«), iako je on — kako, na primjerima, već vidjesmo — gradio endekasilabe koristeći se i kvantitativnim elementima latinske versifikacije. Građenje jedanaestera sa daktilskim dočecima možda je nekorektno (s obzirom na rimu i štetno), i može smetati dosljednome ritmiranju naših endekasilaba; al ipak, ni tada, nikako u takvoj mjeri da bi moglo zadrmati težom e je u našem jeziku ne samo urođenom lakoćom moguće, no — kako je I. Mažuranić mislio — i poželjno osloniti se što manje na njemačku a što više na talijansku versifikaciju.

*

Na jedanaestercu radio sam mnogo i ja, čak od danâ kad sam sjedio u školskim klupama.

Ne da mi se metnuti i svoje stihove, tu svoju rođenu djecu, pod nož za seciranje; ipak nisam ni toliko čedan — pa i ni toliko plašljiv — da ih sasvim mimoidem. Donijet ću samo, bez ikakova komentara, II dio pjesme »Čempres« sa-stavljene god. 1902:

Nesretno stablo, ti simbole ljudskog

Jada i plača, od vjetra bijeno,

Od živa groma ofureno, ne htje

Ni sada vihor da te skrši! — Dalje,

Ranjeno, jedno, stajat ćeš na ovoj

Ravnici, nišan vjetrini i munji.

Olujâ boštvo ne htjelo te gvozden

Rukom, ko diva za kuštravu kosu,

Za granje zgrabiti, iščupati, svaliti:

Još ono hoće da te muči, da ti
 Za granom granu lomi i odnese,
 O jedno stablo čemera i bola!
 Kolike srdžbe i ljutine tvojom
 Krošnjom su dosad prohujale! — Svaka
 Od njih je granu slomila ti, nešto
 Odn'jela. — Bolno, dugo i bez nada
 Bit će to tvoje umiranje. I ti
 Zaludu čekaš na udarac zadnji.

Sve lanjsko lišće i češere, velju
 Osjeće snagu u srži sam svojoj.
 Ovjenčan munjom i bljeskom stajah
 Na ravni ovoj. — Dok me vjetar bio,
 Šumih i pjevah pjesmu što je davno
 Naučih...»

Dā, što je čempres nauči, a mene o njoj pouči
 već u moje mlade dane.

*

Da čitalac vidi kako čak ni moji čempresi — ti
 inače simboli jada i plača — ne znaju za čednost,
 i kakvim pak oni umiju jedanaestercima progovori-
 ti, evo i nešto iz III dijela iste pjesme:

A čempres šumi. — Zatreptale hvoje
 Na onom granju. Diše kao sputan
 Div što ga o tle prikovaše, šušti:
 »Varaš se, momče! Ja sam noćas svoje
 Slavio slavije i pobjedu, pjevo
 U zagrljaju b'jesa vjetrnjega.
 Sirio grud sam da oluja prodre
 U prsa moja. Drmala se svaka
 Grančica. Listak drhtao i cijev
 Pod lubom ovim. Sa krošnje sam stresao

Misao Ivana Mažuranića nije dakle propala. —
 Ni ta pjesnička baština autora »Smail-age« nije
 se rastepla. Ima ko je čuva i ko na njoj dalje
 gradi — čak i dandanas, kad se novi ritmi i nova
 versifikacija sve više nameću.

U ovom je članku prikazano kako se — po mo-
 me mišljenju — razvijao naš umjetni jedanaeste-
 rac tamo od 1838 (Mažuranićev prijevod Tasso-
 vih oktava) do 1900 (Begovićeva »Knjiga Bocca-
 doro«). Kako se pak taj stih, od 1900 do današ-
 njih dana (Matoš, Ljubo Wiesner i drugi), dalje
 kod nas razvijao s obzirom na oba smjera — na
 talijanski (Mažuranić) i na njemački (versifika-
 cija Trnskoga) —, moralo bi biti predmet dalje-
 ga istraživanja.

9. P O G O V O R

Reći će kogod da je to tiskanje riječi u kalupe
 metričkih stopa ipak nasilan, pa i arbitran, rad.

Da, arbitran: jer se, i prečesto, može isti stih
 ritmovati na više načina; imat će uvijek najviše
 pravo samo onaj koji ima bolji sluh, a na muzi-
 kalno uho nije baš tako lako naići, katkada čak
 i kod onih koji teorijski koješta znaju pa i pišu
 stihove dobra sadržaja. Modernoj se metrici na-
 meće sve više mišljenje da se možda svi ritmi
 imaju svesti na jedan temeljni ritam koji bi mo-
 rao biti samo padajući. Ogledamo li prvi stih
 Danteova remek-djela:

Nel mezzo del cammín di nòstra vîta

i prvi stih već citiranog Goetheova soneta:

Du siehst so érnst, Geliebter! Deinem Bilde

vidjet ćemo odmah da možemo i njih, na naj-
 lakši način, prometnuti u petostopne troheje
 usmjerljive udarcem anakruzinim:

u | — | — | — | — | — | —

Arza i teza! dizanje i padanje! sve naizmjenice.
 — Al to je glavni, fatalni, ritam čitavoga na-
 šeg života; to je gibanje i našega hoda, jer je
 svako naše koraćanje — kao filozof reče —
 jedno padanje: od prvog koraka pokraj kolijev-
 ke do onog posljednjega, na rubu groba. — Po-
 remetiti taj padajući, ponajviše trohejski, ritam;
 dati krila svome hodu, svojim osjećajima, svo-
 jim mislima; stremiti na svemu i u svemu k vi-
 sinama — dā, sve to i još koješta, čežnja je sva-
 koga čovjeka, ma što on bio, i ma čime se on
 bavio. Jamb, daktil, anapest! Oni su svuda: u
 koracima plesa, u melodijama muzičara, u liko-
 vima kiparovim, u nijansama boja, ali, i u giba-
 nju i u glasu strojeva; čuti ih je u sobici pjesni-
 kovojoj kao i radionici tehničarevoj. I svaki ih
 versifikator namješta i reda na svoj način, pre-
 ma svojoj psihi i prema svome temperamentu.¹⁶
 Ima u gradnji stihova nešto neodređeno i inpon-
 derabilno što se može samo osjetiti i zbog čega
 čak i stihovi iste metričke sheme drukčije zvuče.

¹⁶ Vidi do kakvog je rezultata došao M. Čurčin prouča-
 vajući u »S. K. Glasniku« od 1. VI. 1912 jedanaestercac
 Milana Rakića.

Zavisi od onoga koji gradi stihove hoće li — ponajviše nesvjesno i od zamaha svoga unutrašnjeg ritma — sâm moći i znati da dâ krila jeziku u kome piše, čineći laganijim i upravljajući k visini sve što bi htjelo da pada, jer zakoni gravitacije kao da ne vladaju na ovoj zemlji samo u carstvu fizike no čak i u kretanjama našega govora.

A, kako rekoh, taj je naš metričarski rad i nasilan: jer se mora — prodiranjem ritmičke stope u tijelo susjedne riječi — protegnuti ili na komade sjeći sve što ne može tačno ležati na Prokustovoj postelji u koju se, za neke, metar zna više puta prometnuti. Sve zavisi o fluidnosti vode što teče iz Hipokrenskih vrela. Ta voda mora primiti odmah oblik sviju korita, i graditi ih sebi sama, i namještati ih po svojoj potrebi, da sada zakašni a sad ubrza svoj neprekidni slobodni tok; — nema ravnice da je umočvari; ni strmine da

je, u padu, prospe; ni klanca da je, gušeći je, zgusne. Postavljanje u kalupe metričkih stopa nasilno je samo za stihove koji »ne teku«; a arbitrarno, o ritmičkim stopama, sudi samo onaj koji ne osjeća kako su im kalupi sve drugo no kruti i neprilagodljivi preinakama. Jeste čitav sistem zakonâ i u svemu tome; no se i on neprestano preinačuje kao i ono nešto lagahno i fluidno što kroza nj samo teče. A nigdje se to ljepše ne vidi nego baš kod talijanskoga, pa — eto — i kod našega jedanaesterca, koji, od Mažuranića i od Šenoe do današnjih versifikatora, biva sve pokretljiviji i krilatiji.

Meni je, u ovome članku, bilo možda najglavnije pokazati kako se nisam prenaudio kad sam negdje rekao da je naš jezik takav instrumenat da bismo mogli, ako je Bog i u nama, graditi stihove ne samo kao Goethe no kao i Dante.

